

Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень

На правах рукопису

Пащенко Віктор Іванович

УДК 328.18:061.005+001.3(447)

**Неурядові організації як інститут громадянського
суспільства: методологія дослідження та стан в Україні.**

Спеціальність 23.00.02

Політичні інститути та процеси

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник
Пахарєв Анатолій Дмитрович,
доктор політичних наук, доцент

Київ, 2005

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3	
РОЗДІЛ 1. Місце і роль неурядових організацій в системі громадянського суспільства: історичний та теоретико-методологічний аспект		9
1.1. Дослідження неурядових організацій та громадянського суспільства в Україні.....	11	
1.2. Історія розвитку проблеми громадянського суспільства.....	16	
1.3. Теоретико-методологічні засади вивчення феномену громадянського суспільства.....	37	
1.4. Громадянське суспільство і неурядові організації: взаємовідносини та методологія їх дослідження.....	58	
Висновки до розділу 1.....	68	
РОЗДІЛ 2. Функції, типи та ресурси неурядових організацій.....		70
2.1. Неурядові організації – функції, типологія, варіанти визначення та назви.....	71	
2.2. Проблеми в діяльності неурядових організацій.....	94	
2.3. Ресурси діяльності неурядових організацій.....	103	
Висновки до розділу 2.....	119	
РОЗДІЛ 3. Діяльність неурядових організацій в Україні: оцінка, фактори ефективності та перспективи.....		122
3.1. Неурядові організації в Україні: стан та діяльність.....	124	
3.2. Проблеми та перспективи неурядових організацій.....	140	
Висновки до розділу 3.....	174	
ВИСНОВКИ.....	178	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	184	

ВСТУП

Неурядові організації наразі є складовою будь-якого суспільства що існує за умов демократичного режиму. Вони є важливим чинником соціального та політичного життя. В залежності від особливостей кожного окремого суспільства відрізняються лише кількість цих організацій та обсяг дій, які вони виконують. В країнах де вони тривалий час мали всі умови для існування, наприклад в США, Канаді, країнах Європи, неурядові організації можна зустріти в усіх сферах суспільного життя, і скрізь вони вносять свій вагомий внесок в справу загального добробуту і стабільності.

В Україні вони прийшли на зміну псевдо-неурядовим організаціям, які були поширені в Радянському Союзі, вже під час перебудови. Велике значення для їх поширення мало прийняття в 1992 році Закону “Про об’єднання громадян”, який визначив правові засади їх створення і діяльності. Після цього кількість неурядових організацій в Україні постійно збільшується.

Звісно що їх виникнення та поширення не могло не викликати наукового інтересу. Дослідження неурядових організацій провадилося переважно в контексті громадянського суспільства. Визнавалося що вони є пов’язаними, і неурядові організації розглядалися як ознака наявності громадянського суспільства. Але пояснення цьому зв’язку так і не було дано. Часто результати дослідження подавалися у вигляді статистичних звітів про кількість організацій, спрямованість їхньої діяльності та інші показники. Тому актуальним ставало завдання більш глибокого вивчення неурядових організацій, яке було б спрямоване не на аналіз правового режиму їх діяльності, не на визначення їх чисельності та упорядкування різноманітності, а на аналіз їх засад, визначення принципів їх існування, і вже звідси на визначення їх стану та перспектив в Україні.

Дослідження неурядових організацій передусім потребує комплексного теоретичного обґрунтування. Без нього емпіричні дані та створені практичні розробки важко буде адекватно інтерпретувати та оцінити. Тому актуальним є питання розробки методологічної бази дослідження неурядових організацій і аналіз, на її основі, доступних емпіричних даних.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Виконана дисертаційна робота є частиною комплексної науково-дослідної програми, яка виконується в 2002-2004 роках відділом теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних та етнонаціональних проблем НАНУ, за темою “Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні”. (держреєстрація №01020002865)

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є визначення природи і принципів взаємозв'язку неурядових організацій з громадянським суспільством, їх стану і перспектив в Україні.

Досягнення поставленої мети зумовило необхідність вирішення комплексу таких завдань:

- **структурувати**, за допомогою виділення етапів розвитку та шкіл, теорію громадянського суспільства, як методологічну базу дисертаційного дослідження;
- **обґрунтувати** новий методологічний підхід до дослідження громадянського суспільства та неурядових організацій;
- **визначити** функції, типи неурядових організацій та притаманні їм проблеми;
- **виявити** джерела і сутність “ресурсів” неурядових організацій;
- **оцінити**, за допомогою статистичних та аналітичних матеріалів, діяльності НУО в Україні
- **систематизувати** фактори впливу на ефективність неурядових організацій.

Об'єктом даного дослідження є неурядові організації України, їх сучасний стан та перспективи.

Предметом дослідження є принципи діяльності неурядових організацій, їх ресурси та умови.

Методи дослідження. Методологічною базою дисертаційного дослідження є загальна теорія громадянського суспільства. У роботі використано наступні методи: історичний, аналізу і синтезу, індукції та дедукції, моделювання (створення ідеальних типів), дослідження статистичних матеріалів. Інформаційно-аналітичною та методичною базою дослідження стали статистичні матеріали аналітичних інституцій, Закони України та нормативно-інструктивні положення Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, ДПА України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у наступному:

- в рамках теорії громадянського суспільства, виходячи з відмінностей у підставах для громадянських дій, визначено три школи – “далекоглядного егоїзму”, “відповідальності” та “патріотизму”;

- запропоновано розрізнення “духу” та “матерії” в громадянському суспільстві. “Дух” це потенція, спонтанні правила, створення яких йшло шляхом еволюції чи розвитку, а “матерія” це наслідки їх дотримання, їх “прояв” у видимих діях. Цей новий підхід дав можливість визначити категорію – “громадянськість”, яка має важливе значення, оскільки дає змогу досліджувати громадянське суспільство в його потенційному стані, і досліджувати питання про “ресурси” “організацій громадянського суспільства”;

- неурядові організації визначені як “прояв” громадянського суспільства, оскільки участь громадян в їх діяльності є наслідком наявності у них таких якостей як здатність і готовність до активної участі, інтерес до примноження не тільки особистих, приватних, але й суспільних надбань, тобто

їх орієнтація на суспільне благо або їх почуття солідарності, які є дотриманням правил громадянського суспільства;

- запропоновано два ідеалтипи неурядових організацій – “організації громадянського суспільства” та “організації третього сектору”, виходячи з того що останні не є “проявом” громадянського суспільства;

удосконалено:

- структурування, з виділенням етапів, процесу розвитку теорії громадянського суспільства, визначено новий етап в процесі розвитку теорії “громадянського суспільства”. Визначено сутнісні характеристики кожного з етапів, завдання які ставилися в його рамках, та прийняті символічні узагальнення. Показано на підставі цього матеріалу можливість, і особливість, функціонування “парадигм” в суспільних науках;

- типологію неурядових організацій, визначено наступні типи - адвокатські, дослідницькі, клубного типу, інфраструктурні або службові, організації взаємної вигоди та, сервісні або організації соціальної справедливості;

- перелік проблем притаманних неурядовим організаціям, визначено що проблемами, зіткнення з якими є характерним і впливає з самої природи неурядових організацій є партикулярність, нестача “конгруентності”, втрата конституюючої сторони, та превалювання нестатутної, селективної діяльності;

- типологію “ресурсів” діяльності НУО, якими є як час та енергія громадян так і фінансові надходження у вигляді членських внесків, прямих пожертв фізичних осіб, прибутків організацій від власної діяльності, донорської діяльності, видатків з бюджетів, корпоративної благодійної діяльності бізнесу;

- перелік факторів ефективності діяльності неурядових організацій, до яких відносяться різноманітність та обсяг ресурсів, правовий режим їх діяльності, загальне ставлення влади та суспільства до неурядових організацій, кваліфікованість та здатність до ефективної діяльності самої організації.

Обґрунтованість і достовірність наукових положень, висновків і рекомендацій забезпечено використанням інформаційно-аналітичних матеріалів Інституту соціології НАН України, Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, Фонду “Демократичні ініціативи” (ФДІ), СОЦІСу, Молодіжного Центру політики та інформації, Міжнародної фундації виборчих систем (IFES), Українського інституту соціальних досліджень, Центру “Соціальний моніторинг”, Світового банку та Міжнародного Банку Реконструкції та Розвитку які мають значний показник кореляції.

Теоретичне та практичне значення роботи полягає в тому що, теоретичні висновки з роботи та методологічні розробки автора можуть бути використані в подальшій розробці проблематики неурядових організацій і громадянського суспільства в Україні. Створено можливість для підвищення ефективності державної політики спрямованої на неурядові організації та політики грантодавчих організацій, а також самої діяльності неурядових організацій. Завдяки визначенню різних типів неурядових організацій, за типом діяльності, виникає можливість диференційованого ставлення. Виділення проблемних моментів загальних для неурядових організацій має сприяти упередженню таких негативних явищ в Україні. Завдяки виділенню факторів ефективності діяльності НУО виникає можливість до впливу на їх загальну ефективність.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційної роботи доповідались і дістали позитивні оцінки на наступних науково-практичних конференціях та семінарах: “Україна-Польща: шлях до європейської співдружності” (Тернопіль, 2002), “Україна-Польща: шлях до європейської співдружності” (Тернопіль, 2003), “Громадянське суспільство та народовладдя в сучасній Україні” (Київ, 2004).

Дисертаційне дослідження є самостійною науковою працею, а нові наукові результати, які винесені на публічний захист, отримані одноосібно

автором. Внесок здобувача в колективні наукові праці конкретизовано у списку публікацій.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано, у фахових виданнях, визначених ВАК України, чотири наукові праці.

Структура дисертації зумовлена характером проблематики, постановкою мети та завдань дослідження. Робота складається з вступу, трьох розділів, які містять дев'ять підрозділів, висновків та списку використаних джерел, який налічує 197 найменувань. Основний зміст дисертації викладено на 202 сторінках друкованого тексту, що містить 2 рисунка і 9 аналітичних таблиць, у тому числі також список використаних джерел 19 сторінок.

РОЗДІЛ 1

Місце і роль неурядових організацій в системі громадянського суспільства: історичний та теоретико- методологічний аспект

Термін громадянське суспільство, і концепція громадянського суспільства набувають поширення у кінці сімнадцятого - вісімнадцятому столітті, завдяки працям Т. Гоббса, Д. Юма, Ж.Ж. Руссо та інших філософів, для більшості з яких громадянське суспільство було, фактично, елементом теорії суспільного договору. “Не всі вони вживали термін громадянське суспільство у тому значенні, в якому воно звучить сьогодні. Деякі з цих мислителів лише готували поняттєво-концептуальну базу для подальших досліджень у галузі громадянського суспільства. Але без жодного з них теорія громадянського суспільства не могла б стати тим ефективним інструментом осмислення дійсності, яким вона є нині” [74; с.30].

Вершини свого розвитку теорія громадянського суспільства досягла у працях А. Фергюсона, А. де Токвіля, Г.В.Ф. Гегеля та Т. Пейна, після яких наступив етап занепаду досліджень громадянського суспільства, коли теорія “громадянського суспільства” цікавила, фактично, лише дослідників історії філософії.

Наразі ж теорія громадянського суспільства набула ще більшої популярності і наукового авторитету, широко використовується в політології, соціології, соціальній філософії та юриспруденції. Зміст теорії звичайно зазнав значних змін в порівнянні з працями її основоположників, але викладені ними думки залишаються її базисом, і це унеможливорює справді глибоке вивчення громадянського суспільства та його складових без звернення до їх праць, без звернення до історії розвитку теорії громадянського суспільства. Ще у Г.В.Ф.

Гегеля та А. де Токвіля визнається важливе значення асоціацій та корпорацій для громадянського суспільства. “У демократичних країнах уміння створювати об’єднання та асоціації – найперше з усіх умінь; прогрес усіх інших сторін суспільного життя залежить від поступу саме в цій царині” [164; с.417 - 418]. Хоча насправді активне вивчення різноманітних організацій які складають структуру громадянського суспільства почалося вже в двадцятому столітті, і пов’язується з іменами А. Грамші, Ю. Габермаса, Е. Геллнера та інших вчених.

В Україні дослідження цієї проблематики розпочинається, фактично, вже після здобуття незалежності, коли було створено умови для розвитку неурядових організацій. Тоді ж увагу науковців привертає і теорія громадянського суспільства, як один з можливих засобів дослідження стану та перспектив українського соціуму.

1.1. Дослідження неурядових організацій та громадянського суспільства в Україні

В царині дослідження громадянського суспільства накопичено значний обсяг наукових праць різного ґатунку. Створено роботи в яких теорія громадянського суспільства застосовується як інструмент дослідження сучасного стану українського соціуму, його проблем та шляхів їх розв'язання.

Це зокрема роботи Рябчука М. “Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і “розбудова держави” [140], Розової Т. В. і Баркова В. Ю. “Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні” [133], Степаненко В. “Социологическая концепция гражданского общества в постсоветском контексте” [152], Резнік О. “Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства” [130], Пасько І. Т., Пасько Я. І. “Громадянське суспільство і національна ідея: Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси” [114], Зеленько Г. “Перспективи громадянського суспільства в Україні” [59], Геєць В. “Державність України. На шляху до громадянського суспільства” [23].

В інших роботах громадянське суспільство розглядається як необхідна умова загального розвитку України. І вже з цих позицій громадянське суспільство виступає однією з цілей суспільного поступу. Тому такі роботи як “Влияние политических элит и лидеров на процесс формирования и становления институтов гражданского общества” [117] та “Политическое лидерство и формирование гражданского общества: постсоветский период” [118] А. Д. Пахарєва, “Подолання політичного відчуження як умова формування громадянського суспільства в Україні” Г. Зеленько [60], Степаненко В. “Громадський контроль за владою як перспектива розвитку громадянського суспільства в Україні” [149], Кириченко С. О. “Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави” [68], роботи Щедрової Г. – “Громадянське суспільство: прагнення та реалії” [188],

“Громадянське суспільство: тенденції становлення і проблеми дослідження [189], та Балабана Р. [8], Кузьменко В. Л., Романчук О. К. [86], Моргун В. А. [102] і інші [38; 85; 131; 175], спрямовані на визначення перепон та способів їх подолання на шляху до громадянського суспільства.

Поширення такого роду досліджень привело до того, що виникла необхідність в удосконаленні методології та пристосуванні теорії громадянського суспільства до українських умов. Тому останнім часом почали з'являтися роботи присвячені питанням методології. Серед них в першу чергу слід відмітити роботи Рябова С. “Громадянське суспільство через тривимірність соціального простору” [138], Загороднього Ю. “Дослідження громадянського суспільства: модель нормативних досягнень” [51] та “Методологія вивчення громадянського суспільства: інституційний підхід” [52], Михальченко М. “Методологічні проблеми дослідження взаємодії соціально-правової держави і громадянського суспільства” [100], Рудича Ф. М. “Громадянське суспільство та народовладдя: методологічний контекст” [135] та “Правова держава і громадянське суспільство: історичний і політологічний контекст” [136], Демидова В. А. “Концептуальні засади громадянського суспільства: Конспект лекції зі спецкурсу “Громадянське суспільство” [46], Задоянчука О. І. “Громадянське суспільство” [53], Кириченко С. О. “Громадянське суспільство і правова держава: поняття та зміст” [66], Резнік О. “Особистість і громадянське суспільство: досвід теоретичного осмислення” [129], Селіванова В. та Щедрової Г. “Громадянське суспільство” та деякі погляди на нього у західній політології” [142], Гончарука О.С., Привалова Ю. О. “Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання” [150].

Іншим напрямком є дослідження складових громадянського суспільства, наприклад політичних партій [81], профспілок [180]. До досліджень цього типу відносяться і дослідження неурядових організацій. Розглядаються в них різні аспекти їх діяльності, наприклад взаємодія органів державної влади та

недержавних організацій [161] та ресурси їх діяльності [15], і різні типи організацій – молодіжні [87], дитячі [166], екологічні [148] та ін., а також загальні питання про роль і принципи діяльності – роботи Пашкова М. Ю. “Формування системи громадських об’єднань в Україні як атрибута латентної державності” [120], Хуснутдінова О. Я. “Громадський рух як рушійна сила формування громадянського суспільства” [179], та про загальний їх стан в Україні – “Громадські організації: їх роль в суспільно-політичному житті України” [35], “Корені трави: Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку” [78], “Третій сектор в Україні: проблеми становлення” [165]. Також однією з форм дослідження неурядових організацій є круглі столи, за результатами яких опубліковано ряд збірників матеріалів, серед яких є присвячені загальному досвіду побудови громадянського суспільства в Україні та світі [42, 105, 154, 157, 186], та певним його проблемам, таким як вплив політики органів місцевого самоврядування на розвиток громадянського суспільства [39], або питанням діяльності неурядових організацій в умовах ринкової економіки [20].

Значним є масив літератури яка підготовлена фахівцями безпосередньо для неурядових організацій з консультативними цілями – “Аналіз українського законодавства, що впливає на розвиток третього сектору” [3], “Неприбуткові організації: ресурси та оподаткування” [15], “Правові засади соціального партнерства в територіальних громадах України: громадські організації та органи влади” [16], “Настільна книга неприбуткових організацій” [104], “Законодавство для третього сектору: необхідність та перспектива змін” [163] А. Ф. Ткачука.

Про важливість і актуальність проблематики розвитку неурядових організацій і громадянського суспільства взагалі, свідчить поширеність дисертаційних робіт виконаних на ці теми. В першу чергу це докторські роботи Щедрової Г. П. “Громадянське суспільство і соціальна демократична, правова держава: становлення, функції, тенденції розвитку в сучасній Україні” [185],

Барков В. Ю. “Соціально-політичне становлення громадянського суспільства в Україні [9], та Коцюбинського В. Й. “Привласнення як феномен становлення громадянського суспільства” [82]. Чисельними є кандидатські роботи в яких висвітлюється ця проблематика, зокрема питання про сутність і принципи громадянського суспільства в роботах Ковальчук Т. І. “Громадянське суспільство: сутність і тенденції розвитку (порівняльно- правові аспекти)” [71], Корнілова Ю. П. “Громадянське суспільство та особистість (соціально-політичний аналіз)” [79], Костенко О. Б. “Становлення гегелівського розуміння діалектики громадянського суспільства та держави (шлях Г. В. Ф. Гегеля до “Філософії права)”” [80], Пасько Я. І. “Громадянське суспільство: світоглядні версії та історичне втілення (соціально-філософський аналіз)” [115], Узун Ю. В. “Концепт "громадянське суспільство" в історії та теорії політичної думки” [168], Чернорог Р. А. “Держава і громадянське суспільство: соціокультурні аспекти розвитку” [183].

Інша група дослідників використовують теорію громадянського суспільства як інструмент для аналізу соціальної реальності України, і це складає тему їхніх кандидатських робіт. Це зокрема роботи Безродної В. І. “Особливості формування громадянського суспільства в процесі політичної модернізації України” [10], Грамчука А. В. “Особливості становлення громадянського суспільства в Україні: теорія і практика” [33], Задоянчука О. І. [54], Кириченко С. О. [67], Тимченко С. М. [160] та інших.

Практично в усіх вищезазначених працях, які піднімають це питання, визнається що неурядові чи неприбуткові організації – ознака існування громадянського суспільства в країні. Фактично, наявність і дієвість третього сектора визнається показником розвитку громадянського суспільства [165; с.21]. З цим твердженням погодяться практично всі дослідники громадянського суспільства, з тією відмінністю, що хтось взагалі зводить все громадянське суспільство до мережі “самоврядних, самоорганізованих інституцій” [180; с.7], а для когось [74] вони лише частина громадянського суспільства. Дослідниками

визнається, що “третій сектор” – це не проста сукупність громадських організацій та політичних партій, а певна система сталих принципів, традицій та нормативно-правових засад самоорганізації людей громадянського суспільства [165; с.5 - 6]. Таким чином дослідження неурядових організацій також дають переконливі свідчення про стан розвитку громадянського суспільства в країні. Враховуючи це майже всі дослідження неурядових організацій проводилися під гаслом також і дослідження громадянського суспільства, і в свою чергу практично всі дослідження присвячені громадянському суспільству не оминали теми неурядових організацій. Але, не зважаючи на це, відповіді на питання – як же все таки пов’язані “громадянське суспільство” та неурядові організації не було отримано, не було створено і методології, яка б дала змогу дослідити це питання. На думку автора, через це і питання про сутність, природу та структурно-функціональну будову неурядових організацій, або “третього сектора”, які визнаються невід’ємною складовою громадянського суспільства, все ще залишаються предметом гострих суперечок.

1.2. Історія розвитку проблеми громадянського суспільства

Для початку вивчення велетенського обсягу матеріалу, що має назву – теорія “громадянського суспільства”, для полегшення його вивчення необхідне певне впорядкування цього матеріалу. Взагалі можна застосовувати різні підходи до цього впорядкування, як свідчать роботи Проценко О., Чепиноги В. [128], Демидова В. А. [61], Карася А. [65], Пасько Я. І. [115], Вітюка В. В. [18], але дисертант пропонує для цього розглядати розвиток теорії як певний процес, в якому можна виділити етапи. В ході розвитку теорії “громадянського суспільства” можна визначити етапи, коли базові припущення (вихідні положення) на яких вона ґрунтувалася були відмінними. Наприклад С. Г. Рябов виділяє два етапи коли поняття “громадянське суспільство” наповнювалося відмінним змістом. Перший етап - коли громадянське розглядалося як неприродне, та другий, коли громадянське розглядалося як недержавне [139; с.76]. Подібний же поділ пропонує російський вчений Б. Г. Капустін, який теж, як і С. Г. Рябов, виділяє етапи – 1) коли громадянське суспільство і держава не протиставляються а зливаються, концепції вісімнадцятого та дев’ятнадцятого століть, 2) етап відокремлення громадянського суспільства від держави, і додає ще один, 3) етап – громадянське суспільство виступає інстанцією між державою та економікою, яку неможливо звести до них, яка є незалежна від них “арена і форма відновлення і реалізації етичної суб’єктності і впливу на...структури бюрократичної держави та капіталістичного ринку” [32; с.21]. Загалом таку схему розвитку теорії громадянського суспільства можна прийняти за базову для дослідження, звісно з можливістю внесення до неї певних змін та розширення її змісту.

Як Рябов, так і Капустін в якості першого етапу в дослідженні громадянського суспільства виділяють праці в яких основоположним є протиставлення двох станів буття людини – природного та громадянського. Цей методологічний прийом застосовували філософи які мали різкі

розходження в своїх поглядах на саме громадянське суспільство, його роль та місце, але використання ними дихотомії природне-громадянське дозволяє віднести всіх їх до одного (першого) етапу вивчення громадянського суспільства. В числі цих філософів – Т. Гоббс, Д. Локк, Д. Юм, Ж. Ж. Руссо та А. Фергюсон. Гоббс та Локк по різному трактують сам природний стан, чи як “війну всіх проти всіх” (Гоббс), чи як “стан повної свободи та рівності” (Локк), але обидва говорять про природний стан як відмінний від громадянського, і обидва вважають, як і Руссо, “суспільний договір” тим шляхом яким створювалося громадянське суспільство. Локк в роботі “Два трактата про державне правління” дає визначення того, що означає природний стан для людей – “стан повної свободи в відношенні їх дій і в відношенні розпорядження своїм майном і особою у відповідності з тим, що вони вважають відповідним до себе в рамках закону природи, без випрошування дозволу у якої-небудь іншої особи і не залежачи від будь-якої волі. Це також стан рівності, при якому вся влада і всяке право являються взаємними, ніхто не має більше за іншого” [93; с.6]. За Т. Гоббсом природний стан – стан існування людини до будь-яких угод, коли людина має право на все, навіть на тіло іншої людини, але таке ж право має кожен, відтак ефективних прав власності просто не існує, я можу в когось щось відібрати (законно), але в мене також це можуть відібрати (законно), оскільки всі мають право на все, а гарантіями володіння чимось є тільки власна сила та винахідливість.

В природному стані кожен є “суддею та катом”, але цього недостатньо для збереження його “власності”, в яку Локк включає – життя людини, її свободу та володіння (власне приватну власність) [93; с.72]. В природному стані для цього не вистачає: 1) встановленого, загальновідомого Закону; 2) судді; 3) сили для виконання вироку. Прагнення до збереження власності – це те, що фактично у Локка виступає основою для рівності людей, яка й обумовлює можливість договору, можливість суспільства, оскільки лише прагнення до збереження власності одинакове і для монарха і для кріпосного

селянина, і воно дає змогу вступати їм у договірні відносини як рівним, на паритетних умовах, що й може зобов'язувати їх до виконання умов договору, Гоббс знаходить іншу підставу для рівності людей – страх, але саме точка зору Локка про прагнення до збереження власності як рушійну силу утворення громадянського суспільства набуває поширення у працях Д. Юма, Ж.Ж. Руссо, Г. В. Ф. Гегеля та інших. Це прагнення, за думкою Локка, веде до створення Закону, виникнення судді та сили для виконання вироку, які й становлять громадянське суспільство. “Коли яка-небудь кількість людей так об’єднана в одне суспільство, що кожен з них відмовляється від своєї виконавчої влади, яка притаманна йому за законом природи, і передає її суспільству, то тоді, і тільки тоді існує політичне чи громадянське суспільство. І це відбувається коли яка-небудь кількість людей, що знаходяться в природному стані, вступає в суспільство, щоб скласти один народ, одне політичне тіло під владою одного верховного уряду...Тим самим...вповноважує суспільство або, що однаково, його законодавчу владу створювати...закони, яких буде вимагати суспільне благо...і це переносить людей з природного стану в державу, оскільки на землі з’являється суддя. Який має владу вирішувати всі суперечки...цим суддею є законодавча влада, або призначена нею посадова особа” [93; с.51].

Щодо самого природного стану то уявлення двох мислителів про нього відрізняються. Для Т. Гоббса, як і для Ж.-Ж. Руссо, природний стан це швидше абстрактна конструкція, яка дозволяє виявляти особливості людської природи в чистому вигляді, це своєрідний розумовий експеримент, а Д. Локк відстоює реальне існування природного стану як форми буття людей, і існування людей в природному стані. Критичні зауваження про те, що ми не маємо історичних свідчень про якісь “угоди”, чи про існування людей в природному стані він спростовує, говорячи що - мало відомостей про природний стан ми зберегли тому, що цей стан характеризувався нерозвиненістю культури, (насамперед літератури, яка розвинулася вже в суспільстві) яка не могла забезпечити трансляцію інформації про події та умови життя людей в природному стані до

наших днів. Але є люди які існують в природному стані, це, наприклад, правителі абсолютних монархій, тому що вони та їх піддані, або правителі між собою, не мають вищого судового органу для розв'язання їхніх суперечок, куди вони могли б звернутися, правитель сам є суддею для своїх підданих, а для Локка, нагадаємо, саме наявність вищої судової установи є ознакою громадянського стану, тому він вважав абсолютну монархію несумісною з громадянським суспільством, оскільки для монарха немає вищої судової установи.

На противагу поглядам Т. Гоббса і Д. Локка, Д. Юм критикує висунуті ними варіанти додоговірних засад (страх і прагнення до збереження власності), і концепцію суспільного договору, яку вони використовували, натомість пропонуючи концепцію “угоди”, яка на відміну від “договору” не носить характеру обіцянки. Природній стан для нього, і це поєднує його з Т. Гоббсом - філософська фікція, яка ніколи не існувала, та й не могла б існувати в дійсності [192; с.533]. Юм будує свою теорію походження громадянського суспільства на приватному інтересі, себелюбстві та вигоді, а запропоноване ним на цій основі вирішення проблеми взаємодії та співпраці людей, натяки на яке можна побачити і у Гоббса та Локка, надалі набуває поширення у працях І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля та більшості філософів другого та третього етапів дослідження громадянського суспільства. Проблему походження суспільства Юм розв'язує використовуючи поняття природного права. Три головні природні закони – стабільність власності, передача останньої шляхом згоди та дотримання обіцянок. Встановлюються закони людьми для усунення незручностей, а моральну санкцію вони отримують внаслідок усунення незручностей [192; с.582]. “Люди винайшли три основні природні закони, як тільки побачили, що суспільний устрій необхідний для їх спільного існування, і виявили, що підтримувати взаємне спілкування, не накладаючи якої-небудь узди на свої природні прагнення, неможливо” [192; с.582], оскільки спокуса наявної вигоди і наявного задоволення перемагає через недостачу в людині “кмітливості...щоб

завжди уяснити собі глибокий інтерес, який зобов'язує його дотримуватися справедливості, і сили духу...щоб наполегливо і неухильно слідувати загальним і віддаленим інтересам” [191; с.210], а в протилежному випадку, коли б кмітливості було вдосталь, людству ніколи не були б потрібна держава – думка яку пізніше відстоюватиме Т. Пейн. На природні прагнення накладається узда в вигляді принципу справедливості. Справедливість – одне з ключових понять у Юма. Однак первинним мотивом справедливості у нього не може бути ні турбота про інтереси людства, ні тим більш приватна доброзичливість. Виникнення справедливості серед людей є наслідком їх егоїзму, обмеженої великодушності та легкості переходу речей, з одних рук в інші, і недостатку їх в порівнянні з потребами, і виникає вона штучним шляхом, з домовленостей між людьми та виховання. Відбувається це в ході слідуючого процесу - егоїзм, легкість переходу та недостаток речей викликає прагнення зберегти хоча би те що вже є в користуванні, те чим я вже володію. Звідси походить угода про утримання від зазіхань на чужі володіння - “угода між окремими членами суспільства, яка має на меті зміцнити володіння зовнішніми благами і надати кожному (можливість) мирно користуватися усім тим, що він придбав завдяки праці та везінню. В результаті кожен буде знати, чим він може володіти цілком безпечно” [192; с.530] – наслідком цієї угоди є ідея справедливості та несправедливості, оскільки виникає підстава для оцінки – приватна власність, порушення якої є несправедливим. Таким чином ідея справедливості виникає штучно, але з необхідністю, з людських домовленостей та, потім, виховання.

Угода про власність це є фактично сукупність обіцянок про вчинок, про утримання від зазіхання на чужу власність. Для дотримання угоди про власність потрібна угода про дотримання угоди про власність, а потім ще одна, одна і одна, але Юм вибирається з цього логічного кола слідуючим чином – “Акт духу, що входить в обіцянку і породжує її обов'язковість, не є ні рішення, ні бажання, ні хотіння здійснити вчинок, але – хотіння того зобов'язання” [192; с.556]. Хотіння це пояснюється потребою, турботою людей про свою вигоду.

“Отже, те ж саме себелюбство, яке робить людей...ворожими один одному, породжує правила справедливості і є першим мотивом дотримання останніх. Але як тільки люди помічають, що хоча правила справедливості і є достатні для підтримання будь-якого суспільного ладу, однак людство не може дотримуватися їх своїми силами в великих культурних суспільствах, як вони встановлюють уряд (теж шляхом угоди – прим.авт.), новий винахід, який допомагає їм досягти їх цілей і зберегти старі переваги або ж придбати нові шляхом більш строгого здійснення справедливості” [192; с.582]. Виникає громадянське право, звісно при збереженні природного, яке має відмінні від останнього інтереси та моральні зобов’язання, вірнопідданість проти чесності та дотримання обіцянок, але спільні джерела зміцнення – виховання, мистецтво політиків та суспільний інтерес.

Серед дослідників громадянського суспільства, яких можна віднести до першого етапу, вирізняється фігура А. Фергюсона. Вирізняється своїми поглядами на громадянське суспільство, які контрастують з поглядами всіх своїх попередників. Фергюсон вважає, що нам взагалі не слід чітко вирізнити природній стан, що людина не вийшла з природного стану, теперішній її стан є природним, такий розвиток закладено в природі людини, від Великобританії до мису Доброї Надії – скрізь люди перебувають в природному стані, зберігаючи його в собі [173; с.40-41], відтак “термін “природній” стосовно дій людини не несе ніяких смислових обмежень, тому що всі дії людей є в рівній мірі такими, що витікають з їх природи” [173; с.42]. Натомість він пропонує розрізнити – дикунський стан людей та варварський. Досліджуючи становлення громадянського суспільства Фергюсон знаходить емпіричні приклади суспільств в природному стані, дикунських та варварських в його термінології, яких не могли знайти його попередники. Це наприклад, індіанці Америки, германці часів імперського Риму. Ухиляючись від теоретичних пошуків універсальних засад громадянського суспільства, на кшталт природного права, він викладає нове розуміння громадянського суспільства та його принципів.

Він, як і Д. Юм, проти теорії “суспільного договору” – “подібно до вітрів, що налітають невідомо звідки і дують куди їм заманеться, суспільні форми походять з якоїсь туманної далі; вони виникають, раніше всякої філософії, з інстинктів, а не з спекуляцій” [173; с.189]. В розвитку суспільства він виділяє три стадії – дикість, варварство та цивілізація (цивілізоване суспільство). Дикуни – люди, що не знають приватної власності, об’єднані між собою на принципах рівності. Для варварів власність є головним об’єктом турбот та прагнень, але існування її ще не підкріплено законами. Вони вже вступили в залежність, але вона заснована виключно на справжній повазі і любові до свого вождя, вони ще не знають що можна щось робити з обов’язку. Стадія цивілізації характеризується виникненням законів, що охороняють приватну власність. Виникає спадкоємне розшарування на знать та народ, починається розподіл праці, який врешті-решт приводить до виникнення професійних військових та цивільних. В стані дикості та варварства, розподілу на “цивільних” і “військових” ще не існує, у випадку збройного конфлікту, за зброю зобов’язані братися всі, окрім жінок та дітей. Те що з’являються “цивільні” і “військові” і є ознакою того, за думкою А. Фергюсона, що виникає “civil society” (цивільне суспільство).

Відбувається також зміна мотивацій та норм діяльності людей. Якщо в стадії дикості – чеснота, або “честь” є таким рушієм, то за часів цивілізації ним стає “приватний інтерес”, відбувається “дегероїзація” діяльності, панують “нищість” та “егоїзм”. В первісному стані, де не було приватної власності – існував загальний обциинний інтерес, досягнення якого було можливе завдяки чеснотам індивідів, які прищеплювалися їм з дитинства вихованням та укладом життя. В громадянському суспільстві, де існує приватна власність, кожен індивід переслідує свій інтерес, але це приводить до прогресу та процвітання суспільства, оскільки краще задовольняється загальний інтерес, і “не турботами про нього всіх людей, а тим, що кожен індивід, зі свого боку рішуче відстоює

свій інтерес” [173; с.196] – твердження А. Фергюсона яке перегукується з роботами Д. Юма.

В рамках першого етапу який ми дослідили, розробники концепції “громадянського суспільства” хоча й стояли на принципово різних ідеологічних позиціях, так Т. Гоббс обґрунтовував за її допомогою державний суверенітет, а Д. Локк – народний, проте були одностайними в плані методологічному. Притаманним першому етапу є використання протиставлення природне – громадянське. При цьому частина дослідників (Т. Гоббс, Д. Юм) розуміла “природний стан” як філософську фікцію, яка створена аналітично, з тією метою, щоб на контрасті між природним та громадянським, більш чітко показати що являє собою громадянський стан. Для інших (Локк, Фергюсон), “природний стан” був реальністю, яка існує, чи яка існувала.

При цьому “громадянське суспільство” виступає, фактично, в якості **етапу** в розвиткові людства, який настає коли виникає держава, коли люди створюють інститут приватної власності чи коли виникає професія військового, і так далі в залежності від поглядів окремих мислителів. Концепція “громадянського суспільства” була одним з пояснень того, як взагалі виникає, як і на яких принципах існує суспільство. Тобто, ми можемо стверджувати, що в рамках першого етапу вивчення “громадянського суспільства”, його розуміння було близьким до нашого сучасного розуміння “суспільства” (Gesellschaft). Натомість наступники дослідників першого етапу дотримуються іншої думки, розглядаючи громадянське суспільство як сферу взаємовідносин індивідів, відмінну від тих відносин, які ми можемо спостерігати в родині та в державі.

Наступною дихотомією, яка лягла в основу дослідження громадянського суспільства, і змінила собою дихотомію “природне – громадянське”, було протиставлення “держава – громадянське суспільство”. Виникають два підходи до дослідження цього співвідношення. Згідно з першим, представники якого – Т. Пейн, Т. Спенс, Т. Ходжкін, громадянське суспільство є першим за часом

виникнення. Відповідно відносини громадянського суспільства з державою є відносинами суперництва, оскільки держава прагне поширення свого впливу і на сферу громадянського суспільства.

Згідно з другим, представники якого – Г. В. Ф. Гегель, С. Бентам, Ж. Сімонді, Л. фон Штейн, держава виникає раніше за громадянське суспільство і є більш авторитетною і важливою інституцією, відповідно громадянське суспільство є складовою держави, чи займає по відношенню до неї підлегле становище. Тому розглядати державу та громадянське суспільство окремо чи в протиставленні можна лише з метою аналітичною, з тим щоб визначити їх відмінності в функціях та ролях. Найбільш яскравим представником останнього підходу є Г. В. Ф. Гегель. Стосовно походження громадянського суспільства, він вважав, що “громадянське суспільство є диференціація що виступає між сім’єю та державою, хоча розвиток громадянського суспільства настає пізніше, ніж розвиток держави, тому що в якості диференції воно передбачає державу” [21; с.228]. Гегель намагається визначити справжнього попередника громадянського суспільства, не задовільняючись дефініцією “природний стан”. У нього громадянське суспільство утворюється, коли відбувається перехід від сім’ї до суспільства. Механізмом цього переходу є або природний приріст сім’ї, або добровільне об’єднання сімей, або сполучення за допомогою влади хазяїна. При переході від сім’ї до громадянського суспільства відбуваються зміни в моральності, подібні до тих про які говорив А. Фергюсон. Виникає “приватний інтерес”, а відтак, мовою Гегеля – “в громадянському суспільстві кожен для себе ціль, все інше для нього ніщо...але без взаємовідносин з іншими він не може досягти своїх цілей у всьому їх обсязі: ці інші тому, по суті, є засоби для цілі особливого” [21; с.228]. Таким чином функціонує “механізм” громадянського суспільства – “особлива ціль (тобто, ціль одного індивіда) шляхом співвіднесення з іншими надає собі форми загального і задовольняє себе, задовольняючи разом з тим прагнення інших до блага. Оскільки особливість

пов'язана з умовою загальності, то ціле є ґрунтом для опосередкування, на якому дають собі свободу всі одиниці,....особливість, обмежена загальністю, є єдина міра, за допомогою якої кожна особливість сприяє своєму благу” [21; с.228]. Наприклад, щоб вдовольнити мою потребу в їжі, я не можу просто взяти її в когось силою, тому що з метою упередження існуючих в системі випадків, підтримується увага до особливого інтересу (інтересу власника вподобаної мною їжі) як до спільного за допомогою поліції та корпорацій. Крім того, якщо я вже знаходжусь в громадянському суспільстві, є його членом, то відповідно я “звільнений” шляхом освіти, я переборю в собі “голу суб’єктивність поведінки, безпосередність жадань та сваволлю прагнень”, і я визначаю свої бажання та дії загальним чином, усвідомлюючи себе ланкою ланцюга який всіх нас поєднує. “Я отримую від інших засоби задоволення своїх потреб і повинен внаслідок цього приймати їх думку. Але одночасно я змушений виробляти засоби для задоволення потреб інших. Відповідно, одне переходить в інше і пов’язане з ним: все приватне стає таким чином суспільним” [21; с.236]. Таким чином, потреби та засоби (до їх задоволення) як “реальне наявне буття”, перетворюються на буття для інших, потребами та працею яких взаємно обумовлено їх задоволення. Взаємозалежність праці та задоволення потреб в ході історичної еволюції перетворюються в повну необхідність, залежність і взаємовідносини людей; таким чином, суб’єктивний егоїзм перетворюється в сприяння задоволенню потреб всіх інших. Цю систему Гегель називає “державою нужди та здорового глузду”, або “зовнішньою державою”.

Гегель звертає увагу на те, що громадянське суспільство не є чимось даним, громадянський стан не є притаманним людині. Це не якийсь історичний феномен наданий чи набутий людьми назавжди. Кожен *громадянин* отримує це звання особисто. Шлях людини до громадянського суспільства за думкою Гегеля, який в цьому повторює Д. Юма – освіта, яка має звільнити людину від безпосередності та одиниці, що притаманні їй, щоб вона наперед усього

отримала розумність, на яку вона здатна, а саме – розуміння загальності та здоровий глузд (розсудливість). “Це звільнення є...важкою працею, спрямованою на подолання голої суб’єктивності поведінки, безпосередності жадань, а також суб’єктивної суєтності поведінки та сваволі прагнень. Але шляхом цієї праці, пов’язаної з освітою, суб’єктивна воля сама отримує в собі об’єктивність” [21; с.232].

Погляди Г. В. Ф. Гегеля на громадянське суспільство, державу та їх взаємовідносини відповідають принципам його ідеалістичної, консервативної філософії. Його загальна теорія держави та історії людського розвитку вплинула на його концепцію громадянського суспільства. Держава у нього є дійсність моральної ідеї, моральний дух як очевидна, сама собі ясна воля. Держава не може розглядатися як засіб забезпечення і захисту особистої свободи та власності (це мета громадянського суспільства), походження держави божественне і вона знаходить свою самореалізацію в міждержавних відносинах. Держава і громадянське суспільство є інститутами зі своїми, відносно самостійними, сферами діяльності, призначенням та походженням.

Як ми бачили, Гегель в відносинах громадянське суспільство – держава, віддавав першість останній, як уособленню духу, що має своє опосередковане існування і в індивідах. Іншої точки зору на державу та громадянське суспільство дотримується Т. Пейн – “ці речі не тільки різні, але й різного походження. Суспільство створюється нашими потребами, а уряд – нашими пороками; перше сприяє нашому щастю позитивно, об’єднуючи наші благі пориви, друге ж – негативно, стримуючи наші пороки; одне заохочує зближення, інше породжує ворожнечу. Перше – захисник, друге – каратель” [124; с.21]. Відповідно треба слідкувати за тим щоб держава не втручалася у царину громадянського суспільства.

Завдяки роботам Г. В. Ф. Гегеля, Т. Пейна, К. Маркса та інших філософів цього етапу почалося послідовне трактування громадянського суспільства як особливої, позадержавної **сфери** соціуму, яка має свої притаманні лише їй цілі

та принципи існування. Було показано шлях до громадянського стану – освіта, який кожен повинен подолати особисто. Важливим є те, що чітко показано “механізм” громадянського суспільства – яким чином приватний інтерес і вигода ведуть до взаємозалежності і сприяють задоволенню потреб інших, і як приватне перетворюється на суспільне.

Після праць К. Маркса настав тривалий період занепаду концепції громадянського суспільства. Причини цього на думку автора наступні – по-перше, стосовно “західних суспільств” (перший світ) які й послуговували матеріалом до становлення концепції, і де саме громадянське суспільство було розвинене (Європа, Північна Америка), концепція громадянського суспільства не вважалася ефективним інструментом наукового пізнання, не використовувалася як ресурс описання реальності, тому що фактично не могла дати нових результатів. Відродження її, повернення до використання в цьому напрямі, було можливе лише в випадку її оновлення, якого вимагали сучасні умови, що виникали поступово, внаслідок розвитку та ускладнення суспільства. По-друге, інші суспільства, суспільства соціалістичних країн (другий світ), та країн що розвиваються (третій світ), де з громадянським суспільством були проблеми, досліджувалися західними вченими мало, а якщо й досліджувалися то концепцію громадянського суспільства при цьому не застосовували, тому що займалися цим переважно в рамках радянології (для країн другого світу) чи етнографії, культурології (для країн третього світу).

Г. В. Ф. Гегель, Т. Пейн та А. де Токвіль розмежували державу та громадянське суспільство, та попередили про недопустимість втручання держави в справи суспільства, але не сказали, що трапиться, якщо держава таки втрутиться в сферу повноважень громадянського суспільства. Двадцяте століття дало відповідь на це питання, унаочнивши його в вигляді тоталітарних диктатур, створення яких було раніше мало можливим, тому що “традиційна держава (на відміну від сучасної), якими б тиранічними чи абсолютистськими не були її наміри, не володіла технічними можливостями, які б дозволяли

контролювати все суспільне життя...за тих можливостей транспорту, зв'язку і поліцейського нагляду, які були доступні для старого традиційного суспільства, реальний тоталітаризм був просто немислимим” [24; с.4]. В двадцятому столітті це стало реальністю і заставило замислитися над питанням – що є, коли немає громадянського суспільства, які в нього є альтернативи?

Звісно при цьому визнавалося, що громадянське суспільство є відмінним від держави, і є його противагою. В цій парі вченими вже ставилися нові питання, на які відповідно давалися нові відповіді. Так твердження Г.В.Ф. Гегеля та Т. Пейна, про протистояння держави та громадянського суспільства, для Р. Патнема, Т. Карозерса та Ш. Бермана є базою, на якій постає питання - яким є це протистояння. Р. Патнем говорить про те, що розвинене громадянське суспільство є корисним для урядової здатності до управління, а Т. Карозерс та Ш. Берман піддають це твердження сумніву.

Термін “громадянське суспільство” знову “ввійшов у моду після Другої Світової війни, завдяки працям марксистського теоретика А. Грамші, який відновив термін, описуючи громадянське суспільство як спеціальні атоми незалежної політичної діяльності, сфери боротьби проти тиранії...його книги були впливові в сімдесятих та восьмидесятих серед осіб, що боролися проти диктатур всіх політичних мастей в Південній Європі та Латинській Америці. Чеські, угорські і польські активісти також поставили себе під лозунги громадянського суспільства” [193; с.18]. На думку Е. Геллнера, причина відродження концепції громадянського суспільства не складає якоїсь таємниці – “стан суспільства, що його визначає це поняття, отримав сьогодні незвичайну цінність, наповнився актуальним політичним змістом. (Адже) до сих пір в багатьох частинах нашого світу не існує того, що позначається цим терміном. Ця волаюча відсутність стала з часом вповні відчутною, і її почали сприймати як болісну, щемливу порожнечу” [24; с.11], яка й породила зацікавленість в громадянському суспільстві.

Тому наступним розвитком концепції “громадянського суспільства” світ зобов'язаний країнам де з громадянським суспільством були великі проблеми –

зокрема східноєвропейським соціалістичним демократіям, Польщі, Чехословаччині, Угорщині, точніше їхньому дисидентському рухові, який в розвитку громадянського суспільства, вбачав єдиний прийнятний шлях боротьби з одержавленням суспільства, і з тоталітарною державою.

Саме так вважають дослідники громадянського суспільства – Д. Кін, Е. Геллнер та А. Арато, хоча самі дисиденти (В. Гавел, П. Міхнік, М. Бенда) спочатку не використовували мову громадянського суспільства, і не використовували сам термін “громадянське суспільство”, вони говорили про “паралельний polis”, “альтернативне суспільство” чи “паралельні структури” [184; с.84], і лише згодом почали вживати термін – “громадянське суспільство”. Як говорив В. Гавел – “просто з якогось моменту ним стали користуватися як визнанням чи то цілі, якої слід було прагнути, чи то найбільш істотних результатів опозиційної діяльності у формі широкої сітки міжперсональної взаємодії і незалежних від держави структур, чи то будь яких відносин і структур які зберегли незалежність від держави, навіть якщо вони й не були на початковому етапі пов’язаними з опозицією” [184; с.83].

Згодом, “в дев’яностих, громадянське суспільство стало мантрою для всіх, від президентів до політичних науковців... В США та Західній Європі публічна втома від надокучливої партійної системи запалила зацікавленість в громадянському суспільстві як засобі соціального оновлення...інформаційна революція забезпечила нові інструменти для створення зв’язків і вповноважування громадян” [193; с.18].

На новому етапі вивчення громадянське суспільство стало розумітися як **тип** суспільства, один з типів суспільної організації. В основу цього нового етапу лягла дихотомія “громадянське – негромадянське (інакше) суспільство”. Спрощеною ознакою громадянського суспільства на цьому етапі стали вважати наявність розгалуженої мережі неурядових, неприбуткових організацій, відтак ознакою негромадянського відсутність чи слабкість таких організацій. Одним з тих, хто не сприймає таке спрощення, є Е. Геллнер. Він говорить про те, що найбільш просте, безпосереднє, інтуїтивно очевидне і разом з тим цілком

осмислене визначення громадянського суспільства є наступним – “сукупність різних неурядових інститутів, достатньо сильних, щоб слугувати противагою державі і, не заважаючи йому, виконувати роль миротворця і арбітра між основними групами інтересів, стримуючи його прагнення до домінації і атомізації решти суспільства” [24; с.15]. Фактично, визначення громадянського суспільства тут зводиться до простої бінарної опозиції плюралізму та моноцентризму (притаманного “централізованому авторитаризму”). Але за сучасного розвитку теорії громадянського суспільства однієї бінарної опозиції вже не достатньо. Наведене визначення громадянського суспільства непридатне, тому що воно може також слугувати для визначення такої форми соціальної організації, яку вводить Е. Геллнер, як “сегментарне суспільство”. Таке суспільство існує там, де як і в громадянському суспільстві, існує плюралізм і вдалося запобігти тиранії центра, тобто воно задовольняє вищенаведеному визначенню. Але забезпечує воно плюралізм, і запобігає тиранії центру, шляхом “перетворення індивіда у невід’ємну складову частину жорстко нормованої соціальної одиниці” і “таке співтовариство надає своїм членам не той рід свободи, якого ми очікуємо і вимагаємо від громадянського суспільства” [24; с.18]. В сегментарному суспільстві дисципліна, солідарність мешканців та злагодженість дій підтримується за допомогою строгого і розвинутого ритуалу, який закріплює соціальні ролі та зобов’язання. Роль закріплена за індивідом є стабільною, незмінною і зафіксована в ритуалах. Роль дає людині ідентичність, але позбавляє вибору, ідентичність надається раз і назавжди. Соціальна група, в яку потрапляє людина і ритуал слугують для закріпачення особистості. Так охоплюються всі сторони життя. Людина може вибирати лише одне – самореалізуватися в рамках цієї ідентичності чи ні.

Радянський Союз дав ще один зразок альтернативи громадянському суспільству, тут “система вела до роз’єднання, атомізації суспільства, де кожен (буквально кожен!) філателістичний клуб діяв під політичним наглядом. Тому система ні в найменшій мірі не сприяла створенню нової суспільної людини, – з появою якої пов’язували свої надії марксистки, – вільного від егоїзму,

жадібності, споживацького фетишизму і духу суперництва. Навпаки вона породжувала аморальних, цинічних індивідуалістів (які до того ж не мали вибору), витончених в лицемірстві і дотриманні політичного декоруму, але не здатних до ефективної і конструктивної діяльності” [24; с.15]. Радянський режим не ставив собі за мету поширення в суспільстві ізоляційного атомізму, але це були непроектовані наслідки його діяльності по реформуванню суспільства. “Соціалістичний сплав виробничої, політичної та ідеологічної ієрархій, суміщений з ідеократичною монополією на об’єднання людей і багаторазово посилений завдяки використанню сучасних адміністративних та комунікаційних сіток, привів...до ще не баченої в історії тотальної атомізації суспільства...за межами офіційно дозволеного існувала лише прихована, опортуністична, аморальна система взаємовиручки – тонкий і надійний шар непривабливої реальності” [24; с.141-142].

Ще одну альтернативу громадянському суспільству складає іслам, ісламська “Умма”. Термін “Умма” Е. Геллнер вживає для позначення харизматичних суспільств, які мають трансцедентальну доктрину (про неодмінне щастя в потойбічному житті, чи для наступних поколінь) та священство (Церква, стан священників, партія). “Тут ми маємо приклад такої суспільної організації, яка не здатна породжувати інститути або асоціації, які врівноважують державу, яка пропонує атомізацію, але не індивідуалізм, і ефективно функціонує за відсутності інтелектуального плюралізму” [24; с.38]. Розглядаючи далі розвиток громадянського суспільства та існуючі, чи ті, що існували, альтернативи йому, і їх шляхи розвитку Геллнер виділяє – “чотири різні ситуації: плюралістичні, але тісні та задушливі “сегментарні” співтовариства до-осьового часу, мусульманська Умма...християнська маргінальна Умма, яка зазнала краху, але породила громадянське суспільство; і...світська марксистська Умма (наслідком якої є одержавлене суспільство – прим. авт.)...До цього переліку напевно можна додати такі варіанти соціального розвитку як до-індустріальні централізовані імперії – династичні імперії, які існують “поверх” підкорених їм місцевих сегментованих

співтовариств, і конкурентні індустріальні суспільства, які запозичують (часто з певним успіхом) наукові та технологічні досягнення, але – не ті елементи (по крайній мірі, не всі з них), які в свій час забезпечили неухильний ріст (для громадянських суспільств) суспільного виробництва” [24; с.61]. На відміну від запропонованих Е. Геллнером, А. Колодій пропонує слідуєчі історичні альтернативи громадянському суспільству – тоталітарне, олігархічне, патріархальне аграрне суспільства [74; с.94].

Відмінність громадянського суспільства, і його сутність за Е. Геллнером, в тому що воно дає змогу – 1) досягти індивідуалізації, уникнувши при цьому політичної кастрації самостійності людини (як в мусульманській Уммі...): 2) отримати врівноважуючі державу політичні асоціації, які не закріпачують своїх членів, не занурюють їх в атмосферу удушливої несвободи (як в сегментарному суспільстві). Ключовим моментом тут являється “модульна людина” [24; с.107].

Модульна людина – універсал здатний вступати, внаслідок раціонального вибору чи природної необхідності, в будь-які різноманітні відносини існуючі в суспільстві, і формувати ці відносини самостійно. Значну роль в виникненні “модульної людини” відіграв перехід від статусних взаємовідносин до договірних. Офіс-менеджер є офіс-менеджером за договором, а не за народженням, те ж саме можна сказати про те, що він є міщанином, членом партії соціал-демократів, громадянином України. Модульна людина має можливість ставати членом інститутів чи організацій, які саме множина модульних особистостей і складає, і які можуть вступати в ті чи інші взаємовідносини, складаючи ті чи інші комбінації. Тобто інститути чи організації індивід може безперешкодно залишати чи приєднуватися до них, вони не надаються йому від народження, і не закріплюються за ним в ході якогось ритуалу. Суспільство, характеристикою членів якого є модульність, залишається структурованим – це не якась в’яла, атомізована інертна маса, - але це структура рухома і легко піддається раціональному вдосконаленню.

Ці інститути та організації, на відміну від аналогічних в сегментарному співтоваристві, не є тотальними, оформленими ритуалом, пов’язаними

множиною сталих зв'язків, які перетинаються і посилюють загальну залежність, з усіма іншими елементами соціального цілого, обплутаного цими взаємовідносинами і в результаті знерухомленого. Ці інститути є достатньо сильними – щоб виключити можливість появи тиранії, але водночас вони сповідають принцип свободи для своїх членів, які можуть залишати ці об'єднання модульних громадян, якщо вони не згодна з їх політикою, чи досягли своїх цілей, чи вважають ці інститути неефективними, і ніхто не буде звинувачувати її в зраді. Формуються зв'язки які є гнучкими, спеціалізованими, інструментальними. Модульність, набуття людьми цієї якості, робить можливим громадянське суспільство як – систему плюралістичних політичних асоціацій та економічних інститутів, які врівноважують державу, проте не закріпачуючи людину [24; с.135].

Д. Кін наводить інші приклади альтернатив громадянському суспільству. “Обіперті на традицію племінні суспільства та сучасні деспотизми є прикладами “природних” спільнот, які схожі на спільноти комах та бджіл: приналежність до них не є добровільною, урядування інстинктивним, а закони – незмінними. Натомість громадянське суспільство є спільнотою активних членів, чий юридично визначені форми об'єднання є добровільними, а це означає, що його члени уповноважені тлумачити та змінювати соціальні та політичні структури, всередині яких вони взаємодіють” [70; с.38].

Навіть для успішного громадянського суспільства є загроза скотитися до своєї протилежності внаслідок втрати “цивілізованості”, здатності та схильності до мирного вирішення конфліктів, компромісів, розуміння загального блага та загальних проблем та ін. “Здичавіле” суспільство – крайній випадок проблеми “нецивілізованості” або ж “здичавіння”. “Здичавіле” суспільство – така сукупність державних та суспільних інститутів, де є не просто схильність, а домінування варварських форм взаємин – від побутової грубості до системно організованих насильств” [70; с.132]. “Здичавіле” суспільство відрізняється від сегментарного чи одержавленого в яких вся діяльність громадян проходить під контролем держави чи соціальних груп та

ритуалу. “У “здичавілому” суспільстві явно не бракує місця для різних форм бурхливої діяльності, яка відбувається поза контролем державних інституцій. Та саме ця неконтрольованість спричиняє зростання насильства” [70; с.133].

Намагання вирішити проблеми насильства в “здичавілому”, “нецивілізованому” суспільстві шляхом договорів, законів та трибуналів може, за думкою Д. Кіна, привести лише до авторитарної стратегії “встановлення порядку” якщо не буде супроводжуватися зростанням рівня цивілізованості пересічних громадян, так би мовити, поширенням громадянського суспільства серед громадян. Тобто Д. Кін, як і Д. Юм, Г. В. Ф. Гегель, також вважає роль “освіти”, яка і може забезпечити зростання рівня цивілізованості, дуже важливою в громадянському суспільстві.

Саме за такою схемою, на нашу думку, має відбуватися вивчення розвитку концепції “громадянського суспільства”. Врахування специфіки окремих етапів має розрішити деякі проблеми в його дослідженні. Наприклад, ситуацію, коли стверджується що Т. Гоббс був непослідовним у використанні поняття “громадянське суспільство”, то він його ототожнював з державою, то роз’єднував [38]. Т. Гоббс не ототожнював громадянське суспільство та державу. Для Т. Гоббса це речі різні, але нерозривно пов’язані. Використання ним дихотомії природне – громадянське привело до того що держава та громадянське суспільство опинилися на одному боці, адже в природному стані держави не було. Це притаманно всім представникам першого етапу, Д. Локк говорить що об’єднання людей в суспільство, під владою одного уряду переносить людей з природного стану в громадянське суспільство, політичне суспільство, чи державу, вживаючи три терміни нібито як синоніми. Але це не синоніми, просто держава можлива, і виникає, лише в громадянському суспільстві, на думку представників першого етапу дослідження громадянського суспільства. Наші сучасники в такій ситуації вживали б замість терміну “громадянське суспільство” - термін “суспільство”, але вживання терміну “природний стан” змушувало до вживання терміну “громадянський стан” (суспільство).

В дослідженнях концепції “громадянського суспільства” слід пам’ятати, що в процесі розвитку воно розглядалося, внаслідок використання на різних етапах цього процесу різних дихотомічних пар, як *етап* розвитку суспільства, як *сфера* суспільства, і як *тип* суспільства. Це накладало вирішальний відбиток і на розуміння громадянського суспільства, і на часові рамки його існування.

Третій етап розвитку концепції зробив сам феномен громадянського суспільства доволі рідкісним і в історії людства, і в сучасності. Кожен з теоретиків, дослідників цього явища, від Т. Гоббса і до С. Чамберс, вважав і вважає, що він живе в суспільстві яке є громадянським. Але представники третього етапу значно поглибили наше розуміння громадянського суспільства, і до того ж визначили його альтернативи, і виявилось, що відповідно з працями Е. Геллнера за часів Т. Гоббса і Д. Локка громадянського суспільства ще не було. Е. Геллнер знаходить нові вимоги, які значно скорочують вік і кількість громадянських суспільств. У Т. Гоббса та Д. Локка такими були всі суспільства які мали державу. Тобто згідно з їх уявленнями, фактично всі суспільства були громадянськими і виникли вони (це стосовно європейських нашої ери) ще в шостому - сьомому столітті. У Г.В.Ф. Гегеля та Т. Пейна громадянське суспільство і держава це вже два протилежних табори, але вони не обмежують їх кількість, як і раніше воно є всюди, де люди живуть у державах, проте вони обмежують їх вік, оскільки висувають нові вимоги, наприклад “поліція” та “корпорації”, згідно з якими громадянське суспільство виникає пізніше. “Модульна людина” – ознака громадянського суспільства у Е. Геллнера, виникає в сімнадцятому – вісімнадцятому століттях. Таким чином представники третього етапу своїм доробком значно звужують і час існування, і кількість громадянських суспільств. Чи значить це що Т. Гоббс і Д. Локк – засновники концепції “громадянського суспільства”, не знали такого явища як громадянське суспільство? Цей парадокс є наслідком, по-перше, розвитку концепції громадянського суспільства. За якого кожен новий етап вивчення, приводив до отримання нових результатів, які були наслідком того, що ставилися нові запитання, старі дані розглядалися під новим кутом зору. В той

же час залишалися, чи успадковувалися з неодмінним критичним засвоєнням деякі стабільні елементи в визначенні та вивченні громадянського суспільства, до яких ми ще повернемося.

По-друге, це є наслідком розвитку самого громадянського суспільства, яке є не якимось сталим явищем, але явищем, що динамічно розвивається. Розвиток громадянського суспільства обумовлений зовнішніми чинниками – науковим, технологічним розвитком, змінами в державному устроєві, і що важливіше, в культурі, моралі, психології людей. Та взаємозв'язаними з ними внутрішніми чинниками – успішним функціонуванням неурядових організацій та територіальної самоорганізації населення, ефективним впливом та участю громадян в виробництві та здійсненні політики та ін. Цей розвиток веде до ускладнення “старого”, порівняйте наприклад неурядові організації 19-го і 21-го століття, та появи “нового” в громадянському суспільстві, яким свого часу були, наприклад, ті ж самі неурядові організації чи “модульний громадянин”. І це “нове” потребує теоретичної рефлексії, яка теж є новою порівняно з попередніми працями, які це “нове” не враховували, але були також дослідженнями громадянського суспільства. Відмінність якого в тому, що воно не досягло такого ступіню розвитку. Відтак і дослідження ці є правильними, але не зовсім адекватними сучасним умовам, використання їх повною мірою є правомірним лише відносно певного соціального контексту. Зараз, певний теоретичний смисл за ними залишається, саме він і складає вищезгадані стабільні елементи в визначенні та вивченні громадянського суспільств, до вивчення яких ми і приступимо в наступному підрозділі.

1.3. Теоретико-методологічні засади вивчення феномену громадянського суспільства

Автором простежено розвиток концепції “громадянського суспільства” в одному вимірі – “революційному”. Виділення етапів - спроба знайти відмінне між ними. Тобто дисертанта цікавило, що змінювалося в концепції і який був напрямок цих змін. Хоча водночас автор намагався не забувати про пошуки сталих елементів теорії. І тепер на їх основі можна перейти до дослідження іншого виміру – “еволюційного”, в ході якого дисертант досліджує подібне в працях дослідників різних етапів. Це подібне складає те, що зазвичай називають “школами” або “підходами”.

Виділення шкіл у вивченні, підходів до вивчення, чи інтерпретацій явища є доволі поширеним прийомом для вивчення самого явища. Не складає виключення і таке явище як “громадянське суспільство”. Так А. Колодій виділяє три “класичні” інтерпретації громадянського суспільства [74; с.30]:

1) Локіанський підхід. В основі якого лежить протиставлення природного стану та громадянського

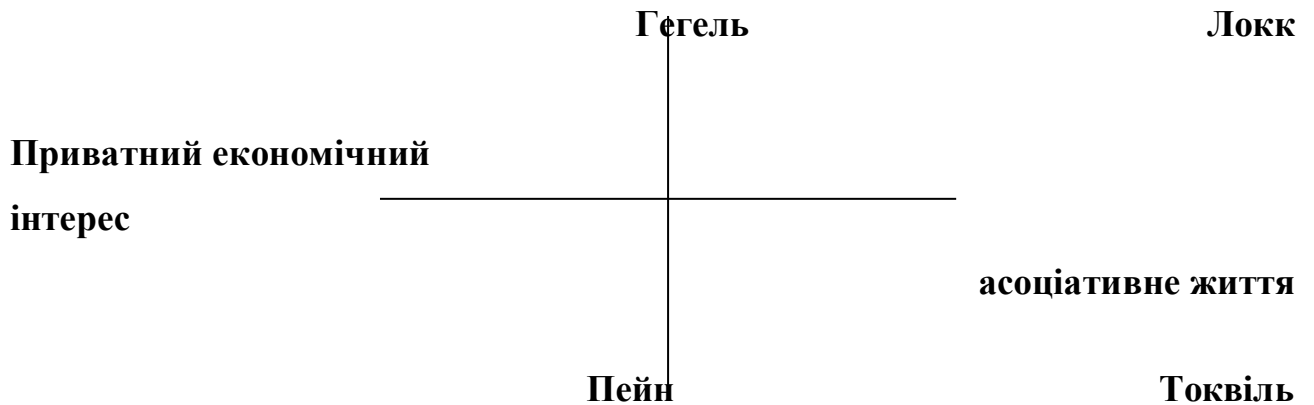
2) Гегелівський підхід. В рамках цього підходу наголос робиться на пануючому в суспільстві індивідуалізмові, та на правовій державі.

3) Токвілівський підхід. Цей підхід в якості основоположної для громадянського суспільства розглядає діяльність в рамках асоціацій.

Подібно до А. Колодій, Г. Гайден виділяє “школи” Д. Локка, Г.В.Ф.Гегеля та А. де Токвіля у вивченні “громадянського суспільства”, але на відміну від неї, додає до них “школу” Т. Пейна. Для визначення відмінностей в поглядах на громадянське суспільство цих мислителів, Г. Гайден вводить два принципові критерії. Перший – відносини між державою та громадянським суспільством, “чи громадянське суспільство є по суті автономним від держави, чи держава і громадянське суспільство є органічно пов’язаними” [195; с.2], другий – питання чи громадянське суспільство є первинно економічним явищем - простором в

якому економічна діяльність контролюється і спрямовується приватними інтересами, чи соціологічним явищем - простором в якому асоціації відіграють свою роль як посередники між державою та особистостями. Для демонстрації своєї думки Гайден пропонує схему [195; с.4], зображену на рис.1.1.

Держава та громадянське суспільство є пов'язаними

Держава та громадянське суспільство є відокремленими

Рис.1.1. Підходи до вивчення громадянського суспільства.

На підставі цих критеріїв Г. Гайден так описує погляди дослідників. Д. Локк вважає, що держава повстає з суспільства, і вона потрібна для того, щоб вгамувати конфлікт між індивідами. Д. Локк наголошує, що потрібно обмежувати повноваження держави, з тим щоб захистити індивідуальну свободу, яка є наслідком природних прав людини. Інструментом цього має слугувати договір, який укладають між собою правителі, та ті ким правлять, який зважає на природні права людини, але також дає змогу державі захищати громадянське суспільство від руйнівних конфліктів. Природні права не є якимось Абсолютом, і повинні регулюватися згідно з таким критерієм як процвітання громадянського суспільства. Конституціоналізм, який веде до поваги і громадянського суспільства і держави, є ключовим для поглядів Локка.

А. де Токвіль був стурбований не тільки перспективами могутності держави, але й тиранії більшості, і загрозам асоціаціям, які є найміцнішими bastionami проти цієї тиранії. Враховуючи уроки Французької Революції він особливо побоювався безпосереднього виявлення народної волі, тому що це могло вести до революції. Щоб запобігти цьому, є необхідність в самоврядних асоціаціях. За їх допомогою громадянське суспільство виховує громадян і пильнує за діями держави. Це сприяє розподілу влади і забезпечує механізми для прямої участі громадян в публічних справах.

Д. Локк та А. де Токвіль, для Г. Гайдена, два приклади соціологічного підходу до громадянського суспільства, коли воно розуміється як простір в якому асоціації відіграють свою роль як посередники між державою та особистостями. Стосовно Токвіля, то можна допустити, що це твердження правильне, але щодо Локка? Про асоціації громадян, чи в сучасній термінології недержавні організації в громадянському суспільстві, говорилося в працях представників першого етапу, але не Д. Локка, а Т. Гоббса та Ж.Ж. Руссо. Для Гоббса асоціація (група людей) це “певна кількість людей. Яких об’єднує спільний інтерес, або спільна справа” [26; с.225]. Групи поділяються на впорядковані, “ті, в яких одна людина або зібрання людей виступають як представники всієї групи” [26; с.225], та неупорядковані, наприклад натовп. Серед впорядкованих груп Гоббс виділяє – 1) абсолютні і незалежні, ті які підвладні лише своїм представникам, тобто держави, 2) залежні чи підвладні якійсь верховній владі, підданими якої є як кожен член цих груп, так і їх представники. Серед підвладних є політичні, ті що створені на підставі повноважень наданих їм державою, приватні – створені самими підданими, які в свою чергу поділяються на законні (дозволені державою), та незаконні. Стосовно Д. Локка, то він не надавав особливої уваги асоціаціям, а Т. Гоббс і Ж.Ж. Руссо виказували до залежних приватних асоціацій недоброзичливе відношення. З тих міркувань, що держава переслідує загальне благо, а асоціації порівняно з нею переслідує приватне благо, шкідливе для загального блага.

Тому і їх не можна вважати основоположниками соціологічного підходу, який би суміщався з поглядом про органічну пов'язаність держави та громадянське суспільство, і ця позиція залишається пустою. Фактично, Г. Гайден, в дечому, “жертвує” реальністю задля дотримання стрункості та повноти своєї схеми; відкидає саме те, що відкидати не можна, оскільки ці положення є визначальними для творчості Д. Локка, Т. Гоббса та Ж.Ж. Руссо.

Стосовно тих дослідників, хто вважає громадянське суспільство первинно простором в якому економічна діяльність контролюється і спрямовується приватними інтересами, то один з них – Г.В.Ф. Гегель, визнає що розподіл праці створює розшаруванню суспільства на окремі страти, і сприяє конфлікту між цими стратами. Громадянське суспільство, в його розумінні, утворене з різноманітних асоціацій, корпорацій, і станів, і стоїть, таким чином, між індивідами та законодавцями, які слугують посередниками між їх інтересами та державою. Конфлікт, який цей процес (розподіл праці) породжує в громадянському суспільстві, веде до його руйнування за відсутності міцної держави. За Гегелем, держава існує для захисту загальних інтересів, задля визначення яких вона втручається в діяльність громадянського суспільства. З опису Г. Гайденом поглядів Г.В.Ф.Гегеля незрозуміло, чому його не віднесено до представників соціологічного визначення громадянського суспільства, і причина цього знову ж в надмірній схематизації положень концепції Гегеля та їх надмірному спрощенні.

Т. Пейн у відносинах між державою та громадянським суспільством обирає сторону останнього. Держава створюється для того, щоб забезпечити порядок і стримувати конфлікти, які існують в суспільстві, але поступово розвиваючись, вона може врешті-решт становити загрозу тим свободам, які привели до розквіту громадянського суспільства. А громадянське суспільство процвітає лише тоді, коли індивіди є здатними вільно користуватися своїми природними правами. І до того ж швидше “ринок ніж держава є тим, що може забезпечити найкращу можливість для розвитку громадянського суспільства,

тому що межі індивідуальної здатності до задоволення природних мрій можуть бути досягнуті лише за допомогою комерційного обміну” [195; с.3].

Відразу виникають зауваження також і стосовно критеріїв, які обрав Гайден. Стосовно першого критерію то питання – який існує взаємозв’язок між державою та громадянським суспільством, було важливим для Г.В.Ф. Гегеля та Т. Пейна, але зараз дослідників цікавить інше. Стосовно другого критерію, то слід відмітити, що асоціації часто створюються на основі приватних інтересів, так вважав до речі і сам А. де Токвіль. Тому невиправданим виглядає протиставлення приватним інтересам – асоціативного життя, оскільки соціологічний підхід тоді перебуває в відносинах підпорядкування.

Взагалі цей стислий огляд має дати уявлення про підстави, згідно з якими Г. Гайден ототожнює цих мислителів з тією, чи іншою сучасними школами вивчення громадянського суспільства, які він виділяє і пропонує розрізняти за тими ж параметрами, що й погляди філософів [195; с.5] (див. рис.1.2).

Держава та громадянське суспільство є пов’язаними

Держава та громадянське суспільство є відокремленими

Рис. 1.2. Сучасні “школи” вивчення громадянського суспільства.

Враховуючи висловлені раніше зауваження, то головне питання, яке виникає, спрямоване не до схеми сучасних “шкіл”, що зображена на рис.1.2, а до того наскільки її автору вдалося прослідити їх походження, прослідити хто є їх засновниками і представниками. Така схема може бути доброю для оглядового та загального **пояснення** концепції “громадянського суспільства”, а для більш детального **дослідження**, потрібен інший підхід. Які критерії і які типи підходів можна запропонувати?

Риторичне запитання – в чому можна побачити безпосередній, емпіричний прояв громадянського суспільства? Безпосередній його прояв у актах та діях які ми можна назвати громадянськими. Але все життя людини це безперервний ланцюг актів, в суспільстві їх просто величезна кількість, і звісно, не всі вони є проявами громадянського суспільства. Громадянським актам притаманні усвідомленість дій, цілеспрямованість і опосередкованість їх культурою. Тому нам, перш за все, слід відкинути акти поведінки, тобто громадянськими можуть бути лише акти діяльності, які і відповідають вищевказаним вимогам. Таким чином, значно звужуємо множину актів, що можуть бути віднесені до громадянських. Якщо звернутися до визначених дисертантом етапів розвитку концепції “громадянського суспільства”, то вони допоможуть нам ще звужити цю множину.

У Д. Локка та Т. Гоббса громадянськими є всі не “природні” дії, тобто дії, які виконує людина як держслужбовець, у них теж є громадянськими, оскільки в природному стані держави та, відповідно, таких дій, не існує. Виділений другий етап у вивченні громадянського суспільства, під час якого дослідники відходять від використання дихотомії природне – громадянське, також приносить значні зміни. Його представники показують, що громадянські дії, це дії, що відбуваються поза державою, поза її структурами. Цим вони значно звужують множину громадянських дій і громадянського суспільства відповідно. Саме на цьому уявленні про громадянські дії базуються визначення “громадянського суспільства”, які говорять про нього, що це множина всіх позадержавних відносин в суспільстві. Відповідно до цього визначення можна

стверджувати що всім нам притаманні громадянські дії, і всі ми заслуговуємо на це звання - громадяни. Але тут є два зауваження. По-перше, є такі позадержавні відносини як наприклад абсентеїзм, які ми можемо назвати громадянськими лише в певній ситуації, і з безліччю додаткових умов. Тому що, фактично, вони є антиподами громадянських дій. Антиподами їх дозволяє назвати те, що вони суперечать приписам громадянського суспільства, які можна визначити, виходячи з його принципів, таких як принцип взаємності, рівної правосуб'єктності громадян, солідарності та інші. По-друге, частина позадержавних дій не є антиподами до громадянських, але вони не є і громадянськими. Наприклад, акт купівлі хліба в крамниці не суперечить приписам громадянського суспільства, але сам по собі, не має до них жодного відношення. Таким чином максимально звужуємо множину громадянських дій. Звужуємо до таких меж, що вони тепер становлять лише частину позадержавної діяльності людини, і людина може взагалі утримуватися від них. Таке розуміння громадянських дій стає можливим завдяки працям дослідників третього етапу вивчення громадянського суспільства. Вони показали, що існують не-громадянські суспільства. Тобто можливі, крім дій позадержавних громадянських, дії позадержавні і в той же час не-громадянські. В чому їх відмінність від дійсно громадянських?

Можна побачити в не-громадянському суспільстві дії, які є аналогічними до дій громадянських. Г. Спенсер стверджує, що “серед некультурних (нецивілізованих – прим.авт.) народів можна знайти ті якості, які витримують порівняння з кращими якостями цивілізованих народів. При мізерних знаннях і зачатковому рівні мистецтва зустрічаються іноді чесноти, які можуть присоромити тих з нас, хто відрізняється найбільш високим вихованням та витонченістю” [147; с.330]. Доброчинство, турбота про проблеми загалу, про суспільні проблеми визнається нами як громадянські дії, і, наприклад, не-громадянське, “дикунське” у А. Фергюсона, суспільство проявляє ті ж самі добродіє та турботу про проблеми загалу, тобто дії аналогічні громадянським. Не громадянськими, а лише аналогічними їм, визнаємо їх тому,

що люди які чинять ці дії, ще не знають приватної власності, у них практично немає приватних інтересів, і свої потреби та інтереси вони практично не відділяють від потреб та інтересів соціальної одиниці до якої належать (племя, община). За таких умов легко вести себе чесно, альтернативи може створити лише різне трактування корисного для “племені”. Е. Дюркгейм з цього приводу сказав, що “з наукової точки зору поведінка егоїстична в тій мірі, в якій вона визначається почуттями і уявленнями, притаманними нам особисто. Якщо ж ми згадаємо, до якого ступеню в нижчих суспільствах індивідуальна свідомість поглинута колективною, то ми навіть будемо піддаватися спокусі подумати, що воно цілком інше, ніж “я”, що воно цілком альтруїзм, як сказав би Кондильяк” [49; с.206].

Умови змінилися з виникненням приватної власності та з кристалізацією приватних інтересів. Але все рівно, можна спостерігати аналогічні громадянським дії, хоча й в набагато меншій кількості, там де громадянського суспільства немає. Наприклад в сегментарному суспільстві, в містах-полісах Еллади. Відмінність їх в тому що, як вважає Е. Геллнер, в сегментарному суспільстві діями людей керує строгий і розвинутий ритуал, який закріплює соціальні ролі та зобов’язання. Ритуал, Держава, Церква можуть змусити людей до дій аналогічних громадянським. Тому відмінність між громадянськими діями та діями аналогічними громадянським полягає не в приписах, яким ми маємо слідувати, а глибше - в підставах для цього.

Подібність громадянських дій та дій аналогічних громадянським зумовлена подібністю приписів, у відповідності з якими вони здійснюються. Відмінними є підстави, з огляду на які, ми підпорядковуємо свої дії цим приписам. Церква та ритуал використовують в якості підстав переважно трансцендентальну доктрину, яка обумовлює необхідність слідування приписам перспективами щасливого потойбічного життя, величчю та традиціями предків. Держава, як це продемонстрував Радянський Союз, теж може мати трансцендентальну доктрину і обумовлювати необхідність слідування приписам перспективами щасливого життя для наступних поколінь (певною сакральною

есхатологією), або ж в якості підстав може фігурувати необхідність порядку, законності чи дотримання прав людини, підкріплена загрозою санкцій. Але які підстави громадянських дій?

Підхід, що в якості підстави громадянських дій пропонує “раціональний егоїзм”, об’єднує багатьох дослідників, від Г.В.Ф. Гегеля до Р. Патнема. Специфіку його можна охарактеризувати однією цитатою Е. Геллнера, який говорить що - “громадянське суспільство являє собою “аморальний” стрій, і це є одним з головних його достоїнств” [24; с.144]. “Аморальність” ця полягає в прагненні задовільнити особистий інтерес, та в прагненні вигоди. Егоїзм лежить в основі прагнення до задоволення особистого інтересу, збереження та примноження власності та збереження своєї свободи, але створення громадянського суспільства робить можливим лише певний вид егоїзму. Як егоїзм може привести до турботи про загальне благо, до виконання обіцянок, до взаємодії, доброчинності, довіри та взаємності?

В першу чергу дослідників громадянського суспільства хвилювало найпростіше питання – як взагалі в ньому можлива взаємодія індивідів. Проблеми які стоять на шляху взаємодії ілюструє класична дилема взаємодії – дилема фермерів, викладена Д. Юмом. “Ваше жито достигло сьогодні; моє буде готове завтра; для нас обох вигідно; щоб я робив з вами сьогодні і щоб ви допомогли мені завтра. Але у мене немає прихильності до вас, і я знаю, що ви також мало прихильні до мене. Тому заради вас я не візьму на себе зайвої роботи, а якби я став допомагати вам ради себе самого, очікуючи послуги у відповідь, то знаю, що мене чекало б розчарування і що я дарма б розраховував на вашу вдячність. Отже завдяки мені ви працюєте наодинці, і відповідаєте мені тим же; погода змінюється; і ми обидва втрачаємо врожай” [192; с.560].

Розробка дилем колективної взаємодії в наші дні вилилася в створення теорії ігор, яка пропонує наступне розв’язання дилеми для фермерів – а що, якщо ця ситуація (гра) повторюється, і обидва фермери знають, що вона повториться неодноразово в майбутньому, тоді, якщо вони приймають майбутнє за увагу, і знають, що можуть отримати покарання в майбутньому, у

вигляді відмови сусіда (чи сусідів) від подальшої співпраці, вони будуть відповідати послугою на послугу, ведучи себе з іншим так як вони б хотіли щоб він вів себе з ними, таким чином працюючи для другого заради особистої вигоди, з егоїстичних міркувань. Таким чином колективні дії можуть базуватися на егоїзмові, але на егоїзмові особливої природи, егоїзмові далекоглядному, або як у А Колодій, К. Маркса та Є. Бентама – на “правильно потрактованому приватному інтересі”, який враховує непрямі і віддалені наслідки наших дій, тому що людина, яка ним керується, розуміє взаємозалежність, у якій вона перебуває з іншими громадянами. “В громадянському суспільстві кожен для себе ціль, все інше для нього ніщо...але без взаємовідносин з іншими він не може досягти своїх цілей у всьому їх обсязі” [21, с.228]. У Т. Гоббса далекоглядний егоїзм постає у вигляді “істинного розуму”, який може осягнути природні закони – прагнення до миру; справедливості; вдячності; взаємну поступливість; здатність прощати образи і так далі, оскільки “істинний розум” [27, с.318] бачить, гасячи в собі мінливі пориви, в чому полягає його безпека, хоча супроти нього стають природні пристрасті людини, “іраціональні прагнення”, егоїстичні міркування, що штовхають її до порушення природних законів.

Фермери в дилемі Д. Юма укладають угоду і хоча виконання взятих за нею зобов'язань не є одномоментним, той, хто вже виконав частину своєї зобов'язань по угоді, упевнений в своєму партнерові, оскільки тому вигідно дотриматися взятих ним на себе зобов'язань щоб в майбутньому знову скористатися перевагами взаємодії. Для Ж.Ж. Руссо в цьому полягає відмінність між природним та громадянським станом – “людина в природному стані – рахувалася тільки лише з самим собою, а в громадянському стані – змушена діяти відповідно іншим принципам і радитися зі своїм розумом, раніше ніж прислухатися до своїх прагнень” [137, с.212].

Дилемами колективної взаємодії просякнуте все життя в суспільстві, від черги на автобус і процесу купівлі-продажу який здійснюють двоє людей, до участі в профспілках. І тут постає проблема - наші фермери живуть поряд, їх

небагато, вони знають один одного, і знають один про одного, володіють інформацією стосовно того чи людина варта довіри та участі чи ні і опиняються в ситуаціях які повторюються - це забезпечує їх взаємодію. На рівні малої групи, тобто такої суспільної одиниці, де кожен з членів володіє про інших “інформацією з перших рук” (термін Д. Хоманса) на протязі багатьох тисячоліть людське суспільство виявляло здатність до узгоджених, спільних дій. Але така взаємодія – невелика за кількістю учасників, персоніфікована, вмотивована інформацією, та багатоактна - зіперта на повторюваності ситуації з незмінними учасниками, не вичерпує всієї множини взаємодії в суспільстві. Взаємодія часто є масовою або одноактною, або знеособленою і відтак анонімною. Що в цій ситуації може забезпечити довіру до іншого? В ситуації коли взаємодія потрібна виходячи зі спільності інтересів, але крім цих інтересів потенційних учасників нічого не поєднує. Вони не знають один одного, або не можуть знати, бо їх забагато. Перший варіант – співпрацювати лише на підставі проведення всіма потенційними учасниками співпраці моніторингу всіх інших потенційних учасників співпраці з метою визначення - кому можна довіряти. Але це можливо лише за певних умов, які є рідко коли досяжними.

Другий варіант - гарантом довіри може виступати третя сторона, яка є достатньо сильною щоб накласти санкції на того, хто зловживає довірою, на порушника угоди. Класична третя сторона - держава, яка “може примусити до зобов’язань, або заставити компенсувати втрати потерпілій стороні, і в такій мірі, щоб надалі порушувати угоду було не вигідно” [116; с.201]. Некласична третя сторона – “мафія”, яка теж забезпечує довіру. Але взаємодіяти без постійного звернення до репресивної сили “третьої сторони” набагато приємніше і ефективніше, що веде і до ефективності всього суспільства на загал. Крім того третя сторона не завжди є безстороннім наглядцем за дотриманням угоди [116], і не може проникнути у всі закутки де потрібна довіра.

Найкращий варіант коли довіру забезпечує саме суспільство. Стратегія взаємності, яку обирають люди під впливом далекоглядного егоїзму, коли

послуга робиться в розрахунку на віддяку послугою, якщо вона виправдовує себе, веде до норми взаємності, санкціонованої морально-практичним досвідом вимоги робити людям послуги, яка має всезагальний характер. Як про це казав Д. Юм – “якими б не були наслідки будь-якого одиничного акту справедливості, здійсненого окремою особою, але вся система таких актів, яка здійснюється всім суспільством, безкінечно вигідна і для цілого, і для кожної його частини” [192; с.538], тобто хоча результат окремо взятого індивідуального акту, наприклад моя допомога сусіду, є шкідливим для мене у всіх відношеннях, і мій егоїзм не повинен був би його допустити, вся сукупність результатів таких індивідуальних актів в суспільстві набагато перевищує шкоду завдану мені моїми діями, розуміючи це, я проявляю далекозорий егоїзм, або “розумний егоїзм” словами А. Гольбаха. Не в моїх інтересах уникати шкідливих для мене індивідуальних актів, “той, хто оголошує за розумне обдурювати тих, хто йому допомагає, не може розумним чином розраховувати на інші засоби безпеки окрім власних сил. Тому той, хто порушує угоду, і таким чином, декларує свій вчинок розумним, не може бути прийнятий до жодної спільноти...хіба що лише через помилку тих, хто його приймає, і може утриматись у ній тільки якщо вони не бачать небезпечності своєї помилки. Однак на такі помилки людина не може розумно розраховувати як на засоби своєї безпеки...отже, той, хто порушує угоду, чинить проти розумної основи своєї безпеки” [26; с.169], тобто здійснюючи антигромадські вчинки я піддаю небезпеці, в залежності від тяжкості порушень – своє життя, свободу, добробут чи можливо репутацію.

Таким чином функціонує механізм громадянського суспільства – “особлива ціль (тобто, ціль одного індивіда) шляхом співвіднесення з іншими надає собі форми загального і задовольняє себе, задовольняючи разом з тим прагнення інших до блага. Оскільки особливість пов’язана з умовою загальності, то ціле є ґрунтом для опосередкування, на якому дають собі свободу всі одиничності,...особливість, обмежена загальністю, є єдина міра, за допомогою якої кожна особливість сприяє своєму благу”[21, с.228]. Наприклад

щоб вдовольнити мою потребу в їжі, я не можу просто взяти її в когось силою, тому що з метою упередження подібних можливих у системі випадків, підтримується увага до особливого інтересу (інтересу власника вподобаної мною їжі) як до спільного, за допомогою поліції та корпорацій. Тому, а також передусім тому, що я член громадянського суспільства, і відповідно я “звільнений” шляхом освіти, я переборов в собі “голу суб’єктивність поведінки, безпосередність жадань та сваволю прагнень” [21, с.229], я визначаю свої бажання та дії загальним чином, усвідомлюючи себе ланкою ланцюга який всіх нас поєднує. “Я отримую від інших засоби задоволення своїх потреб і повинен внаслідок цього приймати їх думку. Але одночасно я змушений виробляти засоби для задоволення потреб інших. Відповідно, одне переходить в інше і пов’язане з ним: все приватне стає таким чином суспільним” [21, с.236]. Таким чином, потреби та засоби (до їх задоволення) як “реальне наявне буття”, перетворюються на буття для інших, потребами та працею яких взаємно обумовлено їх задоволення. Взаємозалежність праці та задоволення потреб в ході історичної еволюції перетворюються в повну необхідність, залежність і взаємовідносини людей; таким чином, суб’єктивний егоїзм перетворюється в сприяння задоволенню потреб всіх інших. Ця система, яку Г.В.Ф. Гегель називає “державою нужди та здорового глузду”, або “зовнішньою державою” і забезпечує взаємодію людей.

Таким чином егоїзм, якщо він далекоглядний, веде до виникнення колективної інструментальної (спрямованої на результат) дії, і до виникнення таких несумісних з егоїзмом короткозорим якостей як довіра, толерантність, прагнення до співпраці, дотримання слова, і, словами Д. Юма, не через особисте прагнення до таких вчинків, а через прагнення до існування таких вчинків, і з такої точки зору - “репутація, довіра та інші сторони людської поведінки, котрі з першого погляду здаються альтруїстськими і несумісними з індивідуальним прагненням максимізувати багатство, насправді за певних обставин виявляються вищими рисами стратегії виживання” [110; с.33]. Відтак люди можуть ефективно взаємодіяти, оскільки громадянське суспільство

“забезпечує соціальну взаємодію, засновану на таких нормах як довіра, надійність, точність, щирість, дружба, відданість інтересам колективу та ненасильницька взаємоповага” [70; с.26].

Таким же чином в громадянському суспільстві стає можливою “колективна співпраця” і “колективна знеособлена співпраця”. “Співпраця” є приватним випадком взаємодії, і відмінність “співпраці” від інших типів взаємодії, наприклад взаємодопомоги, в тому, що вона має на меті виробництво спільного “продукту”. Діяльність громадян, наприклад в рамках неурядових організацій, є переважно “співпрацею”, оскільки спрямована на виробництво “продукту” – соціальних послуг, впливу на рішення влади, побудову якогось об’єкту тощо.

Підхід, що в якості підстав громадянської дії розглядає далекозорий егоїзм та колективну інструментальну дію, має тривалу історію, його починають розробляти Т. Гоббс, Д. Локк, Д. Юм, але тоді ж починається і розробка критики цього підходу. А. Фергюсон критично відгукується про “егоїстичну філософію”, яка на його думку робить любов до себе (егоїзм) панівною пристрастю людства, намагаючись довести що і дії на користь інших людей, або доброзичливість, мають своєю причиною - егоїзм. Стосовно егоїзму та доброзичливості, то зазвичай люди розуміють під ними – турботу про свій власний добробут і бажання благоденства для других. Натомість мислителі – представники “егоїстичної філософії” прийшли до висновку, “що доброзичливість є не що інше як різновид егоїзму” [173, с.48-49]. В обох випадках людина нібито прагне задоволення власних бажань, в обох випадках вона однаково егоїстична, а доброзичливість виникає тоді, коли мої власні прагнення підштовхують мене до сприяння благу інших. А. Фергюсон говорить про те, що необхідно повернути категорії чеснот та доброзичливості, які було б легко відрізнити від егоїзму, до пояснення громадянського суспільства.

Критика далекоглядного егоїзму продовжувалася після А. Фергюсона і продовжується і зараз. Але ця критика, слід відмітити, не спрямована взагалі проти далекозорого егоїзму, вона швидше намагається довести, що не всі дії

громадян можна пояснити егоїзмом, тож не варто намагатися все звести до раціональних розрахунків на основі максимізації своїх прибутків, і слід шукати альтернативи, які б дозволили пояснити як вдається подолати фундаментальний індетермінізм соціальних інтеракцій, і що змушує людей бути “громадянами”.

Одну з альтернатив було запропоновано східноєвропейськими дисидентами, які використали ідею громадянського суспільства для боротьби проти тоталітарної держави. Ідею громадянського суспільства ними було взято на озброєння тоді, коли стало зрозуміло, що будь які спроби революції зверху чи знизу не приведуть до повалення режиму, потрібна нова стратегія боротьби проти режиму. Революція політична тут була неприйнятна, і не тому що це була надто радикальна ідея, а тому що, за словами В. Гавела, не надто радикальна, бо вона б не стосувалася сутності справи. Боротися проти “аморального” режиму можна було лише за допомогою революції моральної та екзистенційної, в ході якої люди повинні були навчитися “жити по правді” та добровільно взаємодіяти. Відтак зрозуміло, що дисиденти не збиралися аргументувати, та й не могли, виходячи зі здорового глузду, розраховувати на успіх аргументування необхідності участі в громадських справах вигодою та егоїзмом. І дії їхні, наприклад - “захист молодих рок-музикантів” який проводила Хартія-77, “означав захист самої ідеї людської свободи і гідності” [162, с.157], були альтруїстичними та ідеалістичними, і спонукою до цих дій не був егоїзм та раціональний розрахунок. Далекоглядний егоїзм орієнтований на успіх, інакше в його рамках співпраця не має сенсу, для нього добре те, що вигідно, заради цього можна взаємодіяти. А у В. Гавела, одного з найвидатніших представників дисидентського руху в країнах “реального соціалізму”, праця на користь суспільства, заради загального блага, пов’язана з надією. “Надія...здатність працювати заради чогось, тому що це добре, а не тільки тому що це має шанси на успіх. Це не впевненість, що щось буде добре, але впевненість що воно має сенс, незалежно від того, як воно складеться далі” [162, с.171]. Отже В. Гавел говорить - що є якісь дії, які слід робити не зважаючи на їх кінцевий результат, просто тому що це - добре. Ці речі є не вигідними індивіду, але ці дії це “добре”,

тобто відповідають нашому індивідуальному уявленню про “добре” і “погане”, відповідають нашому уявленню про те - що повинно бути. Що ж вказує людям що повинно бути? Це почуття яке завжди з людиною – відповідальність. Спочатку це була відповідальність за свої скоєні дії чи скоріше відповідальність за дії свого племені-роду, від якого індивід себе не відокремлював взагалі. Згодом, з виникненням та розвитком громадянського суспільства та громадянськості, межі людської відповідальності поширюються, і як ми бачимо зараз, явище, коли люди відчують відповідальність за такі речі як збереження якогось виду звірів, не є чимось дуже рідкісним. Межі людської відповідальності в громадянському суспільстві визначаються межами потенційних людських дій. Відтак поширене серед широких мас населення України твердження “від нас нічого не залежить” можна розглядати як втечу від відповідальності.

В. Гавел прямо пов’язував індивідуальність і відповідальність людини. Навколо відповідальності формується і “росте” вся ідентичність. Моє “я” визначається тим, за що я почуваюся відповідальним. Поняття людської відповідальності – відправний пункт ідентичності, конструктивний принцип, який визначає ступінь і тип ідентичності, і цементний розчин, який тримає її разом [162, с.170]. Тобто моя ідентичність залежить від того - за що я почуваюся відповідальним, за себе, за свою сім’ю, свій рід, народ чи людство взагалі. Відтак від відповідальності, від того яка вона, залежить яким я є громадянином. Повторюючи хід думок слід зауважити - що в деяких відношеннях держава, суспільство, сім’я, не довіряючи повністю індивідуальному почуттю відповідальності, накладають на індивідів відповідальність нормативну, згідно до прописаних у законах обов’язків. Яка дублює, підстраховуючи, відповідальність індивідуальну. Вона робить необхідним для індивіда виконання деяких дій, але це формальна необхідність.

Якщо я почуваю відповідальність тільки за себе, то і “громадянськість” моя дефектна (часткова і неповна), мене не турбують речі які, як я вважаю, мене не стосуються. Держава чи суспільство, за рахунок загрози застосування

каральних санкцій, можуть змусити мене до, наприклад, догляду за моїми дітьми, але не можуть мене змусити до догляду за дітьми інших людей, чи за дітьми-сиротами в благодійницькому притулку. Звісно буде відрізняться і ефективність дій які вмотивовані відчуттям персональної відповідальності, і дій які вмотивовані необхідністю виконання накладеної на мене відповідальності. Відповідальні дії є наслідком внутрішнього відчуття індивідуальної відповідальності за щось, за яку людина звітує лише перед собою, а не відповідальністю перед кимось, як у випадку з нормативною відповідальністю.

Відповідальність, як і далекоглядний егоїзм, також може пояснити дії учасників неурядових організацій, волонтерів, учасників добродійних акцій, та множину інших дій, які ми називаємо громадянськими. Далекоглядний егоїзм може пояснити альтруїстичні вчинки, але ми все рівно знаємо що в основі його все ж лежить вигода, просто її не завжди помітно на перший чи й на другий погляд. “Відповідальні” дії громадян є позбавленими прагнення до вигоди і з першого і з будь-якого погляду, що відповідає нашому розумінню альтруїзму. І це ближче до того розуміння альтруїзму яке в нього вкладають, за словами А. Фергюсона - “вульгарні люди” [173; с.48], тобто до повсякденного, ненаукового розуміння цього терміну.

Відмінність між далекоглядним егоїзмом та альтруїзмом дисидентів – в тому що вони ведуть до різного типу зобов’язань, “інструментальних” в одному випадку і “афективних” в другому. “Інструментальні” - це ті, які ми накладаємо на себе керуючись вигодою та раціональним розрахунком, обираючи для себе стратегію раціонального егоїзму задля максимізації своєї вигоди, а “афективні” - це ті яких ми дотримуємося через почуття, такі як відповідальність, прихильність, відданість, через афекти.

Ще один різновид афективних зобов’язань представлений у працях комунітаристів – Е. Макінтайра, Ч. Тейлора, М Волзера та інших. Комунітаристи визнають що співпраця, колективна діяльність, діяльність для інших, є потрібною, але критично відносяться до думки, що далекоглядний егоїзм може бути вірогідною мотивацією до таких дій. Так Волзер визнає

існування далекоглядного егоїзму – “Дійсно у щоденному житті ми раціоналісти, ми збираємося разом, укладаємо або відновлюємо соціальні угоди саме для забезпечення наших потреб. Ми поцінуємо угоду залежно від того, наскільки вдоволені наші потреби. Та однією з наших потреб є сама спільнота: культура, релігія та політика. Лише під егідою цих трьох речей усі інші, яких ми потребуємо, стають соціально визнаними потребами” [19, с.488]. Далекоглядний егоїзм може привести людей до співпраці, наприклад, в справі спільної охорони земельних угідь, але комунітаристи сумніваються в тому, що далекоглядний егоїзм може привести до об’єднання людей в спільноту, і до їхніх дій на користь цієї спільноти.

“Кожне політичне суспільство потребує певних жертв і вимагає певної дисципліни з боку його членів – вони повинні сплачувати податки або служити в армії і загалом зазнавати певних обмежень” [158, с.551]. Деспотія може добиватися дій на користь суспільства примусом, страхом покарання, але у вільному суспільстві мотивацією є внутрішнє почуття обов’язку та честі – “добровільне ототожнення громадян із полісом, відчуття того, що політичні інституції в їхньому суспільстві є вираженням їх самих” [158, с. 551-552], яке веде до вчинків які не базуються на егоїстичних міркуваннях, але базуються на чеснотах. Можна зауважити що й альтруїзм базується на чеснотах, але те, про що говорять комунітаристи це і не альтруїзм, тому що альтруїзм є безстороннім, він спрямований на всіх. Я відчуваю відповідальність, але це моя відповідальність за щось, а в комунітаризмі почуття обов’язку та честі є частковим, обов’язок і честь перед кимось, і стосується лише певної спільноти. Я не берусь захищати свободу будь-кого, як приміром альтруїст, що бореться за права людини у всьому світі, але я відчуваю солідарність із моїми співвітчизниками у нашій спільній справі, спільному вияві нашої взаємозалежної гідності. Це – патріотизм, щось середнє між дружбою або чуттям родини (я готовий захищати свободу окремих близьких мені людьми) з одного боку, та альтруїстичною відданістю (готовність захищати будь-кого і будь-де). Патріотизм веде до появи громадян, які з почуття солідарності, честі

та обов'язку перед своєю спільнотою, турбуються про *res publica*, а там, дії заради загального блага відбуваються лише через страх покарання, громадян немає, там є лише суб'єкти. Звичайно не комунітаристи перші звернули увагу на патріотизм як основу громадянських дій. Так неодноразово вище згаданий А. Фергюсон звертав свою увагу і на патріотизм, вважаючи що, “без суперництва націй і військових вправ громадянське суспільство навряд чи оформилось би, отримало ціль існування” [173; с.61]. Ворожнеча – крім злоби, ненависті і гніву до ворогів, породжує прив'язаність до своїх, народ отримує відчуття єднання тільки підтверджуючи ворожість до опонентів. “Якби ми могли взяти і знищити в якій-небудь нації неприязнь до іноземців, тим самим ми вірогідно підірвали або ослабили б гуртуючі її внутрішні пута” [173; с.62].

Патріотизм це є постійне переважання народних інтересів над особистими, імпульс який не вписується в дихотомію “егоїстичне – альтруїстичне” [158, с.552]. Ті, хто уклав угоду, хто живе в одному суспільстві, зобов'язані один одному чимось більшим, аніж взаємодопомога, яка може їх пов'язувати буквально з будь-ким. “Вони зобов'язані один одному спільним забезпеченням усіма тими речами, заради яких вони відокремилися від людства як цілісності і об'єднали свої сили в окремій спільноті” [19, с.487]. Приналежність до політичної спільноти важлива тим, що її члени чимось зобов'язані один одному і нікому більше цим не зобов'язані. “І перше, чим вони зобов'язані спільноті, є гарантії безпеки та добробуту...ці гарантії важливі тим, що вони привчають нас цінувати приналежність до спільноти” [19, с.486].

Комунітаристи критикують колективну інструментальну дію, яка притаманна інструментальному суспільству, і веде до отримання конвергентного блага, яке є сумою благ індивідуальних, натомість розглядаючи як основу існування колективної взаємодії - патріотизм, який притаманний республіці (справі народній) і веде до задоволення спільного блага, яке є чимось більшим ніж проста сума індивідуальних благ громадян - учасників взаємодії. Ч. Тейлор пояснюючи сутність комунітаризму і реагуючи на критику зі сторони лібералів, звертається до “безпосереднього” спільного блага, яке

ілюструє прикладами. Футбол який ви дивитеся на самоті по телевізору і на заповненому стадіоні викличе у вас зовсім різні емоції, і зовсім різний ступінь насолоди, як і в інших вболівальників на стадіоні. Ми всі поділяємо це спільне благо. Ні егоїзм ні альтруїзм, на думку комунітаристів, не змогли б викликати опозиційну дію у відповідь на зловживання чи недбалість своїх урядовців, яку викликають почуття ідентичності з суспільством, супроводжуване гордістю та відданістю, які ці зловживання ображають. До цього твердження слід віднестися критично, оскільки ми вже говорили про “знеособлену колективну співпрацю”, “продуктом” якої можуть бути опозиційні дії.

Для подальшого пояснення того що являє собою патріотизм, потрібно відокремити патріотизм “у власному розумінні слова, від двох інших систем поглядів, які можна легко з ним переплутати. Першу з них демонструють сподвижники своєї нації, пояснюючи це сподвижництво тим, і тільки тим, що їхня нація є справжнім захисником якогось великого морального ідеалу” [96, с.524]. Стосовно цієї системи поглядів - націоналізму, то тут відмінність від патріотизму подвійна: “по-перше, не нація, а ідеал є головним об’єктом їх змагань; по-друге, оскільки їх змагання за ідеал дають їм добру підставу бути прихильними до своєї країни, остільки ця підстава добра і для будь-кого, аби він, незалежно від своєї національності чи громадянства, захищав справу їхньої країни” [96, с.525]. Крім того, патріотизм відрізняється і від м’якої лояльності своїй країні. “В загальному і типовому випадку патріотизм несе в собі специфічне ставлення не просто до своєї нації, а лише до окремих її характеристик, а також чеснот і досягнень...які оцінюються справді належним чином” [96, с.525], і як такі, дають підстави для патріотизму.

Патріотизм особистості часто поєднується з почуттям вдячності за ті блага які вона отримала від країни, групи чи установи, але це почуття вдячності для патріотизму не є основою. Патріотизм не віддяка за отримані блага, як це могло б бути на принципах взаємної вигоди. “Справа просто в тому, що те, що оцінюється, оцінюється суто як чесноти *моєї* країни...або як вигоди, отримані *мною* від *моєї* країни” [96, с.526]. Отримані блага оцінюються небезсторонньо,

причини їх я бачу небезсторонньо, це блага отримані не від когось стороннього, хто розраховує на мою вдячність, чи чогось стороннього, а від моєї держави, моїх співгромадян.

Попри відмінність раціонального егоїзму, відповідальності та патріотизму, на думку дисертанта не можна їх вважати взаємовиключними. В дійсності не можна вважати один з цих трьох альтернативних варіантів виключно притаманним якійсь певній людині. Якщо спробувати знайти їх в дійсності, то це буде швидше поєднання трьох підстав, трьох варіантів обґрунтування, коли відбувається використання якогось з трьох відповідно до ситуації. Добровільне здавання крові можна наприклад пояснити виходячи з будь-якої з трьох позицій, і швидше за все люди й здають її керуючись різними варіантами зобов'язань. Саме таким чином можна наблизитися до правильного розуміння підстав громадянського суспільства, розуміння позбавленого якоїсь однієї універсальної підстави яка виключає інші. Щоб досягти цього, слід зрозуміти що плюралізм притаманний не тільки громадянському суспільству, але й його нормативній структурі, що й веде до різноманітності нормативного обґрунтування. Тобто люди можуть вести себе однаково по-громадянськи з різних підстав. Це здається розуміли ще засновники концепції громадянського суспільства. Так Д. Локк вважав, що чесноти людської поведінки можуть виникати – “з інтересу чи з переконань” [94, с.118]. А. де Токвіль заявляв, що люди які створювали громадянське суспільство в США керувалися і патріотизмом і егоїзмом одночасно, а згідно з поглядами Ж.Ж. Руссо [137], люди в громадянському суспільстві задовільняли і свою вигоду, і своє прагнення до справедливості.

1.4. Громадянське суспільство і неурядові організації: взаємовідносини та методологія їх дослідження

Враховуючи все вищесказане, виникає питання – що ж тоді є громадянське суспільство? Громадянські дії, приписи згідно з якими ці дії чиняться, підстави, завдяки яким ці дії чиняться чи можливо їх сукупність? Що повинно бути об'єктом дослідження в рамках концепції “громадянського суспільства”. Відповідаючи на нього, автор фактично намагається дати відповідь на питання – що можна назвати складовими громадянського суспільства.

На це питання вже звертали увагу українські вчені, наприклад О. Резнік, який зауважив, що “для розуміння суті громадянського суспільства особливе значення має питання про його складові” [129; с.69]. На його думку, в цьому питанні панує неоднозначність, яка “пояснюється поплутуванням таких понять, як принципи, на яких ґрунтується громадянське суспільство, та інститути, які реалізують ці принципи на практиці. До основоположних принципів функціонування громадянського суспільства слід віднести економічний і політичний плюралізм, особисту свободу, публічність і загальну поінформованість, справедливість і суворе виконання законів” [129; с.69]. В якості складових цей автор пропонує розглядати інститути або структури громадянського суспільства, якими є “сім'я, різні заклади освіти, церква, приватна власність, інститут багатопартійності, ЗМІ, наукові, професійні, культурні, політичні та інші інтереси й потреби різних соціальних верств, груп та окремих індивідів” [129; с.69]. Ця точка зору є усталеною та поширеною, зокрема можна часто почути й те, що неурядові організації є складовими громадянського суспільства [130; с.3]. Чи так це? Якщо ні, то чим є неурядові організації по відношенню до громадянського суспільства?

Було розглянуто різні типи підстав для громадянських дій. Ці підстави являють собою спроби вчених досягти двох, або однієї з двох цілей. По-перше,

це **спроба** описати існуючі, на думку вченого, підстави для громадянських дій. По-друге, в деяких випадках, це спроба навести переконливі аргументи, стосовно того, що людям слід вести себе по громадянськи, або показати чому люди вчиняють громадянські дії. Можна судити про те які саме підстави існують на практиці, лише по цим **спробам**, або створити власні **спроби**, які проте тільки такими й залишаться. Крім цього можна, також, дослідити природу цих підстав, дослідити – як вони виникають, що підтримує їх існування, і чим вони є.

В передмові до першого видання своєї книги “Про розподіл суспільної праці” Е. Дюркгейм говорить – “Ми хочемо не вивести моральність з науки, але створити науку моральності, що є зовсім іншою справою. Моральні факти – такі ж явища, як і інші, вони полягають в правилах поведінки, які пізнаються за деякими відмінними ознаками. Тому повинна існувати можливість їх спостерігати, описувати, класифікувати і шукати закони що їх пояснюють” [49; с.39]. Саме таким шляхом намагається іти й теорія “громадянського суспільства”. У Т. Гоббса, Д. Локка, Г.В.Ф. Гегеля та інших ми можемо побачити спостереження, опис та класифікацію правил поведінки і пошуки пояснюючих їх законів, за допомогою яких вони намагалися створити науку громадянської моральності. Наслідком їх діяльності було формулювання принципів, приписів та підстав громадянського суспільства, наслідком була теорія “громадянського суспільства”.

Сформульовані ними принципи, приписи та підстави є наслідками рефлексії, як, переважно, і всі сформульовані принципи, приписи та підстави громадянського суспільства, але люди можуть дотримуватися їх і без неї, і вони слідували їм до того, як була здійснена ця рефлексія. Крім теоретично визначених, вони існують на практиці, і є, за природою своєю, “спонтанними”, підтвердження цьому можна побачити, наприклад, в численних твердженнях, що громадянське суспільство не можна встановити, що воно виростає саме по собі, наприклад [7]. Сукупність таких “спонтанних” підстав, приписів та

принципів, або узагальнюючи - “спонтанних” правил, складає “спонтанний порядок” (термін Ф.Хайека [177], який він вживає не в зовсім звичному для нас розумінні, для нього “порядок” це не відсутність хаосу, як звично ми розуміємо це слово, “порядок” ближче до термінів “система”, “рівновага”, “структура”). Спонтанний порядок формується тому що, і тоді коли, люди - “дотримуються певних правил у реагуванні на безпосереднє оточення” [177; с.70]. Правила спільні для людей, які їх дотримуються, але ніхто, в тому числі й ці люди, що їм підкоряються, ці правила цілеспрямовано не створювали, “вони є неспроєктованими наслідками людських дій” [126; с.87].

Отже спонтанний порядок не формується цілеспрямовано. “Оскільки такий порядок не був створений якоюсь сторонньою силою, він як такий не може мати й цілі, хоча його існування може бути дуже корисним для окремих людей, що діють всередині такого порядку. Проте в іншому сенсі цілком можна сказати, що цей порядок ґрунтується на цілеспрямованій діяльності своїх складників...Вжиток слова “цілеспрямований” у цьому сенсі...не викликатиме заперечень, доки ми маємо на увазі не усвідомлення цілі, з боку цих складників, а лише те, що їхня поведінка набула системності, яка сприяє підтриманню цього порядку (можливо, тому, що ті хто діяв у певний спосіб, мають у цьому кінцевому порядку кращі шанси на виживання, ніж інші)” [177; с.67]. “Спонтанний порядок” який “набагато підвищує ефективність індивідуальної діяльності, пояснюється ... великою мірою – процесом, який спочатку називався “розвитком”, а потім “еволюцією”: процесом, в якому звичаї, спершу засвоєні з інших причин або навіть по суті випадково, зберігалися завдяки тому, що дозволяли групі, в якій вони виникали, домінувати над іншими” [177; с.26-27]. Тобто люди, по-перше, не встановлюють правила, а по-друге, коли діють згідно з правилами “спонтанного порядку”, то чинять так не через те, аби його підтримати, виходячи з розуміння “завдання” певного порядку та його важливості для суспільства, а через те що дотримання правил, а відтак і “виконання завдання” приносить переваги людям.

Як про це говорив К. Поппер, соціальні інституції, які є неспроєктованими наслідками людських дій, мають інструментальний характер, бо “якщо вони не мають ніяких корисних функцій, то не мають шансів вижити”, а отже “неспроєктовані соціальні інституції можуть повставати як незадумані наслідки раціональних дій” [126; с.87].

“Спонтанні порядки” не є простими, не є чіткими, і не є, принаймі на початку свого існування, вербально сформульованими. За думкою Ф. Хайека правила, “що керують діями елементів...не обов’язково мають бути “відомими” цим елементам; досить аби ці елементи фактично поводитися в той спосіб, який можна описати за допомогою цих правил. Тому застосоване нами ... поняття правил не означає, що такі правила існують у чітко висловленій (“вербалізованій”) формі, а означає лише можливість виявлення правил, яким відповідають реальні дії окремих людей. Аби зробити на цьому наголос, ми інколи говоримо не про правила, а про “закономірність”, але це слово означає, звичайно, лише те, що елементи поведуться згідно з певними правилами” [177; с.70]. Ті принципи, приписи та підстави, про які говорилося вище, є засобами дослідження і аналітичного впорядкування “спонтанності” чи “спонтанного порядку”, який приводить до громадянських дій; в реальності ці принципи, приписи та підстави **“виявляються лише в їх фактичному дотриманні”** [177; с.71]. Відсутність вербально сформульованих правил “спонтанного порядку” притаманна здебільшого первісним суспільствам та примітивним “спонтанним порядкам”, а “тоді, коли інтелекти окремих людей досягають значної міри відмінності, виникає необхідність висловлювати ці правила у такій формі, аби їх можна було передавати й до них привчати, виправляти відхилення в поведінці та розв’язувати проблему розходження в думках щодо належної поведінки”, створення описаних нами підстав громадянських дій було зумовлене серед іншого саме і такими резонами [177; с.71]. Відтак у суспільствах цивілізованих починається розробка, спочатку в рамках релігійних вчень, оскільки ми, як сказав Е. Дюркгейм, “відчуваємо потребу розуміти або

вірити, що розуміємо, основи нашої поведінки, то рефлексія зверталася до моралі набагато раніше, ніж ця остання стала об'єктом науки" [49; с.43 – 44], а вже потім засобами філософії, принципів, приписів та підстав, які мають відображати поведінку людей, виявити її "закономірність", її "правила", з тим щоб вони перетворилися на об'єкт цілеспрямованої людської дії. Одним з наслідків цієї розробки є концепція "громадянського суспільства", яка намагається пояснити один з "спонтанних порядків".

Громадянське суспільство можна досліджувати як "спонтанний порядок", оскільки йому притаманні всі його ознаки. Дослідження безпосередньо правил "спонтанного порядку" було б спробою абстрактного дослідження і не "могло би бути особливо щедрим на результати" [153; с.74]. Щоб переконатися в цьому спробуйте, наприклад, сформулювати в вигляді принципів "правила "чесної гри" [177; с.112]. Тому дисертантом звернувся до досвіду Е. Дюркгейма по створенню методології дослідження солідарності. Подібно до громадянського суспільства в вигляді сукупності "спонтанних правил", таким же чином і "солідарність, доки вона залишається в стані простої схильності нашої психічної природи, щось надто невизначене, щоб можна було її легко виявити. Це недоступна відчуттю можливість, що не дає місця спостереженню. Щоб вона прийняла вловиму форму, потрібно, щоб деякі соціальні наслідки виражали її зовні" [49; с.74].

Саме в цьому Е. Дюркгейм бачить "можливість ... спостерігати, описувати, класифікувати" моральні факти "і шукати закони" [49; с.39], що їх пояснюють – в їх соціальних наслідках. З метою класифікації різних видів соціальної солідарності, що становить собою "виключно моральне явище, яке не піддається саме по собі ні точному спостереженню, ні особливо вимірюванню" Е. Дюркгейм пропонує "замінити внутрішній факт, який вислизає від нашого аналізу, символізуючим його фактом і вивчити перший за допомогою другого", оскільки "там, де існує соціальна солідарність, вона, не дивлячись на свій нематеріальний характер, не залишається в потенційному

стані, але виявляє свою присутність видимими діями” [49; с.71]. Так само і “спонтанний порядок” що має назву громадянське суспільство – “не піддається сам по собі ні точному спостереженню, ні особливо вимірюванню”. І тому потрібно не зосереджуватися на його потенційному стані, а шукати видимі дії в яких він проявляє свою присутність, звісно якщо ця присутність взагалі є. Громадянське суспільство, як і інші типи “спонтанних порядків”, ми можемо спостерігати в його “фактичному дотриманні”, в “фактичному дотриманні” його правил (те, що ми раніше назвали громадянськими діями). Внутрішнім фактом в цьому випадку є правила, а символізуючим їх фактом є “фактичне дотримання”, за допомогою якого слід, за рекомендацією Е. Дюркгейма, вивчати правила.

“Фактичне дотримання” можна назвати матеріальним втіленням громадянського суспільства. Матеріальним втіленням, або “матерією” громадянського суспільства є громадянські дії, які поділяються на міжперсональні відносини людей, відносини в рамках певних організацій і участь та відношення до цих організацій, і в масових колективних акціях. На вивчення “матерії” спрямовані зусилля багатьох дослідників громадянського суспільства, в тому числі й українських. Так наприклад А. Ф. Колодій, у своїй книзі “На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні” [74], та О. Я. Хуснутдінов в праці “Громадський рух як рушійна сила формування громадянського суспільства (Третій сектор в Україні. Теоретично-правові та практичні аспекти розвитку)” [179], основну увагу зосереджують на неурядових організаціях, а В. Ф. Цвях в книзі “Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика” [180], на професійних спілках. Такі дослідження є важливим елементом концепції громадянського суспільства. Але здійснюючи їх, слід пам’ятати, що за “фактичним дотриманням”, за “матерією” громадянського суспільства, має стояти щось, що, за логікою протиставлення, ми можемо назвати (відходячи від термінології Ф. Хайека) - “духом”

громадянського суспільства. При дослідженні громадянського суспільства, важливо не забувати про цю обставину. Оскільки, не все, що можна сприйняти як “матерію” громадянського суспільства, є нею насправді (в термінології що ми її застосовували вище - не є “матерією” громадянського суспільства, а є діями подібними до громадянських).

Особливість “фактичного дотримання” полягає в тому, що воно залежить від конкретних фактів, стосовно яких застосовуються правила “спонтанного порядку”. Таким чином дві обставини впливають на зміст і форму “матерії” – “дух” (спонтанні правила) та конкретні факти, стосовно яких вони застосовуються, звідси і різноманітність “матерії” громадянського суспільства, яку, як ми вже казали, ми можемо спостерігати в вигляді міжперсональних відносин людей, відносин в рамках певних організацій і участі та відношення до цих організацій, і в масових колективних акціях.

“Спонтанний порядок” або “дух” громадянського суспільства проявляє свою присутність в видимих діях. Ці видимі дії є “матерією” громадянського суспільства і вони є різноманітними. Різноманітність “матерії” витікає з того, що на її зміст і форму впливають два фактори - “дух” (спонтанні правила) та конкретні факти, стосовно яких вони застосовуються.

Особливістю “правил” всіх спонтанних порядків є те, що вони застосовні до невизначеної кількості конкретних фактів. Це відбувається тому, що вони не є чіткими, вони регулюють діяльність взагалі, а не якусь певну діяльність. Люди, які підкоряються цим правилам, діють в різних обставинах, і застосовують ці правила стосовно різних фактів. Звідси, із взаємодії правил та оточуючої нас різноманітної реальності, і виникає різноманітність “проявів” громадянського суспільства. До яких можна віднести такі явища як благодійництво, неурядові організації, мітинги та інші. Тезу про різноманітність “проявів” громадянського суспільства можна зустріти і у А.Ф.Колодій, яка говорить що конкретний тип громадянського суспільства

залежить від “сфери пріоритетного самовияву вільних індивідів та форми участі у вирішенні суспільних справ” [74; с.71].

Можна припустити, що в різний час та в різних регіонах світу, зважаючи на відмінності в умовах життя людей, на відмінності в конкретних фактах до яких застосовувалися і застосовуються правила, існували відмінні “прояви” громадянського суспільства. Вони виникали і зникали у відповідності до змін які відбувалися у світі. Саме завдяки цьому громадянське суспільство має “історичні (часові) та національні (просторово-географічні) різновиди” [74; с.66]. Так, наприклад, виникнення такого явища як глобалізація, привело до виникнення міжнародних неурядових організацій. І оскільки ми не можемо точно спрогнозувати умови нашого майбутнього життя, то не можемо спрогнозувати - якими будуть “прояви” громадянського суспільства в майбутньому. Поширеність на певному часовому проміжку якогось з “проявів” громадянського суспільства можна пояснити його ефективністю. І на сьогоднішньому етапі розвитку громадянського суспільства виділяється такий його “прояв” як неурядові організації (про те, що громадянське суспільство проявляється в неурядових організаціях вже говорив Х. Апхайер в своїй роботі “Громадянське суспільство і “третій сектор” [4]).

Ми вже говорили що дослідження потенційного стану громадянського суспільства, тобто безпосередньо його “духу” є малорезультативним, оскільки він “не піддається сам по собі ні точному спостереженню, ні особливо вимірюванню. І тому потрібно не зосереджуватися на його потенційному стані, а шукати видимі дії в яких він проявляє свою присутність”. Але ми можемо досліджувати “дух” і без звернення до видимих дій, тобто фактично у потенційному стані. Для цього нам слід обрати предметом дослідження окрему особистість, громадянина (поміняти систему координат).

“Якісною ознакою громадянина”, як вважає наприклад В.Ф. Цвиха є “громадянськість” [180; с.104], також використання цього терміну подібним чином ми можемо зустріти і в інших авторів - [85; с.23], [74; с.221].

“Громадянин” це формальний статус, який передбачає наділення певною сукупністю прав та обов’язків, а “громадянськість”, як його якісна ознака, вказує чи дотримується він своїх обов’язків, чи користується наданими йому правами, і наскільки, в якому обсязі. З цим можна погодитись, але слід зауважити, що ці поняття не є жорстко пов’язаними. Х. Мюнклер в своїй праці “Громадянська компетентність” [103] розрізняє, як і В.Ф. Цвих, статус громадянина, з однієї сторони, а з іншої – певні якості та кваліфікаційні характеристики володарів цього статусу, фактично “громадянськість”, яку розшифровує як здатність і готовність громадян до активної участі, їх інтерес до примноження не тільки особистих, приватних, але й суспільних надбань, тобто їх орієнтація на суспільне благо або їх почуття солідарності, що свідчить про їх готовність до вчинків, дій, зусиль, для яких або взагалі не очікується ніякої матеріальної компенсації, або така є лише незначною. Як бачимо поняття “громадянськість” ширше ніж статус “громадянин”, оскільки включає в себе не тільки його права, та обов’язки що є їх відбитками [63; с.67], а і наприклад здатність та готовність до активної участі та почуття солідарності. Так відбувається тому, що “соціальні відносини можуть фіксуватися, не приймаючи юридичної форми. Серед них є такі, регламентація яких не доходить до того ступеню консолідації і точності” [49; с.72], або й не може дійти взагалі, щоб вони були сформульованими у вигляді юридичних норм. Ці відносини можна досліджувати за допомогою “громадянськості”.

В рамках запропонованого методологічного підходу, “громадянськість” є ланкою, що пов’язує “дух” та “матерію” громадянського суспільства (точніше ми додаємо цю ланку). Саме окремі громадяни втілюють у “матерії” правила, що складають “дух” громадянського суспільства, адже це вони організують та беруть участь в мітингах, неурядових організаціях, працюють на загальне благо і так далі. Тобто, стосовно окремих людей, ми можемо сказати що вони “дотримуються духу” громадянського суспільства, коли вони є безпосередніми творцями “проявів” громадянського суспільства. Але тоді, стосовно окремої

особистості, ми можемо говорити і про потенційний стан “духу”. Той, хто своїми вчинками переконав нас, що він “дотримується”, той вважається нами “громадянином” вже не тільки через те, що він учасник певних “проявів” громадянського суспільства, а через те, що він володіє здатністю, потрібними якостями і схильністю до цього. Це якісна ознака громадянина, фактично, упевненість в тому, що він “дотримується” і буде “дотримуватися духу” і надалі, не зважаючи на індивідуальні особливості характеру. Дисертант назвав це “громадянськістю” і вона є потенційним станом “духу” громадянського суспільства, оскільки є нематеріальною і може проявляти себе стосовно різних конкретних фактів. Звідси можна говорити і про рівень “громадянськості” притаманний індивіду, або сукупності індивідів (суспільству), а відтак і про рівень на якому перебуває громадянське суспільство. Рівень “громадянськості”, притаманний індивіду, перебуває в залежності від трьох чинників, по-перше, від того якою є сукупність здатностей та якостей що її складають; по-друге, від того, стосовно яких фактів вони проявляються; а по-третє, від мотивації, якої достатньо для переходу “громадянськості” від потенційного стану до втілення у діях.

Висновки до розділу 1

В процесі становлення концепції “громадянського суспільства” виділено різні етапи. Внаслідок використання використання як базових різних опозиційних пар, як *етап* розвитку суспільства (громадянський стан – природний стан), як *сфера* суспільства (громадянське суспільство - держава), і як *тип* суспільства (громадянське суспільство – негромадянське суспільство). Це накладало вирішальний відбиток і на розуміння громадянського суспільства, і на часові рамки його існування.

Кожен новий етап вивчення, приводив до отримання нових результатів, які були наслідком того, що ставилися нові запитання, старі дані розглядалися під новим кутом зору. В той же час залишалися, чи успадковувалися з неодмінним критичним засвоєнням деякі стабільні елементи в визначенні та вивченні громадянського суспільства, які дозволяють виділяти школи вивчення громадянського суспільства. Розглянувши деякі з варіантів виділення шкіл, дисертант запропонував свій, який опирається на відмінності в визначенні підстав громадянських дій, але попередньо прийшовши до висновку що розгляд підстав до громадянських дій є важливим, оскільки є дії аналогічні до громадянських за формою.

Це веде далі, оскільки “далекоглядний егоїзм”, “відповідальність”, “патріотизм” є лише спробами описати існуючі, на думку вчених – представників різних шкіл, підстави для громадянських дій. Уникаючи спроб виведення нових підстав для громадянських дій, які так спробами б і залишилися, автор звернув свою увагу на те що є важливим для даної роботи, на питання - як пов’язані громадянське суспільство і неурядові організації.

Для цього виділено складові елементи того феномену суспільного життя що його можемо назвати громадянським суспільством. В першу чергу можемо виділити, як було образно сказано, його “дух” та “матерію”.

“Дух” є одним з спонтанних порядків, ніким не встановлюваними правилами, згідно з якими люди реагують на своє безпосереднє оточення. Вся теорія “громадянського суспільства” є, фактично спробою описати ці правила, виявити їх генезис і закономірності виникнення, їх співвідношення та ієрархію.

Нас же більше цікавлять їх зримі наслідки, адже вони виявляються лише в фактичному дотриманні, створюючи “матерію” громадянського суспільства. Вона є різноманітною, оскільки на її зміст і форму впливають два фактори – “дух” (спонтанні правила) і конкретні факти стосовно яких вони застосовуються. Відтак є різні “прояви” “духу” громадянського суспільства які складають “матерію”, і одним з цих проявів є неурядові організації.

РОЗДІЛ 2

Функції, типи та ресурси неурядових організацій

Спільна діяльність людей, на виробництві чи дозвіллі, в політиці чи економіці, чи де інде, є основою суспільства і відбувається переважно в рамках організацій. Організації присутні і в просторі економічних дій, і в просторі дій державних, і в просторі який оточує та пов'язує вищевказані. Саме останні і є об'єктом даного дослідження, і виникає питання – яку ж назву вони носять, чи точніше яку назву стосовно них можна прийняти, які функції вони виконують, та які організації взагалі до них відносяться?

2.1. Неурядові організації – функції, типологія, варіанти визначення та назви

Незважаючи на тривалий період існування концепції громадянського суспільства, деякі з термінів, які використовуються в її рамках, досі не є усталеними, і змінюються в залежності від обраного підходу до їх розгляду. Одним з таких термінів є неурядові або ж неприбуткові, недержавні, непідприємницькі, громадські організації, організації громадянського суспільства або “третього сектора”. Цьому різноманіттю визначень послугувала різноманітність підходів які використовувалися вченими для їх вивчення, але ще більшу кількість визначень запропоновано в українському законодавстві – об’єднання громадян, громадська, благодійна, неприбуткова, некомерційна, неприбуткова, що не має на меті отримання прибутку, самоврядна, саморегулююча організації; громадські, політичні, громадські природоохоронні формування, громадське об’єднання [163; с.7-8], що спровоковано кількістю та різноманітністю законів які спрямовані, прямо чи опосередковано, на врегулювання діяльності неурядових або ж неприбуткових, непідприємницьких, громадських і так далі організації. Проте дисертант, в своєму дослідженні, більше опирається саме на наукові праці, з поміж юридичних актів використовуючи лише Конституцію України та Закон України “Про об’єднання громадян”, як такі, що безпосередньо спрямовані на врегулювання діяльності непідприємницьких, громадських і так далі організацій.

Стосовно організацій, які діють, як було вище сказано, в просторі який оточує та пов’язує між собою економіку та політику, то вони є прикладом неусталеності термінів, оскільки єдиної, загальновизнаної назви та визначення вони не отримали. Один з варіантів – **“організації третього сектора”**. Відповідно до цього варіанту поле діяльності громадян та організацій (або фізичних та юридичних осіб), їх взаємодії, можна умовно поділити на сектори, яких традиційно виділяють три. Перший сектор - державний, який репрезентує

безпосередньо держава та її організації – “органи державної влади та місцевого самоврядування, бюджетні установи та організації засновані на підставі закону, чи в межах повноважень державних органів” [163; с.3], другий – недержавний прибутковий, який репрезентує ринок та його організації – “система підприємств, господарських товариств та індивідуальних підприємців що займаються діяльністю пов’язаною з отриманням прибутку” [163; с.3], третій - недержавний неприбутковий. Можна навести таке визначення “третього сектору” – “сукупність організацій, які не ставлять собі за мету збільшення особистого прибутку громадян безпосередньо через участь у їхній роботі або через володіння ними” [153; с.44], (звісно деякі з цих організацій отримують прибутки від своєї діяльності, але вони не розподіляють ці прибутки між засновниками, співробітниками або членами цих організацій, а направляють їх на досягнення статутних цілей). Це визначення є суттєво неповним, оскільки в ньому нічого не сказано про відмінність від першого сектора, від державних структур. Тому додамо, що до третього сектора належать організації, які не вступають у відносини підпорядкованості стосовно держави, інших організацій чи людей. Організації “третього сектору” є суверенними і зберігають цей суверенітет, навіть у випадку фінансування зі сторони держави, оскільки залишаються самостійними в прийнятті переважної більшості рішень, окрім звичайно рішення про використання наданих коштів, якщо вони є цільовими. Хоча цей поділ є схематичним, спрощеним, і як наслідок має низку вад, він все ж виконує свою роль - відокремити, показати місце недержавних неприбуткових організацій “третього сектору”, та місце взаємодії громадян в їх межах, серед множини інших організацій та взаємодій.

Інший варіант визначення демонструють ті автори, наприклад М. Філяк [174], які вживають термін “**організації громадянського суспільства**”, термін напевно найменш зручний, оскільки фактично він потребує додатково визначення громадянського суспільства. Ще один автор, що вживає цей термін, А. Ткачук, робить це з попередніми зауваженнями які є важливими. Він говорить, що організаціями громадянського суспільства часто іменують лише

певну частину організацій з множини тих які відносять до організацій “третього сектору”, а саме - громадські асоціації та некомерційні (благодійні) фонди, приватнокорисні чи суспільнокорисні організації, установи (нечленські) та товариства (членські) [163; с.5]. Тобто організації, які визначає цей термін, становлять лише частину від організацій, які визначає термін – “організації “третього сектору”, і це твердження отримає наступний розвиток в нашій праці.

Часто вживаним, інколи поряд з терміном “третій сектор”, є також термін **“громадські об’єднання”** [165; с.175]. Загалом доволі вдалий термін, він на відміну від попередніх термінів, за виключенням “організацій “громадянського суспільства”, визначає організації, які діють, як було вище сказано, в просторі який оточує та пов’язує між собою економіку та політику - не за допомогою негачії, яка полягає в запереченні притаманності цим організаціям певних рис, наприклад прибутковості, чи в протиставленні їх якомусь іншому типові організацій, а за допомогою позитивного визначення. Цей термін говорить про те, що засновниками організації є громадяни, і відбувається її заснування завдяки об’єднанню громадян з певною метою, і також вказує на таку важливу рису як зорієнтованість на певну громаду (фокусна група чи клієнтура організації), чи опору на неї (членство). Громадські, тобто належні лише одній громаді, організації можна вважати протилежними суспільним (які належать всьому суспільству) організаціям - державі та її інститутам, оскільки відстоюють вони груповий інтерес.

Але термін “громадське об’єднання” має недолік подібний до недоліку терміну – “організації “громадянського суспільства”, під цей термін підпадає лише частина організацій з тих, які визначає термін “організації “третього сектору”. Це *об’єднання громадян на противагу громадським установам* які теж є недержавними і неприбутковими. В Конституції України спеціально використовуються два терміни - “громадська організація” та “об’єднання громадян”, але в цій ситуації не вистачає одного інтегруючого терміну. В англійській літературі вживається термін подібний до “громадських організацій” – *community based organizations* [196], але вони часто вважаються

лише специфічним різновидом non-governmental organizations. Буквальний переклад цього терміну, non-governmental organizations – **“неурядові організації”**, є певно найбільш поширеним в Україні безпосередньо в середовищі організацій “третього сектору”, можливо через те, що він дає чіткий та зрозумілий орієнтир для ідентифікації таких організацій – автономність від уряду, від держави. Хоча в порівнянні з терміном “організації третього сектора” цей термін, як і термін – “некомерційні організації”, є дещо однобоким, оскільки вказує на їх відмінність лише від одного з двох інших широких класів організацій. Але це вочевидь видається неурядовим організаціям не таким важливим, оскільки вони саме в державі, а не в фірмах, вбачають свого головного контрагента. До речі, Анатолій Ткачук, помічаючи цю однобокість, пропонує термін – **“недержавні неприбуткові, або недержавні підприємницькі організації”** [163; с.6], і цей термін також останнім часом набуває популярності, тобто починає широко використовуватися.

Стосовно термінів, то і “організації “третього сектора”, і “неурядові організації”, і “некомерційні організації” можна вживати фактично як ідентичні, оскільки вони мають дуже подібне означуване, і різні варіанти його визначення залежать від способів, якими воно проводиться. Автор не ставив в межах цієї роботи собі за мету точне визначення цих термінів, чи визначення найкращого з них. Не потрібним є також і створення робочого визначення, оскільки це буде лише марною роботою, враховуючи і так надмірну їх кількість. Тому зупинимось на найпоширенішому, на думку дисертанта, варіанті – *неурядові організації*. Зокрема і в “Європейській Конвенції про визнання правосуб’єктності міжнародних неурядових організацій” вживається термін – “non-governmental organizations” [109; с.13-14], що свідчить про його поширення і на офіційному рівні. Хоча в подальшому ми ще звернемося до цієї проблеми, зокрема в зв’язку з існування різних організаційно-правових форм організацій “третього сектору”.

Отже – неурядові організації. Які ознаки цього класу організацій? Головними та спільними для всіх організацій цього класу є, за думкою

А.Ф.Ткачука:

- “1) Недержавний (неурядовий) характер організації;
- 2) Самоуправління;
- 3) Добровільність;
- 4) Некомерційність;
- 5) Неприбутковість;
- 6) Корисність організації” [163; с.4].

Приймаючи, на даному етапі дослідження, цей перелік ознак, можна виділити певну множину організацій, що їм відповідають. Існування та діяльність цієї множини організацій, яка за одним з досліджень їх чисельності налічує “вже більше тридцяти тисяч зареєстрованих НУО”, з яких “щоправда, активно і постійно з них діють лише близько трьох тисяч” [78; с.7], є важливою, передусім, завдяки тому, що функції, які виконують організації, є важливими для задоволення потреб суспільства та для ефективної діяльності держави.

Так, наприклад, значна частина неурядових організацій є важливими каналами артикуляції, трансляції та відстоювання інтересів громадян. Держава потребує, для свого ефективного функціонування, своєчасного та достовірного інформування про запити та вимоги людей, так само як і люди, чи суспільство назагал, потребують щоб держава знала про їх вимоги та потреби, тому важливою є **комунікаційна** функція НУО. Виконання якої полягає в здійсненні комунікації між кожною окремою організацією та державою чи іншими організаціями. Неурядові організації, відповідно до цієї функції, виконують роль посередника між різними групами і структурами, окремими людьми, а також між всіма ними та державою. Цю функцію вони виконують паралельно зі ЗМІ, політичними партіями, та іншими інститутами, виступаючи то партнерами, то конкурентами в боротьбі і поміж собою і з іншими вказаними інститутами. Стосовно держави, важливим є щоби вона не тільки знала про вимоги своїх громадян, а і виконувала їх, приймала вмотивовані суспільними потребами рішення, обирала альтернативи розв’язання проблем які є оптимальними, і також, щоб при виконанні цих рішень, при виконанні своїх

функцій, діяла сама в рамках закону, не піддаючи окремих громадян утискам та обмеженням в правах. Громадяни зацікавлені в аналізі державної політики – в оцінці рішень, які держава приймає, та оцінці їх імплементації. Тому слідуюча функція НУО – **контрольна**, яку вони теж виконують в партнерських чи конкурентних відносинах, як між собою, так і з іншими інститутами.

До речі, стосовно конкуренції, то НУО конкурують, чи принаймі мають конкурувати, між собою не тільки за увагу зі сторони держави до вимог та потреб які вони висувають, та за вплив на прийняття нею рішень, які просто демонструють дієвість організації, а в першу чергу за увагу та схвалення своєї діяльності зі сторони суспільства, яка виражається в членстві, у матеріальних внесках, пожертвуваннях та грантах, та у вигляді праці волонтерів, чи просто в увазі та довірі до того що говорить і що робить організація, до чого закликає, у довірі до її діяльності, які є наслідком дієвості організації. Конкуренція за впливовість та дієвість має своєю причиною конкуренцію за увагу людей, так повинно бути в громадянському суспільстві.

Існування “ринкових неспроможностей”, наприклад – чисте повітря, та соціально визнаних потреб, незадоволення яких було б сприйнято як несправедливість і порушення соціальних прав людини, наприклад – догляд за людьми похилого віку, які ринок задовольнити не в змозі, або не в змозі задовільнити сповна та належним чином, обумовлює втручання уряду у справи суспільства та ринку навіть у найбільш ліберальних державах світу. Досвід показує, що НУО часто є ефективнішими у цій справі ніж уряд, складаючи альтернативу і збюрократизованим державним структурам професійної послуги та контролю і родинному опікунству та турботам. Звідси ще дві функції НУО, по-перше це функція **досягнення суспільнозначимих благ** та, по-друге – **сервісна**, або **досягнення соціальної справедливості**, які є близькими та подібними, аж до того, що інколи виникають певні проблеми з ідентифікацією (приклад – освіта, яка є елементом соціальної справедливості і суспільнозначимим благом). Ну і звичайно функцією неурядових організацій є функція **кооперації** та **мобілізації**, тобто забезпечення спільної діяльності

людей, у випадках коли саме взаємна допомога і співпраця, та концентрація і підтримання ресурсів є найдієвішим шляхом вирішення проблеми.

Це головні функції неурядових організацій, вони обумовлюють їх важливість і доцільність їхнього існування. Звісно жодна організація окремо не виконує всіх цих функцій. Навіть більше того – ні про жодну з цих функцій не можна сказати, що вона притаманна всім неурядовим організаціям. Деякі з них поєднують в своїй діяльності виконання двох, чи можливо трьох, з вищеперерахованих, функцій, а вся їх сукупність може виконуватися лише множиною неурядових організацій під назвою – “третій сектор”.

З поєднання таких функцій як комунікаційна, контрольна та кооперації і мобілізації складається політична роль неурядових організацій. Про цю роль було сказано, наприклад, Геллнером. Який говорить про “громадянське суспільство”, що це фактично “інститути, які протистоять державі, і в кінцевому рахунку перетворюють державу з господаря в слугу суспільства” [24; с.138], і безперечно такий його “прояв” як неурядові організації є одним з цих інститутів. Виконуючи ці функції вони становлять протипагу державі, і є одними з груп інтересів, одним з шляхів лобіювання інтересів. Звісно, цю функцію вони можуть виконувати лише в демократичній державі. Також неурядовим організаціям притаманна соціальна роль, яка витікає з виконання ними таких функцій як досягнення суспільнозначимих благ, сервісна чи досягнення соціальної справедливості, та кооперації і мобілізації.

Які ж саме організації виконують такі функції? Які організації можна віднести до неурядових організацій? Тобто які будемо розглядати як такі?

Самі по собі неурядові організації є різноманітними, за принципами діяльності, за джерелами фінансування, за завданнями, які вони перед собою ставлять. В країнах з розвинутою мережею НУО, вони впливають на формування політики заради публічного блага, як вони його розуміють, стежать за діяльністю державних органів та приватних підприємств, відстежуючи випадки коли загальному чи приватному благу їх діяльність завдає шкоди, опікуються створенням та функціонуванням громадських шкіл та госпіталів,

дитячих будинків, спортивних клубів, юридичних товариств, житлових об'єднань, музеїв, бібліотек, організацій з охорони навколишнього середовища, торгово-промислових палат і т. д. Ці та багато інших типів НУО у різний спосіб працюють на благо суспільства, збирають і розповсюджують інформацію, представляють приватні інтереси окремих громадян, висловлюють і підтримують політичні погляди, захищають права національних меншин, стимулюють та організовують добровільну участь, ведуть просвітницьку роботу серед своїх членів, встановлюють професійні стандарти. Вся ця множина НУО потребує певного впорядкування для подальшого дослідження. За словами А. Колодій – “Класифікація є важливим аспектом аналізу громадських організацій. Адже, окрім можливості кваліфікованого їх обліку, вона дає змогу змалювати загальну картину існуючої мережі горизонтальних зв'язків між членами суспільства, визначити, які форми суспільної активності є більш, а які менш розвиненими” [74; с.190]. Але і самих критеріїв класифікації неурядових організацій може бути багато, враховуючи їх багатограність та різноманітність. Так О. Я. Хуснутдінов виділяє в якості критерію, наприклад, “характер взаємозв'язків членів організації або рід їхньої діяльності”. Також, на його думку, критерієм можуть бути “цілі організації”, крім того також і “різниця в цілях різних організацій дає можливість здійснювати типологію і за видами їхньої діяльності” [179; с.9].

А. Ф. Колодій пропонує ”побудувати багаторівневу класифікацію, в якій до різних організацій буде застосовано групу різноманітних критеріїв класифікації, з виділенням одного з них як основного, такого що визначає специфіку даного класу організацій в реальному житті” [74; с.190].

Для побудови такої класифікації – “мусимо відповісти на низку якісно відмінних запитань, а саме:

- 1) Хто об'єднався? Чия це організація?
- 2) Заради чого люди об'єдналися? Яку мету вони ставлять перед собою?
- 3) Що саме і для кого роблять члени об'єднання?

4) У якій сфері суспільного життя діють організації?

Відповідаючи на них, отримаємо змогу згрупувати громадські організації за чотирма критеріями, виокремлюючи такі їх класи: 1) **за суб'єктом громадської діяльності**: жіночі, молодіжні, ветеранські та інші організації; 2) **за метою, яку ставить собі громадська організація**: об'єднання, що прагнуть до вирішення проблем, пов'язаних з аварією на Чорнобильській АЕС, чи ті, що борються проти СНІДу, чи фонди підтримки культури; 3) **за видом і спрямованістю діяльності**: стосовно суб'єкта і об'єктів діяльності: благодійні фонди та організації, діяльність яких спрямована на інших, на те, щоб допомогти людям; організації, діяльність яких спрямована на захист власних групових інтересів (профспілки, об'єднання пенсіонерів, спілки багатодітних сімей тощо); так звані проблемні групи, діяльність яких спрямована на вирішення загальносуспільних проблем (реформування освіти або й економіки, впровадження певних ініціатив); 4) **за сферою діяльності**: організації культурно-освітні, економічні, соціальні, спортивні тощо" [74; с.190]. Тут відповіді на друге та четверте питання, другий та четвертий критерії є дуже подібними, організація яка ставить за мету поширення карате, не може діяти в іншій сфері діяльності ніж спортивна, відтак два критерії фактично дублюють один одного. Крім того, на думку дисертанта, А.Колодій випускає з виду, що не на всі ці питання, завжди можна дати відповідь. Стосовно першого критерію, то його можна застосувати лише до певної частини організацій, оскільки не у всіх організаціях можна однозначно визначити суб'єкта громадської діяльності. Не завжди можна точно визначити ідентичність організації – Хто об'єднався? Якою, за суб'єктом громадської дії, є така організація як Комітет українських виборців? Тому на думку автора слід починати з іншого – навколо чого об'єдналися, що слугувало об'єднуючим фактором, а відтак, і якою є організація - аскриптивною, функціональною чи ситуативною. **Аскриптивні** організації, це ті до яких хтось може вступити, чи скористатися її послугами, лише якщо цей хтось відповідає певним вимогам, хто вже приписаний до певної групи. Це, наприклад, жіночі організації, організації студентів якогось

фаху чи вікові організації. **Функціональні** організації натомість не мають чітко визначеної фокусної групи в суспільстві, а переслідують якесь чітко визначене суспільне благо, чи принаймі щось, що вони мають за таке, намагаються виконувати якусь функцію і об'єднують людей саме навколо цієї функції, навколо завдання по її виконанню. Наприклад прозорість та чесність виборів, охорона навколишнього середовища чи сприяння обороні України. **Ситуативні** або **організації одного питання**. На відміну від двох попередніх, цей тип організацій має обмежене в часі існування, оскільки створюються вони з ціллю, для досягнення якоїсь мети чи запобігання чогось, навколо якоїсь проблеми, і коли досягають своєї цілі – припиняють своє існування. Приклади діяльності таких організацій – підтримка певного кандидата на виборах, діяльність комітетів жителів проти побудови на території їх міста чи району якогось запланованого, потенційно шкідливого, підприємства, чи просто гаражного комплексу на території дитячого майданчика, чи рух за зміщення когось з його посади. І об'єднання громадян відбувається навколо цієї проблеми. В основі асоціації лежать взаємовідносини між громадянами, і в залежності від того якою є організація – змінюються і взаємозв'язки, вони або договірні, громадянські, якщо це ситуативні чи функціональні організації, або приписові, примордіальні, якщо організації аскриптивні.

Звісно ця класифікація не надає уявлення про всю палітру НУО, а лише трохи впорядковує наші про неї враження. Так організації по відстоюванню приватних інтересів громадян можуть бути аскриптивними чи ситуативними і це свідчить про деякі недоліки запропонованого поділу на аскриптивні, функціональні та ситуативні організації, але водночас цей поділ значно спрощує подальше вивчення спільноти неурядових організацій.

А. Колодій вважає що тип діяльності, тобто третє з питань які вона ставила, є найістотнішою характеристикою організації. Такої ж думки, наприклад автори методичного посібника “Защита общественных интересов. Организация и проведение кампаний.” М. А. Юндіна та А. В. Зотова. Які саме за цією характеристикою виділяють слідувачі типи організацій – 1) організації

“взаємодопомоги”, які об’єднують людей за принципом спільної проблеми (інвалідів, асоціації батьків хворих дітей); 2) загальних інтересів (починаючи від об’єднань по демографічним, гендерним ознакам, і закінчуючи сексуальною орієнтацією та захопленнями). Найбільш поширений тип неурядових організацій, на їх думку – 3) організації соціальної спрямованості, які займаються вирішенням проблем певної групи населення (літніх, безробітних, соціально незахищених і т.д.). Окремо стоять 4) екологічні та 5) правозахисні організації. Мало поширені 6) організації інфраструктурного типу (сприяння діяльності інших організацій, дослідницька, освітня діяльність і т.д [58; с.5].

До речі і в дисертанта цей критерій не викликав зауважень. Колодій також пропонує взяти його за основу, як головний критерій, для типологій громадських організацій, одна з яких може бути побудована за такою логікою:

“А. Організації, діяльність яких спрямована на самих себе.

Б. Організації, діяльність яких спрямована на інших.

У групі А. виділяємо:

А.І. Захисні, що найчастіше виступають як групи тиску, домагаючись від влади врахування своїх інтересів.

А.ІІ. Самодопомогові.

А.ІІІ. Аматорські (любительські)” [74; с.190-191].

“У групі Б виразно виділяються організації таких типів:

Б.І. Благодійні фонди й організації.

Б.ІІ. Громадсько-політичні та політичні об’єднання” [74; с.192].

Детальніше А. Колодій визначає їх так – **А.І. (захист інтересів) - 1)** професійні, захист інтересів пов’язаних із професійною діяльністю - об’єднання промисловців, профспілки, творчі спілки, студентські товариства; 2) за іншими соціально-груповими (ідентифікаційними) ознаками – жіночі об’єднання, молодіжні спілки, етнічні товариства, релігійні групи. Сюди певно можна також додати територіальні громади, об’єднання мешканців багатоквартирних житлових будинків, які також є захисними організаціями, що найчастіше виступають як групи тиску, домагаючись від влади врахування своїх інтересів

хоча в них і немає (в об'єднань мешканців) якоїсь соціально-групової ознаки, тобто також їх можна віднести і до слідуючого типу організацій, які виділяє А. Колодій.

А.ІІ. (вирішення проблем) – 1) зорієнтовані на вирішення власних проблем людьми які започатковують певну справу – молодіжні житлово-будівельні кооперативи, кредитні спілки, садово-городні кооперативи, гаражні кооперативи; 2) зорієнтовані на подолання невигод свого становища людьми, що потрапили в певні, несприятливі умови – об'єднання інвалідів, афганців, спілки багатодітних сімей. Стосовно останніх організацій - зорієнтованих на подолання невигод свого становища людьми, що потрапили в певні, несприятливі умови, то про них можна також сказати, що вони є організаціями типу А.І. (захист інтересів), оскільки окрім самопомоги, організації афганців, чорнобильців та інші також плідно справляють тиск на державні органи.

А.ІІІ. (задоволення інтересів) – 1) на дозвіллі, у сфері додаткової зацікавленості – клуби різного спрямування, об'єднання автомобілістів, товариства любителів тварин, мисливців, рибалок; 2) в робочий і вільний час у сфері особливої зацікавленості – товариства пасічників, кролівників. Стосовно таких типів організацій, то напевно важко виділяти якусь одну функцію, яку вони виконують, якийсь один тип їх діяльності. Тому що, скоріше, діяльність їх багатогранна, і поєднує в собі різні види діяльності, все що стосується наприклад мисливства, це і задоволення інтересів, шляхом організації та проведення полювань, догляду за мисливськими угіддями, турбота про розведення диких тварин на території угідь, але паралельно це і захист специфічних, пов'язаних з мисливством чи з володінням автомобілем, інтересів, і самопомога в сфері даної додаткової зацікавленості. Організація, таким чином, поєднує в собі різні типи діяльності задля задоволення інтересів своїх членів, і може бути віднесена до інших типів організацій, виділених А. Колодій, наприклад А.І. та А.ІІ.. Також незрозуміло чому всі інші організації не віднесені до цього типу, оскільки всі вони спрямовані на задоволення інтересів.

Б.І. (надання допомоги іншим інституціям, групам осіб чи окремим особам) – 1) благодійні фонди, що сприяють розвитку певних сфер, галузей, інституцій – фонди підтримки культури, освіти, громадського сектора, розвитку підприємництва чи міжнародних зв'язків; 2) благодійні фонди що надають допомогу знедоленим та потерпілим верствам. Серед організацій, діяльність яких спрямована на інших, фонди складають значний відсоток, але є й організації чия допомогає складається не в наданні матеріальної допомоги, а в наданні послуг, інформації чи консультації, чомусь про ресурсні центри авторка типології забуває.

Б.ІІ. (мобілізація громадськості і вплив на владу з метою вирішення певних проблем) – 1) громадські організації та рухи, що виступають за соціальний переустрій; 2) громадські організації та рухи, що докладають зусиль до вирішення якоїсь однієї, конкретної проблеми, які дисертант вище назвав ситуативними. Слід зауважити що ситуативні громадські організації та рухи для вирішення проблем використовують не тільки мобілізацію громадськості і вплив на владу. Викликає, взагалі, подив мала увага, яку А. Колодій приділила ситуативним організаціям, або громадським організації та рухам, що докладають зусиль до вирішення якоїсь однієї, конкретної проблеми; і те що, на її думку, подібні організації є організаціями діяльність яких є спрямованою на інших (тип Б.ІІ), а не на учасників організації. Хоча саме цей тип є превалюючим у країнах з розвиненим громадянським суспільством – “на заході соціальні контрасти не відіграють вже групоутворюючої ролі, відтак структурування інтересів іде переважно навколо конкретних цілей місцевого, національного чи локального масштабів, що визначає їх плинність, тимчасовість, текучість [44; с.149]”. Широка представленість такого типу організацій в суспільстві свідчить найяскравіше про те, що цьому суспільству притаманні здатність до самоорганізації, до співпраці, та високий рівень довіри.

Хоча типології створеній А. Колодій властиві деякі недоліки, проте дійсно, як вона і вважає, тип діяльності, обраний організацією, є тим критерієм, на основі якого можна (звісно з врахуванням зроблених поправок) будувати

типологію НУО, і в цьому нам повинна допомогти проведена вище типологія функцій неурядових організацій.

Окремі громадяни, які не мають можливості досягти якоїсь своєї цілі – побудувати гараж чи бути почутими урядовими органами, якщо діють в якості окремої особи, можуть зібратися до асоціації, і ця асоціація за рахунок колективних дій та масовості може досягти цілі, яку індивіди ставлять перед собою, чи дієво висловити свою колективну думку, умовою тут є спільність інтересів окремих осіб, тому об'єднання в асоціації відбувається навколо якогось інтересу, який є спільним знаменником, навіть якщо інші інтереси членів асоціації відмінні. Завданням подібного типу організацій, **організацій взаємної вигоди**, є підтримка загальних для їх учасників інтересів, таких як “загальні інтереси членів профспілки в підвищенні заробітної плати, загальні інтереси фермерів в протекціоністському законодавстві...загальні інтереси громадян в доброму урядуванні” [113; с.6], чи просто побудова і подальша експлуатація своїми силами маслобійного цеху сільською громадою. М. Олсон наполягає на тому, що організації створюються саме на підставі загального інтересу, загальної цілі, яку сам індивід нездатний досягти взагалі, або досягти адекватним чином. Немає смислу в створенні організації, коли сам індивід може досягти своїх цілей особистими діями. І саме загальна ціль є об'єднуючим чинником, а не індивідуальні несхожі цілі, навколо яких створюється пакт взаємодопомоги.

В відстоюванні приватних інтересів громадян неурядові організації є, в деяких відношеннях, ефективнішими від політичних партій, внаслідок того, що вони позбавлені ідеологічних зобов'язань, відносно легко утворюються і можуть займатися будь-чиїми та будь-якими інтересами. Крім того вони можуть створюватися на будь-якому рівні, і відповідно займатися інтересами навіть мешканців окремого під'їзду чи вулиці в селі.

Наявність таких НУО, організацій взаємної вигоди, в суспільстві, свідчить багато про що. Створюються такі організації за ініціативою громадян, на підставі подібності їх інтересів, для більш ефективного цих інтересів

задоволення чи відстоювання. Отже існування їх свідчить про усвідомлення громадянами своїх приватних інтересів, про здатність їх до кооперації, до спільної діяльності заради загального блага, про здатність будувати співпрацю на найменшому знаменнику, про довіру в міжперсональних стосунках та солідарність, які є якостями та здатностями громадянського суспільства. Завданням їх, в залежності від того перед ким вони намагаються відстояти свій інтерес, є або створення потреби для урядових дій, якщо опонент - держава, або робота над компромісом, обмеженням і погодженням необхідним для примирення інтересів що змагаються мирним і законним шляхом, якщо опонент – інша група людей, представлена їх організацією, чи яесь підприємство, організація чи індивід. Прикладами таких організацій, своєрідних асоціацій інтересів, є ветеранські об'єднання, студентські союзи, об'єднання ошуканих вкладників та ін.. В першому розділі ми говорили про “модульну людину” Е. Геллнера, і цю концепцію можна використати і для пояснення діяльності НУО саме цього типу. Звужуючи поняття “модульності”, відповідно до потреб цієї роботи, ми можемо сказати, що це здатність людей вступати до асоціацій керуючись лише доцільністю спільних дій та спільністю інтересів, адже асоціації взаємної вигоди дуже рідко є аскриптивними. “Модульна людина” може вступати в невизначено велику кількість об'єднань, відповідно до множинності своїх інтересів, яку обмежує лише та кількість вільного часу, який людина може приділяти праці у асоціаціях, при цьому вона не зважає на соціальні, гендерні чи расові відмінності з іншими учасниками асоціації з якими її об'єднує певний спільний інтерес. Люди створюють асоціації, досягають з їх допомогою своїх цілей і знов розходяться, якщо цілей досягнуто і немає нових цілей. Це звичайно її ціллю є якась досяжна мета (ситуативні організації), а не виконання якоїсь певної функції, яке має протяжність у часі (функціональні організації). Для ситуативних організацій взаємної вигоди життєвий шлях виглядає слідуочим чином:

- 1). Усвідомлення суб'єктами потенційної групи своїх інтересів і необхідності інтеграції в організацію для їх реалізації і відстоювання.

2). Формалізація відносин в організації, формування потреби у представленні групових інтересів у суспільстві.

3). Спроба реалізації групових інтересів.

4). Формування нових вимог, або розпад організації [180; с.91].

Є ще один тип НУО які займаються захистом інтересів, але це не захист інтересів своїх членів, і створюються вони не громадянами чиї інтереси ущемляються, чи чиї потреби не задовольняються належним чином, хоча можливі й такі варіанти, а радше людьми небайдужими, активістами. На відміну від організацій першого типу, які переслідують практично завжди селективне благо, ці організації переслідують благо колективне. Відмінність цих двох типів благ це відмінність між закриттям шкідливого для оточуючого середовища підприємства та наприклад виплатою компенсацій за забруднення, хоча це звичайно надто радикальний приклад, але він же і дуже наочний. Колективне благо доступне всім, його не можна ізолювати від тих членів групи які його не заслуговують, з тих чи інших міркувань. Якщо якась організація добилася закриття підприємства, то дихати чистим повітрям будуть усі навколишні жителі, навіть ті, хто відмовився приймати участь у діяльності, яка була запропонована цією організацією для боротьби проти підприємства-забруднювача. “Колективне або суспільне благо визначається... як будь-який товар або послуга, які задовольняють наступній вимозі: якщо їх споживає будь-який індивід X_i ...то його можуть споживати і всі інші члени групи” [113; с.12]. Селективне благо доступне лише окремим індивідам, його легко можна ізолювати, якщо організація тих хто мешкає поруч з підприємством забруднювачем вимагала від нього виплати компенсації, то вона може бути надана підприємством лише членам організації. Неможливість виключити споживання колективного блага, яка не є неможливістю фізичною чи технічною, достатньо неекономічності та складності виключення для проголошення неможливості, є одним з двох елементів розуміння колективного блага. Іншим є – “спільність пропозиції” (термін Д. Хеда) цього блага.

Спільність є притаманною благу якщо доступність його для одного члена групи, означає що воно доступне й іншим членам групи.

Організації взаємної вигоди переслідують переважно селективні блага, але є, як було сказано вище, інші організації які переслідують блага колективні. Це **НУО адвокатського типу**, (public interest group), які беруть на себе зобов'язання захищати інших. Відмінність між ними та асоціаціями інтересів, які описані вище, це відмінність між членськими організаціями та організаціями відкритого типу. Членські неприбуткові організації мають інколи суспільнокорисну мету, але працюють насамперед на благо своїх членів. НУО відкритого типу обстоюють інтереси широких кіл суспільства, а не лише своїх членів, хоча також опираються в своїй діяльності на принцип членства. Організації цього типу також є здебільшого ситуативними та функціональними.

До цього типа НУО відносяться різноманітні правозахисні організації, організації з захисту довкілля, рухи опору, наприклад антиглобалісти. Прикладами таких організацій в Україні є - Товариство захисту тварин "SOS", Всеукраїнська екологічна громадська організація "МАМА-86" та ін. Ці організації також в своїй діяльності прагнуть досягнення загального блага, як і організації взаємної вигоди, але це благо є загальним не лише для членів організації, для якоїсь окремої людини чи групи людей, і відсутність його часто менш помітна ніж неповернені вкладникам кошти. Це благо абстрактніше, хоча інколи має конкретні та відчутні наслідки, як наприклад у діяльності правозахисних організацій, це благо загальнолюдське.

Сервісні НУО, або НУО соціальної справедливості. Ці організації займаються певним конкретним типом гуманітарно-соціальних проблем, або проблемами певної категорії населення, це типово функціональні організації. Але це не членські організації, тобто це не організації наприклад багатодітних, а організація для багатодітних, вона їх не об'єднує, але її дії спрямовані саме на них. В цьому відмінність НУО соціальної справедливості від НУО взаємної вигоди. Крім того вони займаються переважно не захистом інтересів як адвокатські, а їх задоволенням, хоча б на мінімальному рівні. Це сервісні

організації, вони займаються “обслуговуванням” суспільства, відповідно до свого розуміння, намагаючись вплинути на встановлення соціальної справедливості. Деякі з потреб людей не можуть бути задоволені завдяки ринковій економіці і вони перетворюються на проблеми, які вимагають вирішення суспільством. Це проблеми догляду сиріт та тяжкохворих людей, медичного обслуговування для нужденних, освіти, культури та ін. Цими ринковими неспроможностями опікується держава, але сервісні НУО роблять її не завжди ефективною, оскільки можуть скласти їй серйозну конкуренцію, як це сталося наприклад в Німеччині - “неурядові співтовариства “охоче” розділяли з державою її функції, і від десятиліття до десятиліття обсяг взятих ними на себе завдань тільки збільшувався. Наприклад, в 1990-ті роки суспільні об’єднання та ініціативи відігравали в ФРН дуже важливу роль в наданні соціальної допомоги та підтримки нужденним...до кінця минулого століття недержавними були 35% всіх дитячих будинків, більше 60% інтернатів для інвалідів; порядку 50% будинків для похилих і біля 40% лікарень країни” [108; с.157]. Для створення такого типу організацій мало чиеї не будь ініціативи, як в випадку створення членських організацій, сервісні організації це об’єднання не людей, а майна, тому для їх створення потрібна матеріальна підтримка з боку благодійників, фондів, чи держави, і часто саме виділення матеріальної підтримки провокує приватну ініціативу і веде до створення сервісних НУО.

Держава, слід відмітити, зацікавлена в діяльності сервісних НУО, і це не дивно, адже - “переваги НУО перед державним сектором в сфері соціальних послуг очевидні. По-перше, НУО відрізняє глибоке знання проблем, наявність висококваліфікованого персоналу, адресність, гнучкість та швидкість реагування. По-друге, НУО менш бюрократизовані, для них характерне переважання горизонтальних зв’язків і плюралізм в прийнятті рішень. По-третє, дії НУО більш ефективні (зокрема за рахунок більш низьких розцінок і залучення волонтерів) і забезпечують значну економію державних коштів, зводячи до мінімуму випадки нецільового використання фінансів”[108; с.157]. НУО здатні залучати фінансування також і з інших джерел крім державного чи

місцевих фондів, що може забезпечити краще виконання функцій, які їм доручені, ніж це б робили державні інституції. Крім того держава не несе відповідальності за робітників НУО, і в разі необхідності може просто припинити співробітництво, на відміну від цього державну інституцію довелося б закрити, звільняючи її працівників і це створювало б певні проблеми [111; с.8].

Клубного типу НУО, аскриптивні та інколи функціональні організації, є подібними до організацій взаємної вигоди, але мають і деякі відмінні риси. Ці організації створюються групами однодумців, яких об'єднує прихильність до якогось заняття, захоплення чи переконання, для яких є важливим спілкування в межах цієї групи та створення умов для задоволення своєї прихильності, звісно як і безпосереднє задоволення своїх потреб, і також, в деяких випадках, пропагування об'єкту своєї прихильності. Це спортивні клуби, різноманітні клуби по захопленням, та гуртки самовдосконалення. До клубного типу можна віднести релігійні та національні організації. Звісно, НУО клубного типу, також займаються відстоюванням своїх позицій, інтересів, їх захистом. Але те, що вони захищають, не можна зводити до суми подібних інтересів громадян, їх загального інтересу, в цьому випадку є щось більше, що залишиться, навіть якщо виключити всі особисті інтереси, якийсь культурний феномен, якась ідея, навколо якої й відбувається поєднання громадян.

Частина неурядових організацій являють собою вузькоспеціалізовані установи в яких працюють високопрофесійні виконавці, для яких ці установи є основним місцем роботи та отримання доходу. Ці установи не зацікавлені в праці волонтерів чи добровольців, вони не є ні організаціями членським, ні організаціями відкритого типу, більшість тих хто в в них працює це наймані працівники. Більшість НУО мають штатних працівників, але лише деякі з них можна назвати організаціями “штатного” типу, оскільки весь їхній постійний особовий склад це штатні робітники. Ці організації також є неурядовими і неприбутковими організаціями, хоча й відрізняються за багатьма критеріями від інших типів НУО. Мова йде про незалежні дослідницькі центри, “мозкові

фабрики”. Цей тип неурядових організацій – **дослідницькі НУО**, ставить собі за мету забезпечити суспільство в його взаємовідносинах з державою аналітичною оцінкою її діяльності та виявити і поширити громадську думку на рівень прийняття політики, з тим щоб державна політика приймалася з її урахуванням. Вони виконують функції (1) генератора нових ідей для влади, намагаючись справити вплив на формування політичного розпорядку денного, на формування політики - пропонуючи аналітичну продукцію, новаторські ідеї і альтернативні пропозиції та механізми їх реалізації; (2) інструмента громадянського контролю виробляючи оцінку та аналіз політики що прийнята, та її імплементації, виробництво критичних оцінок дій влади, та намагаючись донести це через публікації в ЗМІ до суспільства, (3) ініціатора публічного обговорення найгостріших внутрішніх і зовнішніх проблем, що стоять перед країною. “Саме вони вперше винесли на публічне обговорення проблеми тіньової економіки, реформи у військовій сфері, використання владою адмінресурсу під час виборчих кампаній” [119]. Аналітичні центри (4) проводять публічні дискусії з обговорення політичних рішень що плануються до прийняття, організують екзит-поли, проводять регулярні соціологічні опитування, визначаючи настрої та сподівання суспільства і намагаючись таким чином вплинути на формування розпорядку денного, на державну політику та виявити і поширити громадську думку.

Деякі НУО метою своєї діяльності вбачають захист інтересів та розвиток самої мережі НУО. Це так звані - **службові** або **інфраструктурні НУО**, які теж як і дослідницькі - відрізняються за багатьма критеріями від інших типів НУО. До них можна віднести “парасолькові” організації, такі як Український Національний Комітет Молодіжних Організацій, “ресурсні центри” такі як “Гурт” та Західно-Український ресурсний центр. Мета цих організацій – координація діяльності НУО, правове забезпечення, організаційна, тренінгова та технічна допомога, інформаційно-документальне забезпечення та різноманітна експертно-консультативна допомога, захист інтересів та представництво НУО у відносинах з державою, налагодження з нею

партнерських стосунків. В Україні “парасолькові” організації об’єднують лише множини галузевих організацій, окремо молодіжні, ветеранські, і відсутня централізована парасолькова неурядова організація, така як румунський Національний форум НУО, угорський Некомерційний та освітній центр, чи словацький Gremium. Інший тип інфраструктурних НУО займається наданням матеріальних умов (коштів чи майна) для існування НУО, це такі організації як Міжнародний Фонд Відродження, Ресурсний центр “Турт”. Хоча зазвичай вони не обмежуються лише функціями донорської агенції. Так благодійний фонд “Творчий центр Каунтерпарт” завданнями своєї діяльності вважає - надання тренінгових та консультативних послуг, надання інформації та випуск публікацій, проведення досліджень та оцінок, адміністрування грантових програм, представлення, лобіювання та захист інтересів громадянського суспільства. і в цьому він наближається за типом послуг, які він надає мережі НУО, до тих інфраструктурних організацій, які провадять в середовищі НУО освітню, консультативну, тренінгову та інформаційну діяльність - Центр інновацій та розвитку, “Школа рівних можливостей”. Стосовно таких інфраструктурних організацій як фонди, слід додати, що зараз, в Україні, Конституція і діючий “Закон про об’єднання громадян” визнають за громадські організації лише ті які створені для захисту та реалізації прав власних членів. Тобто інфраструктурні (за виключенням парасолькових про які йдеться в статті 10 Закону України “Про об’єднання громадян” [55]), дослідницькі, сервісні та адвокатські організації за цими актами, не належать до громадських організацій та об’єднань громадян, що вимагає окремого нормативного регулювання їхньої діяльності і визнання їх статусу, відмінного від статусу громадських організацій. Такий розподіл видається неприродним, адже членськими організаціями не вичерпується весь спектр НУО і більшість громадських організацій діє водночас, або й передусім, в інтересах третіх осіб. Тому слід було б визнати на рівні закону існування різних організаційно-правових форм громадських організацій таких як: 1) громадська асоціація; 2) громадська фундація; 3) спілка громадських організацій, та 4) громадська установа, як на

цьому наполягає А. Ткачук [163; с.10], для створення умов для нормального функціонування громадських організацій з різноманітних ніш третього сектору.

Різні види організаційно-правових форм громадських організацій допоможуть нам ще раз показати відмінність між виведеними вище видами організацій. Так організації взаємної вигоди переважно мають форму громадської асоціації, хоча деякі з них можна віднести до громадських фондаций - кредитні спілки. Організації соціальної справедливості створюються у вигляді громадських установ та інколи громадських фондаций. НУО клубного типу це громадські асоціації, а інфраструктурні - спілки громадських організацій та громадські фондаций. Громадські організації які мають форму громадської асоціації є членськими організаціями, які мало використовують найману працю і є об'єднаннями громадян, громадські установи та громадські фонди навпаки, не є членськими організаціями, використовують в основному найману працю та працю волонтерів, і є об'єднаннями майна.

Важливим є те, що НУО крім своїх прямих функцій, про які говорилося вище, виконують ще ряд функцій, про які не йдеться в їх статутах, але які є дуже важливими для встановлення, розвитку та збереження громадянського суспільства. Про них говорить А.Ф. Колодій – “участь у громадському житті важлива не тільки тому, що через неї вирішується низка великих і малих суспільних справ, а й тому, що вона формує людські якості, сприятливі для функціонування демократичних інститутів” [74; с. 220-221], і додамо що не тільки демократичних інститутів, але й інститутів громадянського суспільства. Формування людських якостей можна назвати **вторинними** функціями, оскільки виконуються вони переважно нецілеспрямовано, просто внаслідок самої діяльності неурядових організацій. Так НУО плекають громадянську участь і проводять громадянську освіту, забезпечують тренування лідерських якостей для молодих людей, які хочуть займатися громадським життям, поширюють норми кооперації та солідарності в суспільстві, взаємність та усвідомлення відповідальності за публічні справи, розуміння важливості конструктивного підходу до вирішення проблем, спільної діяльності, особистої

участі. Пропагують своєю діяльністю демократію, рівність прав людей, ініціативу. Наділяють людей відчуттям що вони є носіями влади, відчуттям власної гідності і відповідальності за вирішення проблем, усвідомленням свого місця і ролі в процесах що відбуваються. Неурядові організації допомагають громадянам усвідомити що діяльність влади можна оцінювати, і усвідомити критерії для оцінки діяльності держави та політиків, та взяти ними контроль над політичними та державними рішеннями, які зачіпають їх інтереси. Фактично, головним об'єктом, на який спрямовані ці вторинні функції, є "громадянськість". Точніше її виховання, підтримання, і її розвиток. Таким чином, неурядові організації виступають одними з агентів відповідальних за те, який рівень "громадянськості" притаманний громадянам.

Але, слід відзначити, що діяльність по виконанню і первинних і вторинних функцій стикається з певними проблемами.

2.2. Проблеми в діяльності неурядових організацій

І ці проблеми породжують не тільки якісь зовнішні перепони, ці проблеми витікають з природи неурядових організацій, є внутрішніми проблемами і притаманні НУО в будь-якій країні світу. Все що говориться про неурядові організації, говориться так, немов би вони апріорі створені для добродійної діяльності, але треба нагадати, що неурядові організації це інструменти, і те як їх вживають, залежить від того в чиїх вони руках.

Наприклад деякі з НУО клубного типу, переважно це етнічні чи релігійні організації, проповідують довіру, солідарність та практику кооперації, але лише до членів своєї організації, своєї групи. Це один з прикладів того що С. Чамберс та Д. Копштейн назвали - "погане громадянське суспільство" [194; с.840]. Якщо Р. Патнема в його праці "Bowling Alone: America's Declining Social Capital" турбувало те, що все менше ставало ліг боулінгу, все менше практика добровільної спонтанної кооперації, то С. Чамберс та Д. Копштейна турбує питання - хто створює ці ліги, кооперація з ким і для чого відбувається, і які цінності сповідуються при цьому. Існує немало організацій які сповідують участь, кооперацію та солідарність, які є частиною громадянського суспільства, відповідно до цих критеріїв, але це партикулярна участь, партикулярна кооперація та солідарність. Це лише часткова солідарність та взаємність, лише до членів своєї організації, до людей своєї національності, віри чи місця проживання. Такий партикуляризм шкідливий для суспільства, веде до наростання поляризації і нетерпимості, перешкоджає становленню єдиної нації. Крайній випадок цього, який проявився в практиці неурядових організацій США - Ку-Клукс-Клан, який взагалі то сповідує довіру, солідарність та терпимість, але лише стосовно членів своєї групи, такі організації хоча й виконують функції, за які цінять неурядові організації, і за які їх відносять до громадянського суспільства, але неприпустимими є принципи діяльності цих організацій, та цінності які вони пропагують.

Таких крайніх варіантів, організацій що пропагують ксенофобію, ненависть, анти-семітизм, расизм, сексизм, в Україні поки що не спостерігається, принаймні не варто говорити про їх масове поширення і масовий вплив. Але С. Чамберс та Д. Копштейна хвилює діяльність організацій які ми взагалі назвали аскриптивними. Тому, на їх думку, слід відрізнити організації які діють в межах тільки певних ідентичностей і гомогенних груп, і які пов'язують громадянина, замикаючи його в цих межах, і організації які діють, налагоджуючи зв'язки через соціальні, етнічні та політичні бар'єри. Звісно без першого типу організацій не обійтися, вони потрібні, але потрібен контроль за ними, і потрібна підтримка других, які виконують важливі функції консолідації суспільства, поширення терпимості, визнання інших людей та кооперації в межах всього суспільства. Слід нагадати, що аскриптивні організації, про які вже вище говорилося, виконують свою важливу роль у суспільстві. Нагадаємо, що це “приписні” організації, які об'єднують людей в межах певної існуючої ідентичності. Відтак до них хтось може вступити, чи скористатися їх послугами, лише якщо цей хтось відповідає певним вимогам, хто вже приписаний до певної групи. Серед інших це і, наприклад, жіночі організації, організації студентів якогось фаху чи організації, що об'єднують людей певного віку, і партикуляризм не є обов'язковим супутником їх діяльності. Наявність ідентифікуючої ознаки слугує лише додатковим стимулом для об'єднання і участі, для визнання організації як “нашої”, а відтак і “своєї”. А партикулярність, як наслідок їх діяльності, виникає лише за певних умов, коли, наприклад, серед членів організації пропагується особливе відношення до “інших”, до тих, хто не входить до організації чи групи яку вона представляє.

Саме існування “поганих” чи правильніше “обмежуючих” НУО не повинно нас занадто турбувати, оскільки вони є неодмінним атрибутом суспільного життя здається у будь-яких країнах. Крім того, оскільки завжди знайдеться певна кількість незадоволених своїм життям людей, яким “ясно” хто

в цьому винен, повинно турбувати нас інше – існування підстав для людей приєднуватися до “поганих” НУО та шляхи контролю останніх.

Вище автор вже говорив про те, що НУО перебувають в конкурентних відносинах, оскільки змагаються за увагу та ресурси суспільства, і це приводить до ще однієї проблеми неурядових організацій. Проблеми яка притаманна більшості організацій, за виключенням організацій взаємної вигоди, наприклад споживчих кооперативів чи асоціацій співвласників багатоквартирних будинків. Згідно з функціями, про які говорилося на початку цього розділу, неурядова організація є “знаряддям в руках суспільства”, вона працює саме для суспільства і на суспільство. Але часто організація про це забуває. Чому так відбувається?

Суспільство є конституюючою стороною неурядової організації, воно надає їй сенс, воно надає їй кошти, тим чи іншим шляхом (пожертви, внески та ін.) та ресурси робочої сили у вигляді праці волонтерів і воно ж оцінює її діяльність. Коли це дійсно відбувається так, а так і повинно бути, то загрози забути - заради кого ведеться діяльність, для організації немає. Але все частіше з'являються посередники між суспільством і неурядовими організаціями. І такими посередниками між суспільством та неурядовими організаціями виступають зазвичай фонди та державні органи, які виступають фінансовими донорами для НУО і відбирають серед них тих хто є, на їхню думку, гідними фінансування.

Відбір якогось числа організацій, які гідні отримувати субсидію, відбір проектів, які заслуговують забезпечення грантами - прямі ознаки конкуренції між НУО. Дійсно, конкуренція, певний елемент ринку, в середовищі НУО є неодмінною складовою, адже вона необхідна для забезпечення їх ефективності, для “гарантування...організаціям умов нормального розвитку. Конкуренція змушує до організаційних змін, пристосування до умов, які є динамічними та змінними. Конкуренція на рівні третього сектора - це, в тому числі, і значно більша палітра послуг для їх отримувачів (адже більшість НДО постає для того,

щоб надавати певні послуги окремій групі людей)” [77; с.7]. Дуже важливим є питання заради чого, а відтак і заради кого точиться ця конкуренція.

Кожна НУО в своїй статутній діяльності, хай це буде боротьба за права жінок, турбота про найменш захищені верстви чи поширення якогось вчення, переслідує і певний конкурентний момент. Адвокатські НУО змагаються за залучення волонтерів та увагу суспільства, яка веде до збільшення пожертв з боку приватних доброчинців, та збільшення фінансування з боку донорських агенцій, об'єднання за права жінок змагаються за залучення нових членів до своїх рядів, яке веде до збільшення авторитету організації, та збільшення коштів які отримує організація з членських внесків і так далі. Але тут є присутнім і певний небезпечний момент.

Поява проміжної ланки між суспільством та неурядовими організаціями є загалом явищем позитивним і веде до підвищення ефективності їх діяльності і до оптимізації їх фінансування. Але має це і негативний аспект, який донори неурядових організацій та інфраструктурні НУО мають враховувати. Це веде до втрати організаціями зв'язку зі своїм середовищем, з тими, хто користується їх послугами, з суспільством. Оскільки фонди та державні установи і органи фінансують неурядові організації, то вони виявляються їх замовниками і оцінювачими їх діяльності, їх конституюючою стороною, а неурядові організації перетворюються на їх клієнтуру і ведуть конкурентну боротьбу вже за увагу та підтримку не зі сторони суспільства, а зі сторони фондів та державних установ і органів. Відтак втрачається незалежність НУО, яку давала їм підтримка зі сторони суспільства, і втрачається зв'язок НУО зі своїм середовищем. Організація замикає свою увагу саме на своїх донорах. І тоді, як вже зверталася увага на початку розділу, ця організація втрачає свій статус організації громадянського суспільства. Враховуючи цю небезпеку організація повинна і сама повинна контролювати себе, дотримуючись певних принципів. Природа ресурсів неурядової організації, як грантів, так і пожертвувань чи праці волонтерів часто є такою, що орієнтує її на надання певних послуг, що

може відволікати організацію від тих цілей, задля досягнення яких вона створювалася. Тому слід спочатку розробляти програми які відповідають проголошеним організацією цілям, а вже потім шукати засоби для їх досягнення, а не навпаки. Цим буде зменшено небезпеку залежності від донорів та ресурсів які вони надають, якої б природи вони не були, яка виникає коли ведеться робота “під виділені гроші”. І в подальшому організація повинна намагатися не прив’язуватися до виконання однієї програми і намагатися мати не лише одне джерело фінансування.

На іншу проблему пов’язану з діяльністю неурядових організацій звернула увагу Н. Розенблум, поставивши питання про конгруентність (congruence) НУО [197; с.539]. На її думку важливим є те, як співвідносяться внутрішні та зовнішні цінності в організації, цінності згідно з яким будується робота та відносини в організації, та цінності які організація визнає, пропагує чи відстоює, коли це стосується зовнішніх справ. Чи всі організації дотримуються принципів демократії, відкритості, рівності прав в своїй внутрішній діяльності, чи не стає цьому на заваді авторитаризм керівників, расизм та сексизм.

Зокрема в Україні дуже рідко змінюється керівний склад НУО, і рядові члени організацій мають дуже мало шансів контролювати своє керівництво, чи впливати на загальну політику організації, така практика відсутня. І не передбачено практично ніяких дійових процедур, якими б могли скористатися низові робітники щоб проконтролювати своє керівництво, і це аж ніяк не свідчить про високий рівень демократичності українських НУО і шкодить їх ефективності. Результати дослідження проведеного в рамках проекту BoardSource (Вашингтон) і Міжнародного центру перспективних досліджень свідчать про незадовільне керівництво українськими НУО, як одне з свідчень недостатнього рівня їх “конгруентності” [14].

“В українських НУО функція стратегічного управління недостатньо визначена і розмита, частково через нечіткість правової бази, частково – через

звичку ставитися до вищих керівних органів як до таких, що тільки формально ухвалюють рішення, замість того, щоб виробляти рекомендації, бути відповідальними та підзвітними організаціям. Ці висновки базуються на анкеті, яку в лютому й березні 2003 року було надіслано поштою 1875 організаціям. На запитання анкети відповіли 468 організацій (25%). Серед респондентів 77% – громадські, 15% благодійні, 6% – молодіжні організації, 2% – творчі спілки. Більш як чверть респондентів не назвали свого найвищого керівного органу і майже одна п'ята тих, хто назвав більше одного керівного органу, не могли сказати, який з них має основне повноваження ухвалювати рішення. Згідно з результатами дослідження, більш як 70% організацій не мають обмежень щодо кількості термінів, на які може бути обраний той чи інший член керівного органу.

Менш як 40% респондентів назвали моніторинг фінансової діяльності організації, забезпечення її відповідальності та підзвітності як важливе повноваження керівного органу. Фінансовий аудит не проводять майже третина організацій. З поміж усіх видів неурядових організацій найчастіше збираються керівні органи громадських організацій – раз на місяць, найрідше – керівні органи благодійних організацій – раз на рік” [14]. З усього цього випливає вельми непривабливий образ неурядових організацій, які в такому стані навряд чи можуть ті функції про які йшлося вище, і навряд чи можуть вважатися елементом громадянського суспільства.

Звідси НУО, які претендують на те, що вони є частиною громадянського суспільства, повинні відповідати як мінімум певним критеріям, якщо вони мають задовільний рівень “конгруентності”:

1) Звісно, автономність. Незалежність в прийнятті рішень, рекрутуванні лідерів, контролі важливих економічних та управлінських ресурсів.

2) Демократичність внутрішньої структури. Організація сама повинна бути мікрокосмом громадянського суспільства, так щоб її члени в процесі соціалізації отримували відповідні норми. В організації повинні бути поширені

горизонтальні структури прийняття рішень, а не вертикальні типу патрон-клієнт.

3) Підзвітність. Процедурний механізм для членів НУО, щоб вони могли контролювати своїх лідерів в їх рішеннях та діях. Щоправда одних процедур недостатньо. Лідер повинен добровільно визнавати та шанувати принцип відповідальності, інакше він не заслуговує бути членом НУО, не дивлячись навіть, наприклад, на високі професійні якості.

4) Відкритий набір. Дуже важливим для соціальної і національної інтеграції, поширення толерантності в суспільстві, для успішного виконання функції соціалізації, є максимально відкритий набір у всіх організаціях де це можливо [195; с.14].

5) Організація в своїй діяльності має дотримуватися принципів відкритості та прозорості, і здійснювати постійний моніторинг використання коштів та матеріальних засобів.

Ще одна загроза неурядовим організаціям полягає в тому які способи вони обирають для залучення до своїх лав нових членів та утримання тих хто вже до них входить. Громадяни мають всі підстави вступати та підтримувати організації які переслідують селективне благо, але цими організаціями вся множина неурядових організацій не вичерпується, існує багато організацій які намагаються досягти колективного блага, до них відносяться наприклад організації адвокатського типу чи профспілки.

Колективне благо, як вже вище сказано, доступне всім членам групи, а не тільки тим, хто співпрацював заради отримання цього блага створивши організацію, і це робить членів групи незацікавленими в співпраці, оскільки вони сподіваються на інших. В дилемі громадських земель, яку ми розглядали, всі жителі мають право випасати свою худобу на громадському вигоні, тому один з пастухів може порушити угоду і пасти свою худобу на громадському вигоні не нормуючи свій час, і якщо інші пастухи дотримуються угоди, обмежуючи випасання своєї худоби, і оберігаючи вигін, то поодинокі

порушення не матиме фатальних наслідків для трави, вона не буде пересихати, і пастух-порушник також буде користуватися колективним благом, у вигляді можливості для випасу худоби протягом всього літа. Таким чином він буде отримувати вигоди без затрат.

Теж можна показати на найбільш сильному прикладі, на прикладі держави – “основні послуги, які надає держава..., повинні бути доступними усім, якщо вони доступні хоча б комусь. Основні й найбільш елементарні види послуг, які надає держава, такі як оборона, система закону та порядку, стосуються всіх, або практично всіх громадян” [113; с.12]. Відтак, не дивлячись на беззаперечну користь людині від держави, вона відчуває спокусу отримуючи вигоди від її діяльності обійтися без затрат, оскільки розуміє, що в цьому випадку відсутність її затрат кризи державних фінансів не викликає, і навіть її поганий приклад не справить надто великого впливу на справи всього суспільства. Що тоді може примусити її до затрат, якщо благо - колективне. Стосовно держави то це міг би бути “емоційний елемент” як називав це критично налаштований М. Олсон, або, наприклад, патріотизм - як це назвали А. Макінтайр, Ч. Тейлор та інші, але настільки він є впливовим? Держава, найважливіший тип організації, яка засновується на таких сильних джерелах як патріотизм, спільна історія, спільна мова та культурний нащадок, крім того вона як вже сказано є вигідною громадянам, і все ж не дивлячись на все це в справі свого фінансування – “жодна велика держава в сучасній історії не була здатна підтримувати себе тільки за рахунок добровільних внесків або пожертвувань. Філантропічні вклади не є навіть скільки-небудь важливою частиною в прибутках більшості країн, а от податки, примусові сплати - є” [113; с.11], держава змушена опиратися на оподаткування, оскільки послуги, які вона надає є колективним благом, яке не можна ізолювати від тих хто його не заслуговує. Ця проблема постає і перед організаціями які надають колективні блага. Колективне благо не завжди помітне, не завжди зобов’язує до вдячності, часто важко доступніше для організації ніж селективне, мало приваблює людей.

Тому часто в пошуках виходу з цієї ситуації організації переходять спочатку до додаткового надання селективних благ. Головним організаційним продуктом заради якого організації і створювалися є колективні блага, але з метою залучення індивідів до своїх лав, організації також пропонують і селективні блага. Профспілки пропонують путівки до санаторіїв, подарунки на Новий Рік для сімейних членів профспілки, але це й несе в собі небезпеку для організації, оскільки виникає споживацьке відношення до неї, як до органу перерозподілу матеріальних благ і пільг. Організації згодом фактично перестають виконувати свою головну роль, оскільки забезпечують свою підтримку іншим шляхом, переходять на здобування селективних благ, відповідно і члени організації оцінюють її саме з цього боку, вимагаючи від неї саме таких дій.

Тому ця проблема постає перед організаціями, які надають колективні блага, і мають слабкий емоційний елемент, внаслідок чого організація втрачає підтримку. “Емоційний елемент” розглядався в першому розділі, в контексті концепції “громадянського суспільства” взагалі, тепер же розглянемо його роль в функціонуванні неурядових організацій.

2.3. Ресурси діяльності неурядових організацій

Будь-яка організація для свого функціонування повинна мати “ресурси” [15]. Це можуть бути кошти, можливість примусу, авторитет чи щось інше, в залежності від того для чого ці “ресурси” призначені. Деякі з ресурсів призначені для того, щоб люди “наповнили” організації, і робили все щоб організація виконувала функції для яких вона створена і досягала цілей які перед нею були поставлені. Держслужбовці та наймані працівники отримують плату за роботу в державних організаціях чи на приватних підприємствах, в церкву люди ходять тоді коли мають віру. Що забезпечує участь людини в неурядових організаціях?

Найцінніше що має людина в сьогоднішніх умовах повсякчасної зайнятості це час і енергія. Сорокагодинний робочий тиждень залишає доволі мало вільного часу на дозвілля, та відповідно на турботу про суспільні справи. Давні греки могли, переклавши всі турботи пов’язані з домашнім господарством на плечі жінок та рабів, присвячувати свій час обговоренню та служінню справам polis’а. Це було, поряд з гімнастичними та військовими вправами, єдиним заняттям гідним громадянина, але “знищення рабства відняло у вільного населення години дозвілля, які утворювалися завдяки тому, що раби виконували більшу частину важких робіт. Якби не було рабів, 20 тисяч вільних афінян не змогли б щоденно вільно дискутувати на міській площі. [76; с.99-100].

Сучасна людина позбавлена такої можливості, час та турбота зараз є найціннішим подарунком, який людина може зробити громадськості, це утруднює її участь, наприклад, в діяльності неурядових організацій, і вона повинна мати сильну мотивацію для того щоб ця участь таки мала місце.

Однак люди створюють організації, або приймають участь в їх діяльності, дарують їм свій час та турботу, і їх ніхто до цього не змушує, окрім якихось внутрішніх чинників та міркувань.

Стосовно таких неурядових організацій як **організації взаємної вигоди**, що створюються для підтримки загальних для їх учасників інтересів - “загальних інтересів членів профспілки в підвищенні заробітної плати, загальних інтересів фермерів в протекціоністському законодавстві...загальних інтересів громадян в доброму урядуванні” [113; с.6], то цілком зрозуміло, що оскільки вони створюються заради здобуття вигоди, то і участь громадян в них базується на цій мотивації.

В цьому випадку учасники організації знаходять свою мотивацію до участі за допомогою егоїзму, але можливою ця організація стає завдяки тому що цей егоїзм - раціональний. Кооперативні спілки, об'єднання власників багатоквартирних будинків, наприклад, створюються громадянами з тих міркувань що поодиночі бажаних цілей досягти важко, набагато легше досягти їх за допомогою колективних зусиль. Умовами створення таких організацій є можливість досягнення вигоди (законної) завдяки колективним зусиллям та наявність певної (необхідної) кількості людей в цій вигоді зацікавлених. Участь громадян в цих організаціях, які створені для сприяння інтересам своїх членів, має “значний економічний аспект”, базується на прагненні до власної вигоди та задоволення приватного інтересу. Інша річ, що досягається це таким чином і за допомогою таких засобів, наприклад неурядових організацій взаємної вигоди, що ведуть до задоволення інтересів загалу. Необхідними умовами створення та існування таких організацій, а отже і “ресурсом”, є здатність громадян до спонтанної кооперації, до співпраці з іншими та визнання їх правосуб'єктності, а отже такі якості як автономність, “модульність” та генералізована довіра.

Участі громадян в роботі **сервісних НУО** чи **НУО соціальної справедливості** та **НУО адвокатського** типу, також можна очікувати виходячи з міркувань далекоглядного егоїзму, якщо прийняти що можлива така ступінь далекоглядності щоб - “репутація, довіра та інші сторони людської поведінки, котрі з першого погляду здаються альтруїстськими і несумісними з індивідуальним прагненням максимізувати багатство” виявились “вищими рисами стратегії виживання” [110; с.33]. Але швидше можна припустити що

люди беруть участь в діяльності таких типів НУО з цілком альтруїстичних міркувань, керуючись наприклад почуттям відповідальності чи солідарності. Але окрім приватного інтересу та таких почуттів, можуть бути знайдені й інші “ресурси” участі. Так Г.Джордан і У.Малоуні “доводять, що сьогодні чисто економічна мотивація, пов’язана з отриманням від участі в різного роду добровільних ініціативах конкретних вигод чи пільг, не є більше єдиним, а іноді навіть головним мотивом, який спонукає громадян приєднуватися до організацій, створених для захисту конкретних вимог. Вони вважають що безпрецедентне кількісне зростання числа груп, які захищають суспільні інтереси (public interest group), свідчить про те, що для доволі істотної частини активістів спонукальним мотивом участі стає не просто економічно раціональний вибір, а “взаємна схильність плюс стимульований групою широкий спектр нових, які відкриваються участю, можливостей (в тому числі культурою самоідентифікації для самореалізації) плюс економічний та неекономічний розрахунки” (Jordan G. Maloney W. How Bumble-Bees Fly. Accounting for Public Interest Participation // Political Studies.1996. Vol.XLIV. P.681. - Цит. за [44; с.24]). Участь в неурядових організаціях, волонтерство чи робота на постійній основі може ґрунтуватися також і на потребі самореалізації в рамках наданих людині прав, реалізації своєї значимості в суспільстві. Вони, таким чином дають людині можливість відчутти що вона має реальний вплив на *res publica*, відчутти свою значимість для суспільства.

Як це демонструє зокрема й український досвід, ще один “ресурс” до створення неурядових організацій дає діяльність донорських організацій, програм підтримки, та програм державного фінансування неурядових організацій. Ця діяльність має на меті сприяння розвитку неурядових організацій через надання їм матеріальної підтримки. Але часто мета, з якою це фінансування надається, та дійсність розходяться, оскільки це фінансування може приваблювати людей лише як можливість створити собі місце роботи. Тож виникає питання - чи можна вважати “фактичним втіленням” чи “проявом” громадянського суспільства неурядову організація, яку створила група людей, в

розрахунку на отримання фінансування? Цілі їхні чіткі – отримати грант, використати ці кошти, звітувати і забути, зайнявшись іншим бізнес-проектом, можливо це буде знову отримання гранту. Ця проблема, отримала в публіцистиці назву “грантоїдство”. Фактично при “грантоїдстві” між неурядовою організацією та організацією – донором встановлюються відносини найманого працівника та роботодавця. Ви даєте нам кошти, ми їх відпрацьовуємо згідно з умовами контракту. Негативним в цьому явищі є, по-перше, те що “грантодавці” розраховують на зовсім інший результат, та на зовсім інші відносини. Тому саме перед ними має стояти завдання розробки нової стратегії матеріальної підтримки та пошуку адекватних механізмів відбору організацій гідних отримання гранту, адже вони є в цьому зацікавленими. І в цьому напрямі ними робляться певні кроки, які свідчать, що їх також турбує “грантоїдство”, через яке зводяться нанівець їх зусилля та кошти. Ці кроки можна помітити навіть у вимогах, які вони висувають для тих, хто претендує на отримання гранта. Від організацій стали вимагати, щоб вони мали змогу зробити свій внесок у формі часткового фінансування поточних витрат, заробітної плати співробітникам та обладнання, необхідного для її діяльності, або залучити кошти з якихось інших джерел. Тепер грантодавців не цікавлять організації які створені “під грант”, і вони шукають організації які мають кількарічний досвід роботи. Крім того неурядова організація має продемонструвати здатність забезпечити інституційну та фінансову стабільність, тобто засвідчити, що вона і після “засвоєння” гранта зможе, і буде, продовжувати діяльність започатковану під час його “засвоєння”. Негативним, по-друге, є те, що “грантоїди”, отримуючи кошти, позбавляють інші неурядові організації необхідних для їхнього розвитку коштів. Таким чином вони стають на заваді розвитку мережі неурядових організацій в Україні.

Як ми бачимо на прикладі організацій взаємної вигоди, адвокатських та сервісних організацій не всі неурядові організації є “проявами” громадянського суспільства. Стосовно організацій - “грантоїдів”, це можна заявити однозначно.

Справжнім “проявом” громадянського суспільства є такі неурядові

організації як спортивні спілки, гуртки любителів танку чи якогось народного промислу або клуби вболівальників. Їх ми віднесли до організацій клубного типу. Неурядові **організації клубного типу**, або як їх ще називають – “групи самовираження” - це загальне визначення, яке приховує велику кількість різноманітних організацій. Звести всі їх в межах одного організаційного типу нам дозволило те, що ми проводили типізацію неурядових організацій на підставі такого критерію як тип діяльності. І всі ці організації дійсно є “групами односторонців, яких об’єднує прихильність до якогось заняття, захоплення чи переконання, для яких є важливим спілкуванням в межах цієї групи та створення умов для задоволення своєї прихильності, звісно як і безпосереднє задоволення своїх потреб, і також, в деяких випадках, пропагування об’єкту своєї прихильності”. Не можна зводити до суми подібних інтересів громадян, їх загального інтересу те чим займаються, що відстоюють ці організації. В цьому випадку є щось більше ніж особисті інтереси, якийсь культурний феномен, якась ідея, навколо якої й відбувається об’єднання громадян.

Різноманітність цих організацій, серед іншого, полягає також в різноманітності мотивів з яких громадяни беруть в них участь. Тим, що об’єднує громадян, в цих організаціях може бути релігія, національність, вид спорту чи якийсь захоплення. Стосовно особливостей релігійних та національних організацій, які є переважно аскриптивними, ми вже говорили раніше. Деякі з таких організації демонструючи практику добровільної спонтанної кооперації, сповідуючи активну участь громадян, кооперацію та солідарність, водночас є прикладами “поганого громадянського суспільства”, оскільки це партикулярна участь, партикулярна кооперація та солідарність. С. Чамберс та Д. Копштейн назвали це “поганим громадянським суспільством” [194; с.840], оскільки їхнім критерієм належності організації до громадянського суспільства є те, що вона сповідує участь, кооперацію та солідарність. А відтак, відповідно до цих критеріїв, вони зараховують такі організації до громадянського суспільства. Проте розуміючи що в дійсності вони опозиційні до громадянського суспільства, і щоб означити цю відмінність, вони називають їх “поганим

громадянським суспільством”.

Автор вже досліджував подібну ситуацію, коли йшлося про дії аналогічні до громадянських, дії які відповідають приписам громадянського суспільства. Вихід з цієї ситуації було запропоновано у вигляді розрізнення “духу” та “матерії” громадянського суспільства. і стосовно партикулярних організацій також можна стверджувати, що вони є його “матерією” лише тоді, коли “дух” громадянського суспільства є причиною їх виникнення.

Всі неурядові організації клубного типу, ідентифікуючою ознакою яких слугують релігія чи національність, є важливою складовою “третього сектору”, оскільки виконують такі функції як кооперації і мобілізації, комунікаційна та контрольна. За їх допомогою громадяни можуть провадити спільну діяльність, задовольняти разом свої інтереси, хоча б наприклад через взаємне спілкування чи певну взаємну діяльність. Вони створюють щільну і різноманітну мережу агрегованих інтересів і забезпечують їх трансляцію до відповідних адресатів. Проводять контроль за діяльністю урядових структур в тих царинах які їх цікавлять та забезпечують співпраця своїх членів.

Але деякі з таких організацій не можна віднести до “матерії” громадянського суспільства, оскільки створюються вони як офіційна сторона певної общини. Общинний лад взагалі є чимось протилежним по відношенню до громадянського суспільства. Крайній приклад цього “Біле братство”. Така община замкнена в собі, ієрархічно влаштована і жорстко структурована. Вона нормує і контролює діяльність індивіда. Общиною переважно обмежується і коло спілкування особистості. Світ ділиться на общину і її членів та чужий або неправильний зовнішній світ. Такі організації, до яких можна віднести і деякі діаспорні і релігійні організації, дійсно шкідливі для суспільства, оскільки вони пов’язують громадянина, замикаючи його в своїх межах, їх діяльність веде до наростання поляризації і нетерпимості, перешкоджає становленню громадянського суспільства та єдиної нації.

Звісно деякі національні та релігійні організації, наприклад католицькі, можна з повним правом назвати “проявом” громадянського суспільства. Члени

цих організацій теж можуть себе називати “общиною”, але цей термін буде слугувати лише для виділення “своїх” за певною ознакою, оскільки відсутніми є обцинні принципи влаштування життя.

Висновком з цих двох пунктів є знову ж таки визнання того, що не всі неурядові організації є “проявом” громадянського суспільства. Можемо визначити це, виходячи з ресурсів, завдяки яким існує організація. Для “прояву” громадянського суспільства, або просто організації громадянського суспільства, головним ресурсом є “громадянськість”. Організації взаємної вигоди створюються завдяки наявності загальних для учасників приватних інтересів, там де громадянам притаманні здатність до спонтанної кооперації, до співпраці з іншими та визнання їх правосуб’єктності, такі якості як автономність, “модульність” та генералізована довіра, тобто там де є “громадянськість”. Практично в усіх сучасних суспільствах (мається на увазі темпоральна характеристика) відбулася кристалізація приватних інтересів, але це не привело до виникнення організацій взаємної вигоди, оскільки не скрізь це супроводжувалося розвитком “громадянськості”. Хоча, звісно, в деяких випадках це можна пояснити тим, що цей “прояв” громадянського суспільства є просто неефективним в унікальних умовах певного соціуму.

“Громадянськість” є ресурсом і для адвокатських та сервісних організацій, в тих випадках коли з почуття відповідальності, солідарності чи з прагнення реалізувати свої права, громадяни віддають цим організаціям свій час та вміння чи кошти, стаючи їх учасниками, волонтерами чи пожертвувачами. Але також “ресурсом” неурядової організації може бути грант, і тоді вона не є “проявом” громадянського суспільства, а є “грантоїдом”.

Зрозуміло що майже всі неурядові організації отримують гранти, і ті що є організаціями громадянського суспільства також. Відрізнити їх від грантоїдів важко, адже відмінність полягає не в діяльності яка є відкритою і помітною, а в чинниках які не лежать на поверхні, наприклад в тому, що останніх лише зовнішні умови (наприклад умови гранту) змушують діяти для загального

блага, а для перших це умова існування, для останніх мета їх існування полягає в них самих, а для перших мета знаходиться поза межами організації.

Ще складніше визначитися стосовно таких неурядових організацій, як наприклад дослідницькі. Стосовно них можливі два погляди на їх сутність і їх відношення до громадянського суспільства. Перше витікає з особливостей їх фінансування. За даними які наводять М. Пашков та В. Чалий, есперти Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, “вітчизняні аналітичні структури третього сектора, будучи, по суті, важливою складовою інтелектуальної конкурентоспроможності України в світі, сьогодні, за малим винятком, знаходять підтримку радше зовнішню, ніж усередині країни. У структурі річного бюджету неурядового аналітичного центру 58% припадає на іноземні гранти, 26% - надходження з українських джерел, 14% - доходи від реалізації власної продукції і 2% - бюджетне фінансування” [119]. Звідси й витікає відповідне враження про неурядові дослідницькі організації. Вони створені за рахунок коштів західних фондів, працюють в них фахівці для яких це головне місце роботи, за виконання якої вони отримують гроші. І ця ситуація збережеться і тоді коли фінансування буде йти наприклад від вітчизняних грантодавців. Відтак про яку громадянську діяльність може йти мова?

Але є й інший погляд на дослідницькі, інфраструктурні, взагалі “штатні” організації. Нам потрібно повернутися до того, що було сказано на початку цього підрозділу щоб зрозуміти специфіку цього погляду. Найцінніше що людина має в сьогоднішніх умовах повсякчасної зайнятості, і що може подарувати загалу, це час і енергія. Це утруднює її участь, наприклад, в діяльності неурядових організацій, і вона повинна мати сильну мотивацію для того щоб ця участь таки мала місце. Це вірно стосовно організацій які потребують волонтерів, потребують добровільної участі громадян в їх діяльності, і які претендують на вільний час громадян. Але дослідницькі, інфраструктурні організації та частково організації соціальної справедливості (особливо в зв’язку з введенням в дію Закону України про соціальні послуги)

потребують не просто участі, а кваліфікованої праці, яка, для того щоб бути ефективною, має відбуватися на постійній основі і займати не вільний час, який залишається після сорокагодинного робочого тижня, а сам цей сорокагодинний робочий тиждень.

За таких умов добровільність стає поганою засадою для участі. І пожертви часу та енергії досягають таких розмірів, що людина мала би взагалі позбавитися засобів для існування. Тому стосовно таких організацій очевидною необхідністю є “штатні” працівники, які, за свою участь в діяльності організації, отримують платню, що і зумовлює їх залежність від фінансування.

Стосовно “проявів” громадянського суспільства, які ми можемо спостерігати, наприклад, в повсякденній інтеракції, чи в стихійних його проявах, то вони є короткостроковими або нерегулярними. Відмінність “прояву” громадянського суспільства в організованих інститутах, до якого відносяться і неурядові організації, полягає в тому, що він здійснюється на сталій та тривалій основі, що й демонструють дослідницькі неурядові організації, потребує кваліфікованої праці та винагороди за неї. Але мета їх діяльності та функції які вони виконують, свідчать про спрямованість їх на досягнення суспільного блага, та про важливість їх для суспільства.

Тобто питання про “ресурси” не є достатнім для оцінки “штатних” організацій, і слід звернути увагу до попереднього погляду. Винагорода за кваліфіковану працю в рамках таких організацій може привабити будь-кого. І це буде просто влаштування професіонала на роботу. В продовження цього погляду слід визнати що неурядові дослідницькі організації виконують важливі для суспільства та “третього сектору” функції. Вони забезпечують неурядові організації аналітичною продукцією, виконують комунікаційну та контрольну функції. Дослідницькі організації працюють на розвиток в Україні демократії і громадянського суспільства, але самі від нього не залежать і ніяк з ним не пов’язані, вони не є “проявом” громадянського суспільства. Роль їх подібна до ролі, наприклад, підручників з громадянської освіти. Вони вчать нас громадянському суспільству, але не мають до нього ніякого відношення, не

пов'язані з ним і не можуть слугувати показником його наявності, і не є його “проявом”. Це питання є, як ми бачимо дуже складним. “Штатні” організації потребують коштів, але слід зважати на те, чим є ці кошти. Чи вони є засобами, тобто дають змогу працювати організації, чи є ціллю.

Якого б погляду, з наведених вище, ми не дотримувалися, слід визнати що дослідницькі та інфраструктурні організації є дуже важливою складовою “третього сектора”, навіть якщо не є “проявом” громадянського суспільства. Теж саме ми можемо сказати і про багато інших неурядових організацій (партикулярних, общинних, чи організацій - “грантоїдів”). Ці організації не є “проявами” громадянського суспільства, але виконують ряд важливих функцій, з тих, про які йшлося на початку цього розділу, і є важливою складовою “третього сектору”. Як і організації громадянського суспільства вони відіграють важливі політичну та соціальну ролі. Наприклад в Німеччині розвиненими є сервісні та організації соціальної справедливості, які фінансуються переважно за рахунок державних коштів, держави, яка обрала саме такий шлях задоволення потреб незихищених кіл населення та ринкових неспроможностей.

Відмінністю та перевагою організацій громадянського суспільства є те, що вони виконують також вторинні функції, до яких ми віднесли - тренування лідерських якостей, поширення норм кооперації та солідарності в суспільстві, громадянської участі, взаємності та усвідомлення відповідальності за публічні справи, розуміння важливості конструктивного підходу до вирішення проблем, спільної діяльності, особистої участі. Наділення людей відчуттям що вони є носіями влади, відчуттям власної гідності і відповідальності за вирішення проблем, усвідомленням свого місця і ролі в процесах що відбуваються.

Вище часто вживалися, і будуть в цій роботі вживатися й надалі, терміни “організація громадянського суспільства і “організація третього сектору”. Серед типів НУО, які було вище визначено, таких організацій немає, оскільки спосіб їх утворення є іншим. Вони не є ні родовим, ні середнім, ні статистичним (виведеним на основі періодичності) типом. Поява їх обумовлена

певними недоліками традиційних інструментів аналізу неурядових організацій. Типології та класифікації можуть добре слугувати для впорядкування різноманітної множини неурядових організацій, і для подальшої ідентифікації її окремих представників. Але вони, на думку дисертанта, мають доволі обмежену евристичність, про що можуть свідчити результати досліджень, в яких подібні методи використовувалися. Це вимагає створення і застосування також і інших підходів до вивчення стану і перспектив неурядових організацій.

Створення класифікацій і типологій, фактично, є спробами побачити загальне в різних організаціях, звести множину неурядових організацій до якихось загальних класів чи типів. Але можна замість генералізації застосувати тоталізацію.

Тоталізація полягає у відборі та мисленному підсиленні (до форми логічно зрозумілої інтелектуальної конструкції) певних характеристик явища, які є доступними для спостереження елементами дійсності. Наслідком тоталізації є створення гіпотетичної конструкції, яку М. Вебер назвав “ідеальним типом”. Цінність її пізнавальна, оскільки будь-яку конкретну ситуацію можна зрозуміти глибше порівнюючи її з ідеальним типом (“ідеальний” тут швидше “чистий” ніж “нормативно бажаний”), адже вона, фактично, дає змогу відповісти на питання – якою були б організації і умови їх діяльності, якби вони повністю відповідали своєму принципу і своїй логічно правильній схемі. Таким чином і “організація громадянського суспільства” і “організація третього сектора” є своєрідними “еталонами”, які в реальності віднайти важко, але які є важливими методичними інструментами. І “громадянськість”, яка є основою

Час та енергія приватних осіб, їх членські та благодійні внески є, як ми переконалися, притаманними організаціям громадянського суспільства ресурсами. Але малоімовірно щоб якісь організації відмовилися від додаткових ресурсів, які б мали інше походження. Щодо організації третього сектора, то вони взагалі є, фактично позбавленими ресурсів, що ведуть своє походження з “громадянськості”, і є прямо залежними від ресурсів відмінних від часу та

енергії приватних осіб.

Слід пам'ятати, що терміни які ми вживаємо - організація громадянського суспільства та організація третього сектору, це ідеалтипічні конструкції. В реальності практично неможливо знайти їх в "чистому вигляді". На практиці неурядові організації є в тій чи іншій мірі "змішаними". Це можна продемонструвати на прикладі їх фінансових ресурсів, яких ми вище поверхово вже торкнулися. Вони мають різноманітну природу і шляхи надходження до організацій. Так одним з важливих ресурсів є державне фінансування.

Вище автор говорив про те, що НУО є опозицією до держави, що вони повинні бути автономними, але міра їх опозиційності змінюється в залежності від типу організації, та того, які цілі вона перед собою ставить. Не всім організаціям доцільно приймати конфронтаційний підхід у своїх відносинах з державою і намагатися бути повністю від неї автономними. Дійсно для організацій правозахисних чи екологічних, через їх специфічні цілі конфронтація стає неминучою, бо вони не мають простору для компромісу, для торгу - або права громадян дотримуються, або ні. Стосовно інших типів організації, то найчастіше вони мають простір для торгів, і відтак можуть вступати з державою в діалог, і вести з нею співробітництво. І це стосується як організацій громадянського суспільства так і організацій третього сектора.

Держава є важливим, інколи найважливішим джерелом фінансування для неурядових організацій [193; с.20], і це є поширеною світовою практикою. Неурядові організації, наприклад організації соціальної справедливості перебирають на себе частину її повноважень, тому логічно для них вимагати від держави фінансування, відповідного тому обсягу роботи який вони виконують на благо суспільства. Звісно що цей процес не є довільним, неурядова організація не може розраховувати на державне фінансування, якщо почне з власної волі надавати комусь якісь послуги. Причиною та умовою потреби соціальних послуг є, наприклад, соціальне замовлення, яке є наслідком конкретних суспільних потреб, актуальних для суспільства в цілому чи для певної його частини. До яких можна віднести: поліпшення матеріального

становища, сприяння духовному розвитку та соціальна реабілітація малозабезпечених, безробітних, інвалідів і осіб, що потребують опіки; підтримка і реалізація програм і заходів в сферах соціального захисту; підтримка і реалізація програм і заходів по захисту материнства, дитинства і батьківства; підтримка і реалізація програм, спрямованих на зміцнення престижу і ролі сім'ї в суспільстві і державі; підтримка і реалізація програм і заходів в сферах профілактики і охорони здоров'я, пропаганди здорового способу життя; підтримка і реалізація програм і заходів в сферах освіти, науки, культури, мистецтва і просвіти; підтримка і реалізація програм і заходів в сферах фізичної культури і спорту; охороно і належне утримання будівель, об'єктів і територій, що мають історичну, культову, культурну або природоохоронну значимість, і місць заховання; охорона оточуючого середовища, природної спадщини і природного різноманіття і захист тварин.

“Усвідомлення суспільством – на рівні державних структур або суспільних формувань – важливості, гостроти та невідкладності тієї чи іншої проблемної соціальної ситуації приводить до створення організаційного механізму реалізації соціального замовлення - в вигляді конкретних соціальних програм. Стимулом розробки таких програм є конструктивна соціальна ініціатива, імпульси якої можуть спрямовуватися як зверху вниз (від адміністрації, відомств до населення), так і зароджуватися в межах суспільства, виходити від соціально найбільш активних груп населення, навіть від окремих особистостей” [29; с.4]. Виконавцями його можуть бути і урядові організації, але у випадку залучення неурядових організацій соціальне замовлення постає як механізм залучення додаткових ресурсів в соціальну сферу і дає змогу визначати на конкурсній основі більш професійного виконавця в розробці і реалізації цільових соціальних програм.

Таким чином соціальне замовлення перетворюються на інструмент найбільш ефективного вирішення тієї чи іншої соціальної проблеми. При цьому держава може обирати різні форми фінансування, в залежності від того яку вважає оптимальним в кожному окремому випадку. І це може бути не тільки

соціальне замовлення, як комплекс заходів організаційно-правового характеру по реалізації загальнодержавних та місцевих цільових соціальних програмі соціальних проектів за рахунок бюджетних та інших коштів шляхом підписання соціальних контрактів на конкурсній основі [146]. Зокрема держава може надавати підтримку неурядовим організаціям в формі: субсидій та грантів, що надаються теж на конкурсній основі; наділення правом користування державним майном; відшкодування НУО витрат за послуги надані населенню, надання податкових пільг, повного або часткового звільнення від оплати за послуги державних підприємств, звісно якщо ці соціальні послуги, соціальну допомогу чи захист визнані потрібними, адекватними і кваліфікованими).

Відмінністю зокрема субсидій, від інших форм фінансуваннями полягає в тому, що субсидія надається для загальної підтримки функціонування організації, і не є пов'язаною з якимись конкретними проектами чи завданнями. Надання фінансування неурядовим організаціям за допомогою субсидій вимагає визначення організацій гідних такого фінансування, за допомогою нормативних актів, які визначають організації які слід фінансувати, як це відбувається наприклад в Болгарії, чи спеціального державного органу призначеного здійснювати відбір, як комісія по громадянським організаціям угорського парламенту. Грант на відміну від субсидії надається не на загальні потреби організації, а для реалізації певних проектів. Критерієм надання гранта НУО є відповідність запропонованого нею проекту цілям які в цьому випадку переслідує уряд. При соціальному замовленні, нагадаємо, НУО отримує фінансування зобов'язуючись виконати певний послуг визначених державою соціальних послуг. Відшкодування НУО витрат за послуги - фінансування базоване на обсягові послуг які були практично здійснені. Використання державної чи муніципальної власності використовується для підтримки діяльності вже діючих та ефективних НУО, з метою дати їм можливість зекономити кошти, з тим щоб витратити їх на статутну діяльність.

Окрім державного бюджету неурядові організації можуть мати інші джерела фінансування, як ті що вже вище згадувалися так і інші, наприклад - членські внески, прямі пожертви фізичних осіб, прибутки організації від власної діяльності, донорська діяльність вітчизняних фондів, видатки з місцевих бюджетів, корпоративна благодійна діяльність бізнесу, міжнародні донорські структури.

Найстарішими з цього ряду ресурсів є, мабуть, членські внески, оскільки вони практикувалися ще в колегіях Давнього Риму. Притаманні вони в першу чергу організаціям діяльність яких спрямована або безпосередньо на своїх членів - організації взаємної вигоди; або спрямована частково, чи вони є в ній особисто зацікавленими - НУО клубного типу. Також притаманні вони організаціям, стосовно чиїх послуг є приватний попит, як наприклад у випадку з профсоюзами. В деяких випадках членські внески практикуються і в організаціях адвокатського та сервісного типу. В цьому випадку вони є фактично закріпленою нормативно добродійною діяльністю.

Стосовно добродійної діяльності, то вона також має вже доволі тривалу історію. “Вперше законодавчо закріплення питань пов’язаних з добродійністю, було здійснено майже 400 років тому в Великобританії. Закон Англії і Уельса від 1601 року “Про Використання Добродійності” встановив об’єкти, які підлягали добродійній діяльності: “Допомога літнім, немічним та бідним; утримання хворих та скалічених солдатів та матросів; утримання навчальних шкіл и безкоштовних шкіл, а також студентів в університетах; відновлення мостів: навчання і подальша турбота про навчання сиріт; допомога, надання майна і утримання виправних будинків; видача заміж бідних дівчат; підтримка, допомога і сприяння молодим торговцям, ремісникам і особам що збанкрутували; допомога і звільнення в’язнів або полонених; допомога або полегшення положення будь-кого з незаможних жителів...” Звернемо увагу на те, що британською державою, уже в той час, усіляким чином схвалювалася і підтримувалася добродійна діяльність безпосередньо в соціальній сфері” [29; с.14-15]. “Батьком” ідеї сучасної добродійності вважається мільйонер

Е. Карнегі/Andrew Carnegie. В 1889 році він опублікував есе “Проповідь багатства”/The Gospel of Wealth, в якому доводив що багаті люди зобов’язані надавати допомогу незабезпеченим. На ділову основу доброчинність перевів не менш відомий мільйонер Д. Рокфеллер/John D. Rockefeller. В 1891 році він вперше найняв співробітників для керування коштами виділеними ним на доброчинні цілі. Така корпоративна благодійна діяльність зі сторони бізнесу зумовлена бажанням компанії підтримувати відповідний імідж серед своїх споживачів, і водночас є спробою приглушення соціальних конфліктів, допомоги знедоленим і таким чином упередження можливих соціальних вибухів. США стали також першою країною світу, яка зробила доброчинність вигідною справою. В 1921 році в податкове законодавство були внесені поправки, які передбачали зменшення бази оподаткування на суми, що були пожертвовані на доброчинність. Зараз в США діють більше 50 тисяч фондів та інших організацій, які акумулюють і направляють пожертвування [62].

І в Сполучених Штатах, і скрізь у світі ці пожертвування, як і інші види джерел, є доступними як організаціям громадянського суспільства так і організаціям третього сектора, деякі з них більш притаманні першим, деякі малодоступні другим, але все рівно вони не можуть бути ясним і чітким критерієм. Але в рамках цієї роботи достатньо того що ми побачили - неурядові організації можуть існувати і виконувати свої основні функції опираючись на відмінні (інші) принципи діяльності і на відмінні (інші) ресурси.

Висновки до розділу 2

Підбиваючи підсумки цього розділу слід зазначити - неурядові організації, саме цей термін серед множини інших автор обрав як робоче визначення, виконують ряд важливих для суспільства функцій. А саме – комунікаційну, контрольну, досягнення суспільнозначимих благ, сервісну або досягнення соціальної справедливості та функцію кооперації та мобілізації. З метою впорядкування множини неурядових організацій, яка відрізняється різноманітністю було виділено головні їх типи. За критерій при цьому було обрано тип діяльності. Внаслідок цього було виділено наступні організації – адвокатські, дослідницькі, клубного типу, інфраструктурні або службові, організації взаємної вигоди та, сервісні або організації соціальної справедливості.

Діяльність цих організацій, корисна і потрібна для суспільства, стикається з перешкодами. Ці перешкоди можуть бути як зовнішніми за походженням, наприклад тиск або непродумана політика держави, так і внутрішніми, які виникають внаслідок викривлення чи ухилення від принципів на яких базується діяльність неурядових організацій як “прояву” громадянського суспільства. Цими перешкодами можуть бути партикулярність, нестача “конгруентності”, втрата конституюючої сторони, та превалювання нестатутної, селективної діяльності. За умови наявності цих проблем в діяльності організації, можна говорити про втрату нею статусу організації громадянського суспільства.

Ця ж проблема розглядається і далі, і набуває іншого вигляду завдяки новому до неї підходу. Дисертант визнає, що серед неурядових організацій не всі є “проявом” громадянського суспільства, і вводить нові їх типи, які не є ані родовими, ані середніми, ані статистичними (виведеними на основі періодичності). Поява їх обумовлена певними недоліками традиційних інструментів аналізу неурядових організацій. Типології та класифікації можуть

добре слугувати для впорядкування різноманітної множини неурядових організацій, і для подальшої ідентифікації її окремих представників. Але вони мають доволі обмежену евристичність, про що можуть свідчити результати досліджень, в яких подібні методи використовувалися. Це вимагає створення і застосування також і інших підходів до вивчення стану і перспектив неурядових організацій.

Створення класифікацій і типологій, фактично, є спробами побачити загальне в різних організаціях, звести множину неурядових організацій до якихось загальних класів чи типів. Автор пропонує замість генералізації застосувати тоталізацію - відбір та мисленне підсилення (до форми логічно зрозумілої інтелектуальної конструкції) певних характеристик явища, які є доступними для спостереження елементами дійсності. Наслідком тоталізації є створення двох нових типів неурядових організацій, своєрідних “еталонів”, які в реальності віднайти важко, але які є важливими методичними інструментами.

Неурядова організація є “проявом” громадянського суспільства тоді, коли її діяльність є “фактичним дотриманням” правил громадянського суспільства. Для “прояву” громадянського суспільства, або просто “організації громадянського суспільства”, головним ресурсом є “громадянськість”. Організації взаємної вигоди створюються завдяки наявності загальних для учасників приватних інтересів, там де громадянам притаманні здатність до спонтанної кооперації, до співпраці з іншими та визнання їх правосуб’єктності, такі якості як автономність, “модульність” та генералізована довіра, тобто там де є “громадянськість”.

Цього не можна сказати, про достатньо велику кількість організацій. Проте вони залишаються частиною “третього сектору”, залишаються недержавними і неприбутковими. Вони виконують деякі з визначених нами функцій “третього сектора”, і слугують протиположністю державному та недержавному прибутковому секторам. Вони, як і організації громадянського суспільства, є важливим елементом “третього сектора”, тому ми обрали для них

назву – “організації третього сектору”. Відтак “третій сектор” охоплює всю множину неурядових організацій, і лише частина їх є організаціями громадянського суспільства. Відмінність між цими двома типами організацій, це відмінність перш за все в принципах діяльності та в ресурсах, які вони використовують та на які розраховують, а також, зокрема, в тому що “організації громадянського суспільства” виконують також і вторинні функції, до яких ми віднесли - тренування лідерських якостей, поширення норм кооперації та солідарності в суспільстві, громадянської участі, взаємності та ін..

Організації громадянського суспільства можна відрізнити від організацій “третього сектора” за тим, що вони, по-перше, зацікавлені і сприяють залученню нових членів до своїх рядів, це притаманне для всіх організацій громадянського суспільства за деяким виключенням. По-друге, в їх діяльності є відсутнім протиставлення по лінії чужі – свої. Деякі з організацій “третього сектора” мають надто широку сферу впливу на своїх членів. Їх устрій відповідає швидше общинному чи сімейному, а не устроєві організації громадянського суспільства. По-третє це “заангажованість”, в позитивному значенні цього слова. Вона означає що організація має чіткі, проголошені, усвідомлені і відомі всім її членам мету та орієнтири діяльності. Крім того, важливим є “ресурс” організації. Точніше яке співвідношення в ньому складають праця волонтерів або внесок членів організації (в тій чи іншій формі) та стороннє фінансування. Щоправда до цього критерію треба відноситись обережно, пам’ятаючи про специфіку “штатних”, дослідницьких, інфраструктурних та сервісних організацій, яка витікає з принципів та засад на яких вони здійснюють свою діяльність.

Розділ 3

Діяльність неурядових організацій в Україні: оцінка, фактори ефективності, перспективи

Активний розвиток неурядових організацій в Україні розпочався відносно недавно, щось біля п'ятнадцяти років тому. Хоча у нас малися певні традиції в цій сфері, передусім тут варто нагадати про практику місцевого самоврядування, характерну для ряду давноруських міст та про діяльність освітніх об'єднань і церковних братств (національно-релігійних громадських організацій українських православних міщан [165; с.35]) в XVII - XVIII століттях. Поворотною точкою для неурядових організацій в Україні стало встановлення радянської влади. Але до того неурядові організації стабільно збільшували свою кількість та значимість в суспільному житті як про це свідчать праця Савчука Б. П. [141] та колективна робота Беренштейна Л. Ю., Панченко П. П., Реєнт О. П., Грабовського О. В., Коломійця С. С. [131]. “В Україні від 40-х рр. XIX ст. до кінця 1916 р. діяли 2643 самодіяльні товариства. Динаміка їх виникнення така: до 1905 р. створено 682 товариства, 1905 р. – 136, 1906 р. – 256,, 1907 р. – 255, 1908 р. – 280, 1910 р. – 149, 1911 р. – 140, 1912 р. – 143, 1913 р. – 256, 1914 р. – 98, 1915 р. – 44, 1916 р. – 52 товариства. За масштабами діяльності об'єднання ділилися на всеімперські – 65 організацій, всеукраїнські – 53, губернські – 184, міські – 1492, повітові – 365, сільські – 484. За напрямками роботи виявлені громадські організації можна умовно розділити на такі групи: національно-освітянські – 213; культурно-дозвільні – 238; революційно-демократичні – 374; монархічні – 179; спортивні – 89; професійні – 498; науково-технічні – 82; релігійні – 92; соціальної взаємодопомоги – 473; благодійні – 425” [120; с.86-87]. Після встановлення, в 1920 році, радянської влади в Україні, почалося поступове згортання діяльності неурядових організацій. Держава диктатури пролетаріату не могла миритися з діяльністю, на своїх теренах, такого числа самодіяльних національно-освітянських, революційно-демократичних, релігійних, культурно-дозвільних

та інших організацій. “Соціальна творчість стала повністю контролюватися державою, було принципово змінені функції, завдання й цілі недержавних структур, їх місце і роль у громадянському житті, їх відносини з новими органами державної влади. При ревкомах створювалися десятки відділів і підвідділів, що регулювали всі сфери суспільного життя” [165; с.42]. Відтоді в Радянському Союзі склалася ситуація, коли саме держава створювала позадержавні об’єднання, виходячи з доцільності їх існування, в світлі досягнення інтересів держав та партії, і повністю контролювала їх. Такі організації звісно були лише відносно добровільними і виконували, фактично, роль підсобних структур для управління суспільством зі сторони держави та партії. Існування неурядових організацій в Радянському Союзі було можливим лише за умови їх неформальності. А це означало, окрім відсутності юридичного статусу, перспективу переслідування зі сторони репресивних органів, якщо діяльність організацій чимось, на їхню думку, загрожувала державній безпеці чи суперечила сформульованим партією принципам влаштування суспільного життя. Тому маємо доволі поодинокі приклади діяльності неформальних неурядових організацій в Радянському Союзі. Для участі в яких вимагалися або високе почуття відповідальності і громадянська мужність, які демонстрували учасники правозахисних груп, або сповідування цінностей “контркультури” [87; с.64], яке демонстрували учасники неформальних організацій створених в рамках “молодіжних субкультур”. Ситуація кардинально змінилася з початком перебудови та зі здобуттям Україною незалежності. З 16 червня 1992 року було введено в дію Закон України “Про об’єднання громадян”, який визнав необхідність і визначив основи діяльності неурядових організацій в Україні. І сьогодні ми вже маємо справу з різноманітними за цілями, масштабами, способами діяльності та мірою ефективності неурядовими організаціями. Загальну кількість яких, зокрема в Аналітичному звіті Світового банку та Міжнародного Банку Реконструкції та Розвитку за 2003 рік “Громадянське суспільство в Україні”, було визнано в розмірі близько сорока тисяч [37; с.3].

3.1. Неурядові організації в Україні: стан та діяльність

Проте дисертант вже наголошував, що до таких даних слід відноситись обережно, оскільки велика кількість організацій є “сплячими”. Це може засвідчити дослідження, яке проводили Фонд “Демократичні ініціативи” (ФДІ) та СОЦІС на замовлення Світового банку. У процесі дослідження було проінтерв’ювано 603 респонденти, які представляють повний спектр НУО, що нині діють в Україні [37]. При проведенні дослідження, його організатори врахували той факт, що “більшість установ, які так чи інакше причетні до цього питання, вважають: лише близько 10% організацій можна вважати повністю активними і до певної міри ефективними у своїй діяльності... Тому вибіркове опитування було підготовлено з урахуванням цього моменту” [37; с.3]. Яким чином організатори намагалися його урахувати? У процесі формування вибірки вони звернулися до “ресурсних центрів та правових установ”, з тим щоб виявити дійсно дієві, активні, а не просто зареєстровані організації. Але й навіть за такого підходу, на 603 проінтерв’юваних респонденти прийшлося 417 невдалих спроб. Були різні причини, через які ці спроби не вдалися, головними з них є “віртуальність” організації, точніше існування її лише на паперах, відмова від інтерв’ю або незацікавленість в дослідженні (доволі дивна, як для громадянських активістів, пасивність та незацікавленість в дослідженні громадянського суспільства) [37; с.56-59]. Тому ще раз наголошуємо, що треба критично підходити до наведених, як офіційними органами так і неурядовими організаціями, даних по кількості НУО, і більше орієнтуватися на їх ефективність, а не на кількість.

Оцінка ефективності та перспектив діяльності неурядових організацій, в українських дослідників, коливається від обережно оптимістичної, наприклад у колективу авторів монографії “Третій сектор в Україні: проблеми становлення” [165], до відверто критичної в книзі В. Азарова “Взросление нации” [1]. Для того щоб мати змогу скласти власне, по можливості найбільш об’єктивне,

враження про діяльність неурядових організацій в Україні, слід звернути нашу увагу на їх оцінку населенням, експертами і самими неурядовими організаціями.

Засвідчити - як населення оцінює ефективність діяльності неурядових організацій, мають соціологічні опитування, але, на жаль, такі опитування є доволі рідкими і не всі з них можна визнати валідними через обмежену презентативність, сумнівність методик та підозри в упередженості. Проте спробуємо скласти вірогідну картину за тими даними які є доступними. Громадянам переважно важко судити про значення та роль неурядових організацій в Україні, оскільки вони мало що про них знають. Водночас це є і промовистим фактом ефективності цих організацій. Якщо обрати будь-яку з груп, які можна виділити серед неурядових організацій, наприклад групу молодіжних організацій, то виявиться що безпосередньо ці організації знає дуже мало хто. Так згідно з результатами соціологічного дослідження, яке було проведено Молодіжним Центром політики та інформації 5 квітня 2003 року, кількість опитаних – 1400 мешканців Києва, що були оприлюднені керівником соціологічних програм МЦПІ О. Усачовим – 88,9% опитаних не чули про діяльність жодної молодіжної організації. Найбільше відомими виявилися – Ленінська комуністична спілка молоді України – 2,42%, “Нова генерація України” – 1,35% та Народно-демократична ліга молоді – 1,64%; найменше опитані чули про діяльність Українського національного комітету молодіжних організацій – 0,14% респондентів.

“Попри те, що кількість громадських молодіжних та дитячих об’єднань поступово зростає, але вони нечисленні за складом. Більшість з них маловідомі для молоді, не стали для неї авторитетними та престижними. Це підтверджують результати соціологічних досліджень. Так, за даними моніторингового дослідження громадської думки населення України, що проводиться Українським інститутом соціальних досліджень з 1992 р., у травні 1993 р. 3.5% молодих людей зазначили, що вони є членами молодіжних громадських

організацій, у червні 1994р. – 1.4%, у жовтні 1995р. – 5.3%, у вересні 1999р. – 3%, у травні 2000р. – 2%. Соціологічне дослідження, проведене у вересні 2001р., знову підтвердило цю тенденцію: 3% з опитаної молоді заявили, що вони є членами молодіжних організацій” [165; с.95].

Стосовно цих даних можна сказати, що вони перебувають у складному зв'язку, де одне обумовлює інше, і участь громадян пов'язана з їх враженням про ефективність неурядових організацій. Як наслідок – 71% процент опитаних під час загальноукраїнського опитування, проведеного IFES (Міжнародною фундацією виборчих систем) в 2000 році, вважають що НУО не діють, або діють неефективно [74; с.201], а “частка населення, зайнятого громадською діяльністю, є не лише невисокою, а ще й має тенденцію до зниження. За даними соціологічних опитувань Фонду “Демократичні ініціативи” з 1994-го по 1997 рік відсоток людей, що заявили про свою належність до тих чи інших громадських організацій, зменшився з 17,8 до 12,0%. У 1999 р. за даними опитувань Міжнародної фундації виборчих систем (IFES) таких було тільки 9%” [74; с.195]

За результатами загальнонаціонального опитування, яке, з 15 по 21 жовтня 2003 року в усіх регіонах України, провела соціологічна служба Центру Разумкова (опитані 2013 респондентів віком від 18 років у 118 населених пунктах, похибка вибірки – 2,3%) [106], зі своїми завданнями громадські організації в Україні, на думку опитаних, або справляються погано, або не справляються зовсім. Найгірше громадські організації справляються із завданням боротьби за соціальну справедливість і громадянські права, а також – контролю над діями державних чиновників. Тобто, за думкою опитаних, неурядові організації не виконують ті функції, які ми в другому розділі визначили як головні – контрольну, сервісну або функцію досягнення соціальної справедливості, та функцію досягнення суспільнозначимих благ.

Детальніше про це йдеться у ґрунтовному дослідженні стану розвитку неурядових організацій в Україні, яким є колективна монографія “Третій сектор

в Україні: проблеми становлення” [165]. Емпіричною базою цього дослідження є соціологічне опитування населення України проведене у вересні 2001 року Українським інститутом соціальних досліджень та Центром “Соціальний моніторинг”, в якому взяли участь 2204 респонденти, вибіркова сукупність була загальнонаціональна, репрезентативна за основними соціально-демографічними ознаками [165; с.7]. Цю емпіричну базу, а також зроблені на її основі висновки, що є корисними в нашому контексті, ми використаємо в дослідженні. Щоправда особливістю цього дослідження, яка є не зовсім прийнятною в рамках цієї роботи є розширене розуміння поняття “третій сектор”, до якого включаються не тільки неурядові організації а і політичні партії. Про цю особливість нам слід весь час пам’ятати і робити на це певні скидки.

Красномовним є той факт, що у процесі опитування, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень та Центром “Соціальний моніторинг” лише “10% опитаних заявили що, безпосередньо стикалися з діяльністю громадських об’єднань або політичних партій: зверталися до них по допомогу, одержували консультації, брали участь у заходах, які вони проводили, та ін.” [165; с.107]. Це є найкращим свідченням того, яка мала кількість населення України охоплена мережею неурядових організацій (точніше мережею неурядових організацій та політичними партіями) “Особисто отримували гуманітарну допомогу від об’єднань громадян 2% всіх опитаних, стільки ж отримували від них допомогу в оздоровленні дітей та допомогу у складній життєвій ситуації, а також консультативну допомогу (психолога, юриста, соціального працівника та ін. Як особисто, так і для членів родини), 0,8% - у захисті громадянських прав. 5% брали участь у заходах, які проводилися об’єднаннями громадян [165; с.107].

У процесі дослідження ставилося питання щодо задоволеності респондентів діяльністю об’єднань громадян. Результати його (у відсотках) наведено в таблиці 3.1. [165; с.108].

Таблиця 3.1.

Яким чином об'єднання громадян справляються зі своїми завданнями.

	Добре справляються	Посередньо	Погано	Зовсім не справляються	Важко відповісти	Це не їх завдання
Надання соціальної, правової чи іншої допомоги	1	24	34	22	17	0,4
Забезпечення контролю громадськості за діями державних чиновників	0,7	10	30	35	21	3
Захист інтересів окремих груп населення	2	24	34	23	17	0,5
Боротьба за громадянські права людей	2	18	34	28	18	0,6
Забезпечення умов для вільного розвитку особистості	2	16	29	26	25	3
Сприяння реалізації державних соціальних програм	1	18	27	20	30	3
Сприяння розвитку місцевого самоврядування	1	17	25	20	33	4
Виховання патріотизму	3	18	28	28	19	3
Залучення громадян до політичного процесу	5	21	31	22	17	1
Підтримка розвитку культури	3	26	31	22	17	1
Підтримка культурних традицій національних меншин	3	23	25	19	27	3
Взаємна підтримка членів цих об'єднань	9	19	17	14	38	2
Сприяння розбудові демократичного суспільства	2	18	29	22	28	2

Ми бачимо тут підтвердження даних жовтневого опитування Центру Разумкова [95]. Найгірше неурядові організації справляються з забезпеченням контролю громадськості за діями державних чиновників, боротьбою за громадянські права людей, захистом інтересів окремих груп населення та наданням соціальної, правової чи іншої допомоги.

Найкращий результат (звісно це лише відносно найкращий результат) організації показують у взаємній підтримці членів об'єднань (хоча можливо

такий показник виник через нестачу інформації, про яку свідчить чисельність тих, кому було важко відповісти щось стосовно цього), підтримці культурних традицій національних меншин, сприянні розвитку місцевого самоврядування та сприянні реалізації державних соціальних програм. Опитані виражали свою думку стосовно всього масиву неурядових організацій, але ми знаємо що жодна з організацій не бере на себе, та й не може взяти, виконання усіх функцій, які бере на себе “третій сектор”, і окремі типи організацій виконують певні функції, ставлять перед собою певні завдання. Тому, з виділених нами організацій ми можемо визначити як успішніших - організації взаємної вигоди (хоча й вони невдало виконують свою політичну роль). За якими йдуть, в міру падіння успішності, клубного типу НУО. Найменш ефективними в Україні є НУО адвокатського типу.

Хоча деякі з результатів опитування, наприклад показник – патріотичне виховання, не можна засвоїти, використовуючи створену в рамках цієї роботи типологію організацій, водночас цих наведених показників не вистачає для оцінки таких типів організацій як дослідницькі та інфраструктурні. Стосовно останніх, то громадянам взагалі важко щось казати про ефективність їх діяльності, оскільки і діяльність їх є переважно специфічною, закритою для широкого загалу, і спрямованою безпосередньо на інші неурядові організації, особливо якщо це парасолькові організації, або коли ресурси, що ними надаються, перебувають у вигляді тренінгів, літератури чи консультацій. Тоді громадянам відомі швидше не конкретні справи за якими можливе оцінювання, а просто “розкручені” “бренди”, наприклад “Відродження”, та їх рід занять. Більш відомими є такі інфраструктурні організації як фінансові донори, особливо якщо їх гранти є спрямованими на соціальні проблеми. Напевно саме завдяки ним, засвідчили обізнаність з діяльністю фондів близько 15% опитаних Центром Разумкова. Проте переважній більшості (понад 78%) громадян про діяльність як вітчизняних, так і зарубіжних фондів, що фінансують громадські організації, нічого не відомо [177]. Але тими хто є обізнаним з діяльністю

фондів, їх роль оцінюються високо: близько 60% тих, хто знає про діяльність фондів оцінили її позитивно та лише близько 8% - негативно [95].

Стосовно дослідницьких організацій, то ми можемо віднайти достатню кількість матеріалів присвячених їх ефективності, створених, переважно, або самими дослідницькими організаціями, або за їх сприяння. Зокрема в Резюме інформаційно-аналітичних матеріалів до круглого столу “Неурядові аналітичні центри в Україні: пропозиція і попит” [84], який відбувся 26 листопада 2003 року в м. Києві, і організаторами якого виступили Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова спільно з Регіональним Представництвом Фонду “Євразія” в Україні, наводиться той “факт, що необхідність в існуванні неурядових аналітичних центрів визнають понад 40% громадян України; протилежної думки дотримуються лише 11%. Понад половини громадян вважають діяльність неурядових аналітичних центрів корисною для суспільства та впевнені в тому, що органам державної влади потрібно залучати до розробки важливих державних документів експертів з неурядових аналітичних центрів” [84].

Доброю ознакою є те, що за результатами соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова в жовтні 2003 р., більшість респондентів (54,6%) вважають діяльність цих організацій корисною і скоріше корисною для суспільства. Протилежної думки дотримується приблизно кожен п'ятий респондент (21,5%), вагалися з відповіддю - 23,9% опитаних [119]. Також і стосовно джерел інформації - найбільша частина громадян України схильна довіряти дослідженням саме неурядових аналітичних центрів (27%), а не державних дослідницьких інституцій (23,6%) і навчальних закладів (16%). Вагалися з відповіддю 33,4% опитаних [119]. “Іншими словами, у суспільстві є розуміння необхідності існування недержавних аналітичних структур і значний кредит довіри до їхніх досліджень” [119].

Але чи виправдовується ця необхідність існування неурядових дослідницьких організацій, яку розуміє суспільство? В кінцевому рахунку виправдати її може або забезпечення суспільства, зокрема неурядових

організацій як одного з його представників, в його взаємовідносинах з державою аналітичною оцінкою її діяльності або вплив на державну політику. І одне й друге означає контакти з владою. А стосовно контактів неурядових організацій з владою громадськість має доволі скептичну думку, і не лише стосовно дослідницьких організацій, а взагалі стосовно всього “третього сектора”.

Майже половина громадян негативно оцінюють взаємини влади і громадських організацій - про це свідчать результати загальнонаціонального опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова з 15 по 21 жовтня 2003 року. Вони свідчать, що взаємини влади і неурядових організацій майже половина (49,8%) громадян характеризують негативно: погані - 20,3%, скоріше погані - 29,5%, добрими ці взаємини вважають лише 4,1% опитаних, ще 18,5% - скоріше добрими. Головною проблемою у цих взаєминах є те, що органи державної влади, на думку більшості (54,6%) громадян, не зацікавлені у співробітництві із громадянськими організаціями.

З іншого боку, так само більшість (58,4%) опитаних вважають активність самих громадських організацій низькою. Відповідно, рівень впливу громадських організацій на формування та здійснення державної політики в Україні громадяни або оцінюють як незначний (40,6%), або вважають, що такий вплив є взагалі відсутнім (27,5%) [95].

В такій ситуації, коли одна сторона інертна, а інша байдужа, дійсно важко очікувати плідної співпраці чи принаймі пильної уваги зі сторони держави. Саме неспроможність реально впливати на ситуацію в регіоні і в країні (44,9% опитаних громадян), а також низька активність громадських організацій (44%) на думку опитаних є головними недоліками діяльності неурядових організацій. Недоліками які не дозволяють їм діяти ефективно. І це не єдині недоліки в діяльності неурядових організацій, на які звернули свою увагу просто громадяни. Близько третини всіх опитаних назвали недоліком громадських організацій недостатній рівень поінформування про свою діяльність (30,3%) та залежність від державних органів влади (28,7%) [106].

Стосовно сервісних НУО, або НУО соціальної справедливості, то вони краще справляються зі своїми завданнями коли це проходить в рамках реалізації державних соціальних програм, але загалом погано справляються з наданням соціальної, правової чи іншої допомоги.

Детальніше розглянути діяльність цього типу організацій можна, якщо звернутися до таблиці 3.2., в якій показано розподіл відповідей (у відсотках від загального числа опитаних) на запитання “Як Ви вважаєте, над вирішенням яких соціальних проблем громадян України громадські об’єднання та політичні партії працюють вже сьогодні” [165; с.87].

Таблиця 3.2.

Соціальні проблеми над вирішенням яких сьогодні працюють громадські об’єднання та партії.

Напрямок діяльності	Активно працюють	Проводять деяку роботу	Сума стовпців 2+3	Не працюють	Немає відповіді
1. Допомога вразливим групам населення (інвалідам, сиротам, малоімущим)	5	53	58	40	2
2. Матеріальна підтримка нужденним	3	46	49	48	3
3. Захист прав дітей	4	45	49	49	3
4. Організація дозвілля дітей і молоді	6	43	49	48	3
5. Захист прав людини	3	41	44	53	3
6. Взаємна допомога громадян з вирішення проблем (групи взаємної допомоги)	2	39	41	55	4
7. Підвищення професійних навичок	3	39	41	54	4
8. Моральне, духовне виховання	3	37	40	57	3
9. Патріотичне виховання	4	33	37	60	3
10. Профілактика негативних явищ	2	32	34	62	4

Авторам монографії, з якої взято ці дані, таблиця дає підстави для оптимізму (якщо точніше то четвертий стовпчик). Хоча навряд чи є він виправданим. Від “активно працюють” до “проводять деяку роботу”, майже

така ж сама “відстань” як і від “проводять деяку роботу” до “не працюють”. І на наш погляд неправильним є сумування показників другого та третього стовпців, на підставі якого автори заявляють, що “58% респондентів вважають, що зараз громадські організації вирішують проблему допомоги вразливим групам населення” [165; с.88].

“Проводять деяку роботу” звучить як присуд неурядовим організаціям України, фактично це означає підтримують видимість активного функціонування. Звідси, з такого враження про неурядові організації, виникає і недовіра громадян до них, про яку свідчать опитування.

Менше 4% відсотків населення України повністю довіряють громадським організаціям. Такі результати дослідження, що його оприлюднив Центр Разумкова за результатами всеукраїнського січневого опитування. Одною з цілей цього опитування було виявлення рівня довіри населення України до соціальних і політичних інститутів: ЗМІ України, ЗМІ Росії, західних ЗМІ, профспілок, церкви та соціальних інститутів.

Повністю не довіряють громадським організаціям 19.4% населення. Це третій за величиною показник недовіри після політичних партій та профспілок, де рівень недовіри складає відповідно 30.5% та 25.2%. Майже кожний четвертий опитаний (24.4%) на запитання анкети про рівень довіри відповів “скоріше довіряю, ніж ні” громадським організаціям, в той час як майже третина опитаних (30,5%) відповіли, що вони скоріше не довіряють громадським організаціям. Майже кожний п’ятий опитаний не зміг визначитися зі своїм ставленням до цього питання. Для порівняння, повністю довіряють церкві 24% опитаних, ЗМІ України - 8.3%, ЗМІ Росії - 7.7%, західним ЗМІ - 5.6% [98].

Ще гірші результати стосовно довіри громадян неурядовим організаціям показує дослідження IFES (Міжнародної фундації виборчих систем), яка проводила опитування, предметом якого була довіра до НУО, в липні 2000:

Повністю не довіряють НУО - 20,11% опитаних;

Скоріше не довіряють - 18,75%;

Скільки довіряють, скільки й ні - 34,25%;

Скоріше довіряють - 10,93%;

Повністю довіряють - 1,86% [74; с.198].

Порівняйте ці дані з даними, наприклад, по Франції, де громадяни вірять НУО в 5 разів більше, ніж владі, і в 9 разів більше ніж ЗМІ [1].

Якщо вищенаведені приклади опитувань громадян представляють собою зріз суспільної думки взагалі, то опитування членів неурядових організацій має ту відмінність, що в цьому випадку воно проводиться серед активної та ініціативної групи населення.

“У рамках проекту “Громадянське суспільство: крок за кроком” (за підтримки Національного Фонду підтримки демократії (NED)) було проведено анкетування-опитування серед 500 респондентів різних регіонів України та м. Києва впродовж жовтня-грудня 2002 року. Запитання адресувалося представникам НУО і журналістам загальнонаціональних та регіональних організацій, а також представникам місцевих осередків політичних партій” [78; с.10]. Цікавим, особливо в світлі наведених нами вище міркувань пересічних громадян про ефективність НУО, є те, що в ході зазначеного дослідження “100% респондентів оцінюють рівень поінформованості широкого кола громадян про діяльність організацій громадянського суспільства як недостатній. На підставі відповідей на різні запитання, і, зокрема, на таке – що саме зумовлює такий рівень поінформованості про діяльність організацій громадянського суспільства – можна узагальнити найпоширеніші міркування: а) відсутність широкої громадянської просвіти та активної діяльності громадян; б) відсутність активної та ефективної діяльності неурядових громадських організацій. Вони й визначаються як головні причини низького рівня поінформованості громадян” [78; с.12]. Додатковим свідченням цієї непоінформованості є відповідь на питання – “Чи достатньо громадяни знають про можливість впливу на владу через неурядові організації?”, на яке були отримані наступні відповіді:

1. так – 2%

2. ні – 97%

3. важко відповісти – 1% [78; с.23].

Як наслідок відсутній органічний зв'язок між суспільством та неурядовими організаціями. Вони діють фактично в ізоляції. На питання – “чи існує розрив між організаціями громадянського суспільства і рештою суспільства?”, 53% опитаних дали відповідь - так, великий, 27% - так, незначний, і лише 6% - ні, не існує, при 14% яким було важко відповісти [78; с.18]. З цим пов'язано і те, що члени неурядових організацій дуже низько оцінюють “суспільний попит” на розвиток громадянського суспільства:

1. високий – 8%

2. вище середнього – 2%

3. середній – 30%

4. нижче середнього – 42%

5. низький – 16%

6. відсутній – 0%

7. важко відповісти – 2% [78; с.15].

Важливість поінформованості громадян можна виявити якщо розглянути цю проблему за допомогою схеми “громадянської компетентності” запропонованої Х. Мюнклером [103]. Громадянська компетентність це сукупність кваліфікуючих передпоилок для того щоб реалізовувати свої права і для того щоб виконувати свої обов'язки, які обумовлені статусом громадянина. Х. Мюнклер пропонує розглядати цю компетенцію в трьох аспектах, які є взаємопов'язаними, - когнітивному, процедуральному та габітуальному.

Когнітивна компетентність це певний рівень знань, а також певний рівень готовності і здатності до оволодіння цими знаннями. Мюнклер має на увазі знання про інституційний устрій політичної системи, функціональні взаємозв'язки в цій системі та інше [103]. В нашому випадку, стосовно неурядових організацій, це, кажучи загалом, знання про роль, яку вони відіграють, та функції, які вони виконують. Члени неурядових організацій

мають загалом добре враження про рівень когнітивної компетентності української громадськості. На запитання – “як, на вашу думку, оцінює українська громадськість у цілому роль НДО?”, вони дали наступні відповіді (див. Таблицю 3.3.) [37; с.50].

Таблиця 3.3.

Оцінка українською громадськістю ролі НУО (на думку їх представників).

	Частота	%
Ці організації допомагають людям і суспільству в цілому	335	55,6
Ці організації прагнуть встановити громадський контроль за діяльністю органів влади	87	14,4
Ці організації були створені для отримання грантів	100	16,6
Ці організації існують для “відмивання” незаконних коштів	59	9,8
Ці організації захищають права своїх членів	160	26,5
Ці організації представляють інтереси окремих політичних сил	102	16,9
Українській громадськості немає діла до НДО	74	12,3
Інше	35	5,8

Але когнітивна компетентність потребує процедуральної. Під процедуральною компетентністю розуміються ті знання та здатності, які необхідні для того, щоб потенційний політичний актор дійсно зміг би реалізувати існуючі в рамках даного інституційного порядку можливості партиципації та впливу, певні здатності до тактичної і стратегічної взаємодії, щоб політичним чи правовим чином виступити зі своїми цілями чи інтересами [103]. В нашому випадку це знання про можливість участі в неурядових організаціях, її прогнозовані результати і умови (права та обов’язки), та безпосередньо про існування потрібних організацій. Саме на рахунок процедуральної компетентності можна віднести вище наведені свідчення поганої поінформованості громадян.

Отже недостатня поінформованість є однією з причин низької участі мас в діяльності неурядових організацій. Про це свідчать результати дослідження яке проводили Фонд “Демократичні ініціативи” (ФДІ) та СОЦІС на замовлення Світового банку. У процесі дослідження було проінтерв’ювано 603 респонденти, які представляють повний спектр НУО, що нині діють в Україні

[37]. Відповіді на питання – “Які перешкоди існують на шляху до підвищення участі широких кіл громадськості в діяльності НДО?” (з декількох слід було назвати три) приведені в таблиці 3.4 [37; с.51].

Таблиця 3.4.

Перешкоди на шляху участі громадськості в діяльності НУО.

	Частота	%
Недостатнє інформування громадськості про важливість участі громадян в управлінні суспільством	414	68,7
Слабкість і мала кількість НДО (та Третього сектора)	108	17,9
Надмірна конкуренція між НДО у перегонах за отримання грантів	60	10,0
Недостатня активність НДО щодо залучення громадськості до своєї діяльності	232	38,5
Негативний імідж НДО в очах громадськості	28	4,6
Недостатнє інформування населення про існуючі організації	268	44,4
Поширеність бідності серед переважної частини населення і його постійна зосередженість на розв’язанні проблем виживання	395	65,5
Немає перешкод	2	0,3
Інше	36	6,0

Множина цих причин, і серед них недостатня поінформованість, веде до того, що громадяни не готові до партиципації. Але навіть за умови наявності і когнітивної і процедуральної компетенції участь громадян не буде гарантованою. Розуміння і знання про інституційний порядок не веде прямо до участі в ньому. У схемі Х. Мюнклера для цього є необхідною габітуальна компетентність. Габітуальна компетентність передбачає наявність здатності (навиків) та внутрішніх установок необхідних для того, щоб знання про устрій політичної системи і про реально існуючі шляхи для вирішення проблем що виникають доповнювалося відповідною практичною активністю. Когнітивна і процедуральна компетентність потребує ще й габітуального імператива, щоб знання обернулося прагненням до конкретних дій [103]. Як складаються справи з габітуальною компетентністю в українських громадян?

За даними дослідження Центру Разумкова “Рівень і чинники громадянської активності в Україні”, яке проводилось 17 – 25 червня 2002 року в усіх регіонах України - до активної громадської діяльності не залучені 82.6% опитаних, залучені – 4.7% [181; с.622]. У якихось заходах неурядових

організацій брали участь 4.9% опитаних, стосовно членства - 69.3% заявили що вони не належать до жодних організацій, 21.2% є членами профспілок, 3.6% партій, 3% клубів за інтересами та 2.6% в НУО [181; с.623]. Відтак можна константувати що лише дуже малий прошарок громадян України має достатній рівень габітуальної компетентності. Про це свідчить і те, що серед тих, хто не бере участі у будь-яких заходах неурядових організацій - 53% не мають потреби, а 30.3% часу [181; с.623]. Тому ті неурядові організацій, які ми в другому розділі визначили як організації громадянського суспільства, в Україні є фактично позбавленими своїх ресурсів. Наприклад в ФРН, кожен третій громадянин старше 14 років (точніше 34%) працює в середньому п'ять годин на тиждень на громадських засадах в якій-небудь організації чи спілці. В сумі це відповідає повній зайнятості одного мільйона чоловік [2; с.47]. Тому в Німеччині організації громадянського суспільства мають потужний ресурс, який дає їм змогу існувати і ефективно діяти. Так само і, наприклад, в Англії, в так званому добродійному секторі зайнято на постійній основі 390 тис. осіб (1.7% працюючих), крім того, до 4 млн. волонтерів щомісяця безкоштовно витрачають свій час на діяльність добродійних організацій” [165; с.27].

Дослідження, проведені в двадцяти двох країнах світу (Нідерланди, ФРН, Ірландія, Іспанія, Бельгія, Австрія, Франція, Фінляндія, Великобританія, Австралія, США, Ізраїль, Японія, Чехія, Угорщина, Словаччина, Румунія, Аргентина, Перу, Бразилія, Колумбія, Мексика), які можна віднести до країн з розвиненим “третім сектором”, показали що в середньому 28% населення жертвують свій час на роботу волонтерами в неурядових організаціях [112]. Деякі відомі міжнародні благодійні організації, такі як “Корпус миру” або “Лікарі без кордонів” повністю складаються з добровольців, і їх можна вважати головним ресурсом цих організацій. В Україні ж цей ресурс доволі обмежений, і це є однією з причин невисокої ефективності неурядових організацій.

Але не всі неурядові організації переймаються цією проблемою, як про це свідчить таблиця 3.5, в якій наведені відповіді респондентів, якими були представники неурядових організацій, на питання - Які з перелічених проблем

мають зараз найбільше значення для вашої організації? (з декількох респондентам пропонувалося назвати три) [37; с.38].

Таблиця 3.5.

Проблеми важливі для неурядових організацій.

	Частота	%
Проблеми і складнощі при отриманні офіційної реєстрації	17	2,8
Інші юридичні проблеми пов'язані з недосконалістю чинного законодавства	149	24,7
Шкала оподаткування фінансових зобов'язань організації	69	11,4
Слабкість організаційного управління	49	8,1
Обмежений доступ до засобів зв'язку або відсутність відповідного зв'язку	99	16,4
Напружені відносини з офіційними органами	53	8,8
Невідповідний професійний рівень членів організації	40	6,6
Брак інформації про програми та проекти різних фондів	184	30,5
Недостатнє фінансування та забезпеченість матеріальними ресурсами	419	69,5
Неспроможність скласти пропозицію щодо проекту або заповнити заявку про надання гранта	16	2,7
Недостатня координація з іншими НДО	50	8,3
Недостатня підтримка з боку громадськості; пасивність громадян	135	22,4
Немає таких проблем	17	2,8
Інші правові проблеми, пов'язані із недосконалістю чинного законодавства	5	0,8

Отже лише 22,4% опитаних турбує недостатня підтримка з боку громадськості та пасивність громадян (точніше пасивність 95% громадян України). Це можна пояснити, виходячи з запропонованого нами в другому розділі виділення організацій громадянського суспільства та організацій “третього сектора”, які відрізняються, в тому числі, і ресурсами, що їх вони потребують для свого існування. І для організацій “третього сектору”, нагадаємо, участь громадян не є важливим ресурсом, вони покладаються на фінансування та забезпечення матеріальними ресурсами шляхом грантових пропозицій, соціальних замовлень та інших механізмів міжсекторної взаємодії.

3.2. Проблеми та перспективи неурядових організацій

Звісно, як було сказано в другому розділі, не тільки пряма участь та безоплатна діяльність є “ресурсом” організацій громадянського суспільства. Так серед тих 2,6% українців, що заявили про свою належність до неурядових організацій - 59.8% беруть участь у всіх чи в більшості акцій неурядових організацій, а 48.1% – матеріально їх підтримують [181; с.623]. Дійсно, наявність фінансових ресурсів є дуже важливою для неурядових організацій. Але зусиль платників членських внесків звісно замало. Замало навіть спільних зусиль і вітчизняних, включаючи державу, і міжнародних чи іноземних донорів, як про це свідчать дані з таблиці 5, згідно з якими 69,5 відсотків опитаних вважають “недостатнє фінансування та незабезпеченість матеріальними ресурсами” однією з головних проблем для своїх організацій.

Матеріальна підтримка неурядових організацій має різну природу і різні форми. Взагалі кошти до неурядових організацій приходять з таких джерел як: членські внески, пожертви фізичних осіб, бюджети (державний та місцеві) та бюджети фондів і ресурсних центрів, корпоративна благодійна діяльність бізнесових структур, міжнародні донорські структури. І для багатьох неурядових організацій, особливо організацій “третього сектора”, важливими є саме такі джерела фінансування як бюджети, корпоративна благодійна діяльність бізнесу, пожертви фізичних осіб та фінансування надане міжнародними донорськими структурами.

Можна зустріти різну оцінку важливості окремих джерел фінансування для неурядових організацій. Зокрема за даними дослідження, яке проводили Фонд “Демократичні ініціативи” (ФДІ) та СОЦІС на замовлення Світового банку в 2003 році, і в ході якого було проінтерв'ювано 603 респонденти, що представляють повний спектр НУО, нині діючих в Україні [37], при відповіді на запитання - Що є основним джерелом фінансування вашої організації (з

декількох варіантів відповіді можна було обрати три) [37; с.37], було отримано наступні результати (Таблиця 3.6).

Таблиця 3.6.

Джерела фінансування неурядових організацій.

	Частота	%
Членські внески	208	34,5
Благодійні внески та пожертвування місцевих бізнесменів	312	51,7
Бюджетне фінансування	92	15,3
Гранти зарубіжних та міжнародних фондів	265	43,9
Гранти українських фондів	56	9,3
Платні послуги, що їх надає організація	47	7,8
Видавнича діяльність	18	3,0
Благодійні внески окремих осіб та організацій	29	4,8
Благодійні внески внески іноземних організацій	3	0,5
Одноразова допомога або цільове фінансування державних органів	5	0,8
Внески державних підприємств (в тому числі участь в уставному фонді)	2	0,3
Інше	1	0,2
Організація діє на добровільних засадах	74	12,3

Ці дані, на жаль, не дають уявлення про те який розмір надходжень з того чи іншого джерела. Вони дають уявлення лише про те що для 51,7% організацій благодійні внески і пожертвування бізнесменів є одним з трьох головних джерел надходжень, а для 43,9% - гранти зарубіжних та міжнародних фондів є одним з таких джерел. Проте в іншому виданні можна зустріти такі твердження і дані – “основне фінансове джерело НУО України - міжнародні донорські структури, закордонні приватні фонди і програми технічної допомоги. Рівень фінансування діяльності українських НУО з інших джерел поко що залишає бажати кращого. Так згідно даних соціологічного опитування “Корпоративне спонсорство і добродійність в Україні”, яке проводилось Центром інновацій та розвитку (м. Київ) тільки 2,1 % НУО отримували фінансування від бізнес-структур, а 76% організацій взагалі не пробували звертатися до підприємців [99]. Можливим поясненням цієї відмінності може бути не достатньо репрезентативна за регіонами та за типами організацій вибіркова сукупність, або просто відмінності між двома вибірковими сукупностями. Адже одним з

висновків з дослідження СОЦІСа та Фонду “Демократичні ініціативи” було визнання того, що НУО у Західному та Центральному регіонах, а також громадські благодійні фонди отримують значну підтримку від місцевого бізнесу. Гранти від зарубіжних донорів найчастіше отримують київські міські громадські організації, у той час як фінансування з державного бюджету найчастіше мають місцеві та обласні організації на Заході, а також об’єднання громадян [37; с.18].

В цій ситуації можна однозначно стверджувати, що всі визнають значну роль міжнародних донорських структур в фінансуванні неурядових організацій в Україні. І є питання до того як це фінансування проводиться. Під час одного з опитувань членів неурядових організацій, було поставлено питання - Наскільки адекватно міжнародні фонди, що надають фінансову допомогу українським організаціям, розуміють стан громадянського суспільства в Україні? Відповіді на це питання розподілилися наступним чином:

1. досить добре – 26%
2. не досить добре – 55%
3. погано – 15%
4. важко відповісти – 4% [78; с.16]

Нерозуміння стану явища не дає можливості правильно оцінити і визначити його нагальні потреби, а відтак це веде до неправильної, нерезультативної політики грантодавців. Як наслідок намарне пропадають їх зусилля і не досягається очікувана віддача від вкладених коштів.

На нефективності фінансової політики міжнародних та іноземних донорських структур наголошує і В. Азаров, один з експертів, думку якого стосовно неурядових організацій ми будемо наводити; який вважає що значні засоби що направляються на розвиток громадянського суспільства використовуються неефективно. “Неефективність фінансової підтримки організацій “третього сектору” викликана, передусім, наступним:

Забюрократизованістю самих грантодавчих організацій. Проектне мислення має також і свою негативну сторону. Вже зараз створився клан “донорської номенклатури”. Людина, яка увійшла в обійми працівників грантодаючих організацій, переходить з фонду в фонд. Відома велика кількість фактів, коли, викликавши фінансовий скандал в одній з грантодаючих організацій, керівник, винний в цьому скандалі, переходив без всяких проблем в інший фонд... Ті НУО, у яких були конфлікти з донорами, прекрасно знають про кругову поруку, яка існує в цих структурах ... українських клерків західних фондів важко назвати представниками “третього сектору” ... і тому не можна сказати, що для них цінності громадянського суспільства є безумовними і превалюють над особистими або корпоративними інтересами.

Відсутністю критеріїв оцінки ефективності соціальних програм що реалізуються. Якість тієї чи іншої грантової програми визначається скоріше за кількісними ознаками, за числом проведених заходів, виданих інформаційних матеріалів і т.д. Немає якісних критеріїв оцінки, прив’язаних до рівня розвитку самої організації, її ролі в суспільному розвитку і вихованні громадянської компетентності. В результаті практично неможливо визначити, який суспільний ефект мала та чи інша програма” [1].

Незастосовністю більшості теоретичних положень, які визначають стратегії закордонних грантодаючих організацій в Україні, до місцевих умов [1]. В. Азаров наголошує на тому що, теоретичні основи донорської діяльності, наприклад трисекторна модель та поняття “соціальне партнерство”, є непродуктивними в наших умовах. Їх використання веде скоріше не до розвитку неурядових організацій. а до його залежності від влади. В розвинених демократіях, де власність відокремлена від влади, а всі три сектори – влада, бізнес і НУО – є сильними, рівноправними партнерами, така модель, можливо, відбиває дійсність, і розробки, побудовані на її основі, приносять реальні результати. Але в Україні ситуація відмінна.

Особливістю великої приватної власності, її появи та існування в Україні, є нерозривна пов'язаність з владою. Відтак відносини між “першим” та “другим” секторами не відповідають загальноприйнятим в рамках трисекторної моделі. Також і “соціальне партнерство” має в нашій країні свої особливості. “Партнерство можливе і фактично може здійснитися лише в тому випадку коли обидві сторони, НУО і держава будуть юридично і, головне, фактично самостійними в сферах своєї повноважної діяльності. В зворотньому випадку, замість соціального партнерства ми отримаємо пригнічення державою не тільки НУО, але й суспільства в цілому.

Двозначністю ролі грантодавчих організацій в побудові українського громадянського суспільства. Очевидним є конфлікт між сучасною теорією громадянського суспільства і поглядом української влади на соціум. Як відомо, сучасна теорія громадянського суспільства розглядає останнє (і “третій сектор” як його зародок) в якості критичного суспільного інституту, що упереджує спроби владної сваволі і авторитаризму і, в кінцевому рахунку, виховує владу до стану правової держави, тобто управлінського механізму дотримання громадянських прав (В. Азаров тут говорить про те, що ми назвали політичною роллю множини неурядових організацій). Іншими словами будівництво громадянського суспільства передбачає суспільний наступ на контролюючі функції сучасної влади” [1].

Фонди та ресурсні організації мали би активно навчати неурядові організації методам такої діяльності, та надавати для неї ресурси. Але діяльність фондів у даному напрямку навряд чи знайде підтримку в українській владі, принаймі зараз. Тому така діяльність, якби вона навіть була, то не дуже тривалою. “Звідси й витікає недосказаність, незакінченість і нереальність пропонованих механізмів, які не виводять лідерів НУО на осмислення шляхів і кінечних цілей будівництва громадянського суспільства в Україні. З іншої сторони відсутні “суспільна ідея”, яка б об'єднала українські НУО і суспільство у відносинах з владою, що дозволяє грантодавчим організаціям фінансувати

псевдоНУО, чия діяльність спрямована не на зміцнення інститутів громадянського суспільства, а на надання легітимності діяльності влади.

Освітні і тренінгові програми, що проводяться за рахунок коштів донорів, акцентують увагу тільки на технологічних аспектах. Етичні цінності громадянського суспільства, м'яко кажучи, не знаходять ні застосування ні підтвердження в діяльності самих фондів.

Ієрархія між організаціями “третього сектору” вибудовується і значимість організації оцінюється у відповідності з об'ємом фінансування і тих можливостей, які вони в результаті цього мають. Однак отримання засобів, виходячи з вищенаведених факторів, не залежить від компетентності, професійності організації і її співробітників, а залежить виключно від “грантової” традиції.

То, чим пишався “третій сектор”, – новими технологіями, свободою визначати свою діяльність і методи її реалізації, – в результаті непродуманої діяльності і системи пріоритетів приводить сильні організації до необхідності враховувати не вимоги часу, а вимоги бюрократичного апарату грантодавчої організації. Чиновник чиновника розуміє краще, ніж чиновник суспільника.

Цілком очевидно, що для грантодавчої організації легше працювати з відомим партнером або з тією організацією, яка вже мала досвід управління грантами. З однієї сторони, це гарантує безпеку не тільки грантових коштів, але й самих бюрократів з грантодавчих організацій. З іншої сторони це створює умови для виникнення корупційних механізмів між “спеціалістами” грантової діяльності.

Зрозуміло, що за такого стану справ, коли чиновники отримують зарплати, які не йдуть ні в яке порівняння з середніми українськими, плюс ще “відкати”, ні фонди, ні пов'язані з ними корупцією лідери НУО не зацікавлені в протистоянні з місцевою чи державною бюрократією. Адже кроком у відповідь влади може стати викриття їх махінацій. Напроти, вони лише стверджують “третій сектор” у думці, що ідеали громадянського суспільства як критика і

вихованця влади – лише демократичний ритуал, нова “упаковка” старої системи. Упаковка, яка нічим принципово не відрізняється від соціалістичних заклинань часів СРСР” [1].

Стосовно корупційних зв’язків та механізмів, то В. Азаров виділяє декілька їх передумов і різновиди, в яких важливе місце займають і відносини з грантодавцями. “Передумов для корупції є багато. Як правило, іноземний представник фонду в Україні всього один – допустимо, якийсь директор. Зрідка – їх декілька чоловік. Весь персонал центрального офісу набирається з місцевих, вся перевага яких в доброму володінні англійською мовою... цінності громадянського суспільства у них не на першому місці. Такі собі “білі воротнички” “третього сектора”.

Чим активніше фонд и чим більше у нього регіональних відділень, тим більше грантових засобів проходить через цей персонал. Варто також врахувати що деякими фондами гранти видаються лідерам НУО готівкою! А тепер, враховуючи “експропріаційний” менталітет радянської і пострадянської бюрократії, уявіть, як довго чиновник, навіть хай від “третього сектора”, зможе бути чесним з грошима що проходять серез нього. Тому, з моєї точки зору, питання виникнення корупції в грантодаючих організаціях України було лише питанням часу. І цей час давно прийшов. Корупційні механізми я розділяю на декілька типів:

Центр. Певне, частіше всеукраїнське, НУО адмініструє грантові програми тих чи інших міжнародних донорів. При цьому відбувається розподіл грантів через свої, “дружні” регіональні організації, керівники яких знаходяться в тісній взаємодії, а інколи і в залежності від центрального офісу. Розподіл грантових засобів таким чином дає не тільки можливість зловживань, але й дозволяє НУО яка займається адмініструванням підтримати своїх регіональних партнерів.

“Локальна схема”. З фондом реально співробітничає обмежене коло НУО, точніше, громадських лідерів, які діляться з чиновниками українського

представництва грантовими засобами за схемою “отката”, - певний процент від суми гранта на руки “чорним налом”. Ці лідери постійно реєструють на підставних осіб нові організації, створюючи ілюзію широкого кола НУО, які працюють в програмах фонду. Сторонній, “непровереній”, організації отримати гроші в такому фонді практично неможливо.

“Комбінована схема”. Лідер НУО, який має корупційний зв’язок з фондом домовляється з “свіжою” організацією. Його включають в написаний останньою проект, і, за високу зарплату в цьому проекті, він домовляється з чиновником фонду про просування даної заявки на грант. Чиновник відповідно отримує свій “відкат”.

Координатор програми з київського офісу пропонує регіональній організації написати проект по певній темі, бажано з описом методичних розробок даної організації. Після цього програма з даними методиками передається “партнерській” організації даного клерка.

Регіон. Якщо у грантодавчої організації немає мети створювати свою постійну інфраструктуру на території України і вона, в свою чергу, просто відробляє особисту програму на засоби надані, наприклад, агентством міжнародного розвитку тієї чи іншої країни, корупційні механізми за принципом “Центр” працюють не в повному обсязі. Можливі, звичайно, ті чи інші домовленості українського персоналу центрального офісу з регіональними організаціями, але вони не відіграють домінуючої ролі. Тут на арену виходять регіональні представники, які і є основною ланкою корупційного механізму.

Регіональний представник фонду представляє грантові програми для регіональних НУО, наприклад, по розвитку молодіжного руху. При цьому в даному конкурсі приймає участь його організація. Під час презентації він пропонує НУО, які бажають прийняти участь в конкурсі, показати йому проекти з метою консультації. Очевидним є конфлікт інтересів. В такій ситуації крадіжка організацією регіонального представника найбільш цікавих ідей з

проектів інших НУО, які прийшли за консультацією є повсякденною реальністю.

Регіональний представник приймає проекти від організацій, відповідно проводячи відсів і коментуючи для Центру рівень організацій. Відбувається поступовий відбір своїх організацій і створення своєрідної парасольки. До цієї категорії можна віднести поширений досвід “відката” регіональному представнику за проект який проходить.

“Прикормка”. Лідер НУО, яка представляє собою об’єднання соціальної групи (інваліди, пенсіонери, бездомні), підносить регіональному представнику проектів фонду постійні подарунки: від спиртного і солодощів до виробів пільгового підприємства групи і гуманітарної допомоги. За це координатор лобіює проекти даної НУО в національному офісі фонду.

“Естафета корупції”. Організація, яка претендує на грант, домовляється з іншою НУО, що давно приймає участь в корупційних угодах з фондом, на взаємовигідних умовах, отримує рекомендацію від останньої для отримання гранта за той же “відкат”.

Комерція. Якщо в випадку з “Центром” і “Регіоном” кошти все-таки використовуються з певною користю, то за цією схемою, гроші відразу розподіляються по кишням зацікавлених осіб. Грантові програми направляються в організації для простого “відмиву”. Для цього підходять освітні проекти, проекти з великою кількістю друкованої продукції і т.д. [1].

Це звісно є крайні випадки, коли недбалість межує зі злочином, але часто ми можемо зустрітися просто з неефективністю діяльністю грантодавців, коли кошти які вони вкладують в український третій сектор не дають потрібного ефекту, яким є самостійний його розвиток, а лише зумовлюють його залежність від донорських коштів.

За експертними оцінками, до 95% легального фінансування українських неурядових організацій забезпечують іноземні донори (Третій сектор і законодавча влада: перспектива співпраці//Матеріали “круглого столу”. – К.:

2001, - с.2. – Цит. за [165; с.137]). “Таке становище, окрім іншого, зумовлює залежність подільшої долі українських громадських організацій від зовнішніх чинників: міжнародної економічної кон’юнктури, особливостей міжнародної політичної ситуації, становища у країнах, де базуються організації-донори тощо. Таким чином, український третій сектор практично не має власного фінансового підґрунтя для розвитку, що істотно проблематизує його подальші перспективи” [165; с.137]. Якщо неурядова організація існує завдяки надходженням лише з одного джерела, і не може розраховувати на інші, то тоді слід визнати що існування її є нестійким, ситуативним і залежним. Відповідь на питання про її подальше існування та напрям, масштаб і механізми діяльності залежить тоді не від ефективності та професійності організації, а від її донора (хоча навряд чи можна назвати професійною організацію, яка не турбується про можливість диверсифікації своїх ресурсів).

Така ситуація не влаштовує серед інших і самих закордонних грантодавців. “Один з основних спонсорів багатьох наукових, освітницьких та соціальних проектів у країнах Східної Європи Д. Сорос заявив у Москві ще у 1999 році, що метою його діяльності є надання першого поштовху, підтримка громадських організацій на етапі їх становлення, але зовсім не нескінченна фінансова підтримка їхньої діяльності” [165; с.134]. Але якщо фінансова допомога не зможе бути цим першим поштовхом то чи не логічно буде очікувати від донорських організацій згорання їх діяльності?

Поки що вони не вдаються до такого кроку, натомість вдосконалюючи умови надання фінансової підтримки, з тим щоб їх зусилля не пройшли намарне. Наприклад в умовах конкурсу з створення та розвитку Бюро інформування громадян (БІГ) в Ужгороді, Перечині та Берегово, який оголосили, спільно, Програма Розвитку ООН в Україні, Ужгородська міська рада, Перечинська районна державна адміністрація та Березівська районна державна адміністрація, вказується що перевага надаватиметься тим організаціям, які:

- 1) безперервно працюють протягом останніх 3-5 років;
- 2) мають інституційні можливості надавати доступні, неупереджені та високоякісні консультаційні послуги різним групам клієнтів;
- 3) готові зробити свій внесок (мінімум 25%) в формі часткового фінансування поточних витрат, заробітної плати і співробітникам та обладнання, необхідного для діяльності БІГ;
- 4) здатні співпрацювати з державними установами, неурядовими організаціями та місцевими громадами;
- 5) продемонстрували здатність забезпечити інституційну та фінансову стабільність, диверсифікацію джерел фінансування роботи БІГ [172].

Ще п'ять років тому умови надання фінансової допомоги були простішими, але тепер вже донорські організації турбуються про сталість створених завдяки їхнім зусиллям та фінансам проектів, турбуються про диверсифікацію джерел фінансування неурядових організацій.

“Сьогодні основні фінансові потоки в третій сектор України йдуть зі сторони міжнародних донорських структур. Саме завдяки цій допомозі українські НУО змогли отримати досвід, авторитет, отримати фінансову і політичну незалежність. Але для того, щоб третій сектор став реальною суспільною силою, необхідно збільшувати кількість і підвищувати ефективність діяльності НУО в різних сферах життя українського суспільства. Цей процес неможливий без розвинених механізмів соціального інвестування” [99]. Якщо ми звернемо увагу на досвід країн Західної Європи, то там “середньостатичний річний бюджет НУО складають: членські внески і доходи від власної діяльності - 47 %; державне фінансування - 43 %; благодійні пожертвування, включаючи гранти від фондів, комерційних фірм та індивідуальні пожертвування - 10 %” [99]. В США ситуація трохи відрізняється, особливо враховуючи зміни в ресурсній базі які там відбуваються (див. таблицю 3.7) [112].

Таблиця 3.7.

Дольовий розподіл фондів за джерелами (в % від загальної кількості)

Джерело фінансування	1977 рік	1992 рік
Виплати з приватного сектора	38	39
Урядовий сектор	27	31
Приватні пожертвування	26	19
Інше	9	11

Щодо членських внесків то наразі в Україні вони не можуть бути серйозним джерелом фінансування для неурядових організацій. Навіть серед тих 4,7% залучених до громадської діяльності громадян України, 43,1% припинили б нею займатися, якби це вимагало від них внесення певних коштів, 40,7% продовжили б [181; с.622]. І наразі як свідчать дані з таблиці 6, лише для 34,5 відсотків організацій, членські внески є важливим джерелом фінансових надходжень.

Ще одним можливим джерелом надходження коштів до НУО є надходження від власної економічної діяльності. Неурядові організації є неприбутковими, але лише в тому розумінні, що метою утворення та діяльності таких організацій не є отримання прибутку задля розподілу між її членами чи засновниками. Отримання ними прибутків від надання платних послуг, не суперечить їх статусу неприбуткових, якщо вони використовують ці отримані кошти на цілі, задля яких і створювалася дана організація.

Закон України “Про об’єднання громадян” не виключає такої можливості. В Статті 20 “Права зареєстрованих об’єднань громадян”, Розділу IV “Права об’єднань громадян, господарська та інша комерційна діяльність”, говориться що громадські організації мають право засновувати підприємства, необхідні для виконання статутних цілей, а в статті 21 – що громадські організації ... мають право на майно та кошти, придбані в результаті господарської та іншої комерційної діяльності створених ними госпрозрахункових установ та організацій, заснованих підприємств.

Проте форма, в якій цю можливість надає українське законодавство, є складною і створеною у розрахунку на певний тип неурядових організацій, виходячи певно ще з досвіду існування об'єднань громадян в Радянському Союзі. Тоді при спілках громадян з фізичними вадами, наприклад при спілках глухих чи сліпих створювалися підприємства, які давали цим групам людей можливість, за рахунок спеціального режиму роботи, асортименту товарів і обладнання, працевлаштуватися і таким чином допомагали їм, в тому числі, й з вирішенням матеріальних проблем.

Можливо звідси ведуть своє походження норми Закону стосовно власної економічної діяльності неурядових організацій, зокрема і Стаття 24 “Господарська та інша комерційна діяльність”. В якій говориться що з метою виконання з метою виконання статутних завдань і цілей зареєстровані об'єднання громадян можуть здійснювати необхідну господарську та іншу комерційну діяльність шляхом створення госпрозрахункових установ і організацій із статусом юридичної особи, заснування підприємств в порядку, встановленому законодавством.

Але сьогодні в Україні присутні різноманітні типи неурядових організацій, і така форма комерційної діяльності для більшості з них є неприйнятною. “Ведення комерційної діяльності громадськими організаціями через створені ними комерційні юридичні особи не розповсюджено широко на практиці, за винятком підприємств, створених організаціями інвалідів. Це пов'язано з декількома факторами: по-перше, створення підприємства це коштовний процес для громадської організації (статутний фонд, плата за реєстрацію, витрати пов'язані з відкриттям банківського рахунку, і т.ін.), по-друге, на підприємство засноване громадською організацією, поширюються усі норми Закону “Про оподаткування прибутку підприємств” і воно може зменшити свій оподаткований дохід тільки на 4% при перерахуванні пожертвувань на рахунок організації-засновника, припускаючи, що це підприємство буде прибутковим. Таким чином, громадська організація не

одержує серйозних переваг у фінансуванні з боку власного підприємства в порівнянні з фінансуванням з боку інших підприємств, які виступають донорами для цієї громадської організації” [194; с.54].

Українське законодавство (Закон “Про оподаткування прибутку підприємств”, стаття 7.11.13 [3; с.52]) дозволяє неурядовим організаціям здійснювати діяльність на користь своїх членів, продавати товари, роботи, послуги своїм членам, учасникам і засновникам, і звільнює одержаний дохід від податку на прибуток, оскільки така діяльність включається до основної діяльності неурядових організацій.

Також, згідно з Законом, передбачається можливість звільнення від податку суспільнокорисної діяльності неурядових організацій. Згідно до статей 7.11.2 та 7.11.13 [3; с.53] основною діяльністю вважається, і, відповідно, звільняється від податку на прибуток, надання благодійної допомоги, просвітницьких, освітніх, культурних, наукових, та інших аналогічних послуг для суспільного користування. При цьому зареєстровані статутні документи неурядової організації повинні містити вичерпний перелік видів її діяльності. Але будь-які операції з продажу товарів, робіт, послуг, не належать до основної діяльності, навіть якщо такі операції пов’язані з статутними цілями організації.

“Класичним для громадських організацій є заняття економічною діяльністю, що пов’язана з їх уставними цілями. Наприклад, товариство сліпих продає білі ціпки або екологічна громадська організація, що займається охороною навколишнього середовища, заробляє гроші шляхом екологічних досліджень для клієнтів із приватного сектору, або благодійна лікарня надає медичні послуги за оплату. Однак в Україні навіть платіж за вхід до музею може слугувати підставою для виключення музею з Реєстру неприбуткових організацій” [3; с.55].

“Державна податкова адміністрація наводить приклади, коли діяльність неприбуткових організацій вважається економічною, дохід від якої обкладається податком, а організація не підлягає включенню до Реєстру

неприбуткових організацій: Інститут демократії ім. Пилипа Орлика – це незалежна громадська науково-дослідницька організація. Статутом Інституту передбачено проведення платних наукових досліджень, видавничої і консультаційної діяльності. Цей Інститут не було включено до Реєстру неприбуткових організацій не дивлячись на те, що доход від перерахованих видів діяльності повністю йшов на досягнення уставної мети і не розподілявся між засновниками, учасниками і т.ін., а у випадках ліквідації, майно підлягало передачі іншій неприбутковій організації зі схожою метою” [3; с.53]. Тому не дивно що за даними які ми наводили в Таблиці 5, 24,7% опитаних вважають, що недосконалість чинного законодавства є однією з трьох найсерйозніших проблем для їх організації.

Останнім часом проте відбулися певні зміни на краще. В Законі України “Про соціальні послуги”, який отримав чинність в 2004-му році, в Статті 7. Порядок надання соціальних послуг, з Розділу III-го “Організація діяльності з надання соціальних послуг” зазначено, що соціальні послуги можуть надаватися як за плату, так і безоплатно. Свого продовження ця норма набуває в Постанові Кабінету Міністрів України від 14 січня 2004 р. N 12 “Про порядок надання платних соціальних послуг та затвердження їх переліку”.

До переліку входять:

1. Придбання і доставка: продовольчих, промислових та господарських товарів; медикаментів; книг, газет, журналів; гарячого харчування.

2. Приготування їжі.

3. Транспортні послуги.

4. Забезпечення засобами малої механізації.

5. Перукарські послуги.

6. Послуги з дотримання особистої гігієни.

7. Прибирання приміщень.

8. Прання білизни.

9. Обробіток присадибних ділянок.

10. Роботи з ремонту приміщень, меблів, побутової техніки.
11. Відвідування представниками соціальних служб хворих у стаціонарних медичних закладах.
12. Читання художньої та іншої літератури, написання листів.
13. Організація дозвілля.
14. Освітні послуги.
15. Надання допомоги в оформленні документів.
16. Організація консультивання.
17. Пошук підходящої роботи (крім роботи за кордоном).

Але слід детальніше звернути увагу на ці сімнадцять перерахованих видів діяльності. Наскільки вони відповідають основним напрямам діяльності неурядових організацій України?

В Таблиці 3.8. наведено дані з опитування [37; с.34], в ході якого представникам НУО пропонували відповісти на питання – Який основний напрям діяльності вашої організації (можна було називати три варіанти відповіді)?

Таблиця 3.8.

Напрямок діяльності організації.

	частота	% загальної кількості
Участь у заходах соціального протесту	65	10,8
Проведення оцінок громадської думки	111	18,4
Проведення спеціальних досліджень	140	23,2
Розроблення та впровадження освітніх програм	296	49,1
Відстоювання інтересів певних соціальних груп в органах влади та офіційних органах	203	33,7
Збір та розповсюдження інформації	241	40,0
Захист прав (прав людини тощо)	208	34,5
Надання допомоги при створенні громадських організацій	143	23,7
Надання гуманітарної допомоги	190	31,5
Видавнича діяльність	133	22,1
Екологічна/природоохоронна діяльність	16	2,7
Відпочинок та культурна діяльність	29	4,8

Захист прав та інтересів жінок	7	1,2
Боротьба із наркотичною залежністю, СНІДом та/або пропаганда здорового способу життя	22	3,6
Соціально-політична діяльність	22	3,6
Кредитування та фінансова допомога	2	0,3
Інше	4	0,7

Тобто можна підсумувати що зміни яких зазнало українське законодавство створюють можливість комерційної діяльності лише для певного прошарку неурядових організацій, для організацій соціальної справедливості або сервісних. А для всіх інших типів організацій ситуація залишається незмінною. Навіть гірше того, у Законі про бюджет на 2004 рік, призупинено у 2004 році дію норми, згідно з якою до основної діяльності неприбуткових організацій належить продаж товарів та послуг, які пропагують ідеї неприбуткових організацій. Зокрема передбачено призупинити: норму про те, що до основної діяльності неприбуткових організацій належить продаж товарів та послуг, які пропагують ідеї неприбуткових організацій (абзац третій п.п. 7.11.13 Закону “Про оподаткування прибутку підприємств”). Тому не дивним виглядає низький рівень надходжень від власної економічної діяльності.

Ще одним можливим джерелом фінансових ресурсів є корпоративна філантропія та приватні пожертвування. Стосовно приватних пожертвувань від рядових громадян, слід сказати що в Україні фактично відсутні заможні, свідомі громадяни, “середній клас”. Негаразди в економіці привели до того, що більшість населення є, або бачить себе, незаможною, і відтак є позбавленою можливості здійснювати приватні пожертви. Тому говорячи про приватні пожертвування ми фактично говоримо про пожертвування від бізнесових кіл. Понад половину організацій, згідно з даними наведеними в Таблиці 6, отримували кошти з цього джерела і вважають його важливим для себе (згідно з фіншими даними – 41,0% [37; с.40]). Фактично всі типи організацій зацікавлені в пожертвах, але поки що це джерело, за думкою експертів, не набуло суттєвого значення для неурядових організацій. “У сучасній Україні не можна говорити про існування добре розвиненого “ринку спонсорів”, який характерний для багатьох країн Заходу” [165; с.136]. Головне що організація не

може розраховувати на тривалу діяльність на базі цього джерела, максимум який вона може з нього “витиснути” це підтримка разових акцій. І цьому є своє пояснення. По-перше, український бізнес воліє спонсорувати лише одноразові престижні заходи, які отримують висвітлення в ЗМІ і гарантовано допоможуть в створенні привабливого іміджу підприємця чи компанії або ж схильні допомагати лише у крайніх випадках, наприклад у випадку стихійного лиха.

По-друге, дуже мало хто з українських бізнесменів бачить свою місію в спонсоруванні соціальної сфери на основі соціальної відповідальності бізнесу, оскільки саме поняття соціальна відповідальність мало знайоме переважній більшості наших бізнесменів. Якщо благодійні пожертви і відбуваються, то відбуваються вони на основі знайомства чи дружніх стосунків між бізнесменом та керівником НУО.

По-третє, відсутня чітка державна політика, яка була б спрямована на поліпшення становища з благодійництвом, так наприклад українське законодавство не надає фінансових пільг та податкових знижок, які вели б до заохочення благодійництва.

“Пільги по оподаткуванню для донорів – юридичних осіб, що надають підтримку громадським організаціям в Україні, встановлені Законом “Про оподаткування прибутку підприємств” і дозволяють зменшувати оподаткований дохід на 4% від його загальної суми, у випадку його перерахування в громадянські організації. Ці ж 4% включають у себе і вартість коштів і майна, добровільно перерахованих (переданих) до державного бюджету та місцеві бюджети.

Так, наприклад, в 2000 році значна доля пожертвувань юридичних осіб – 32% пішла на державні або комунальні установи: лікарні, школи, притулки. Ще 4% отримала міліція, 13% театр, балет (знову – державні чи комунальні).

На практиці, перераховані кошти до державного чи місцевого бюджету на підтримку місцевих учбових закладів, охорони здоров’я або культури. Інші цілі і складають основну суму пожертвувань юридичних осіб. Перерахування на користь громадських організацій достатньо мізерні (12% від усіх сум,

перерахованих фірмами ...). Це може пояснюватися (1) впливом місцевої влади і податкової адміністрації, які заохочують підприємства перераховувати пожертвування до місцевих бюджетів, (2) а також не достатнім знанням і довірою підприємств до громадських організацій [3; с.59]. Стосовно ж суб'єктів малого підприємництва, які користуються спрощеною системою оподаткування, так званим “єдиним податком”, ніяких податкових пільг, які б заохочували пожертвування, не передбачено. Існують також певні проблеми з оподаткуванням пожертвувань фізичних осіб - “1) сума пожертвувань фізичних осіб звільнюється від податку, тільки якщо пожертвування було зроблено на користь благодійних організацій, а не суспільно корисних громадських організацій, перерахованих в статті 7.11.1 (б) Закону; сума пожертвувань фізичних осіб, яка звільнюється від податку, дуже маленька, спосіб передачі пожертвувань, що воно було визнано таким з метою оподаткування, не чітко визначені в Законі і не сприяють громадській підтримці” [3; с.60-61], зокрема громадянин користується пільгою з оподаткування тільки у випадку, якщо пожертвувані ним кошти, перераховані благодійній організації працівником за письмовим дорученням громадянина – найманого працівника.

А в Законі про бюджет на 2004 рік, до того ж, призупинено у 2004 році дію норми про віднесення на валові витрати підприємств коштів, перерахованих на користь неприбуткових організацій у розмірі 2-5% прибутку попереднього періоду (п.5.2.2. Закону “Про оподаткування прибутку підприємств”).

Як вже було сказано в другому розділі, окрім усіх вище розглянутих, важливим, а інколи найважливішим, ресурсом є державне фінансування. Державне фінансування може бути визначальним для “третього сектору” чи для окремих типів організацій, як це демонструє нам досвід ФРН, де, як відомо, доволі ефективною є система соціального захисту населення, і при цьому 70% фінансів які використовують неурядові організації, виділяються з державного бюджету [29; с.10]. Хоча тут важливо не “перегнути палицю”, тому що сильна залежність від державного фінансування теж є негативною рисою НУО, і за

думкою Х. Апхайера, “виключає частини “третього сектора” з громадянського суспільства і переводить їх до квазідержавного сектору” [4].

Однак в нас до такої ситуації ще далеко, і наразі державне фінансування є важливим для диверсифікації ресурсів неурядових організацій. І його слід розглядати в контексті загальних відносин держави та неурядових організацій.

Ми вже змальовували загальну модель взаємовідносин держави та неурядових організацій, визначаючи на яких позиціях перебуває кожен з учасників та які інтереси в цій взаємодії переслідує. Тому зараз торкнемося цієї теми лише поверхово.

Держава зацікавлена в діяльності неурядових організацій тоді коли вони, з її відома, перебирають на себе, або допомагають у виконанні, її функцій. В першу чергу держава має бути зацікавленою в діяльності сервісних НУО, або НУО соціальної справедливості. Встановлення соціальної справедливості, задоволення ринкових неспроможностей – це ті завдання які ми звично відносимо до компетенції держави. Але з ряду причин, про які ми вже говорили, НУО можуть краще справлятися з цими завданнями, тому держава перекладає на них ці обов’язки, натомість виділяючи їм певне матеріальне забезпечення.

Також держава є зацікавленою в діяльності дослідницьких та службових або інфраструктурних НУО. Дослідницькі організації можуть забезпечувати державу аналітичними розробками і дослідженнями, як на замовлення держави, так і безкоштовно, складаючи альтернативу відповідним державним аналітичним структурам. Серед службових організацій корисними є парасолькові, які можуть забезпечити координацію та співпрацю в самому середовищі неурядових організацій. Натомість неурядові організації клубного, адвокатського типу, та організацій взаємної вигоди фактично не представляють особливого інтересу для держави.

Одним з типів організацій, з якими держава зацікавлена вступати в партнерські відносини, завдяки можливості підвищення ефективності своєї соціальної політики, є організації сервісні та соціальної справедливості. Роль

держави, при цьому, полягає в “визначенні пріоритетів соціальної політики, формуванні цільових соціальних програм, розміщенні на конкурсній основі соціальних замовлень на їх виконання і контролі за виконанням соціальних контрактів” [146].

Умови партнерства для українських НУО такого типу містяться зокрема в Законі “Про соціальні послуги” №966-ХV від 19.06.2003 року, до положень якого ми вже вище зверталися. В ньому визнано нарешті право НУО надавати соціальні послуги громадянам, яке раніше було фактично монополізоване державними органами. Слід зауважити, що саме надання соціальних послуг громадянам організаціями, згідно з положеннями Закону, супроводжується великою кількістю додаткових бюрократичних перепон. Відтепер організації можуть отримати це право на підставі ліцензії, та за умови, що ця їх діяльність відбуватиметься на професійній основі. А це означає, що наданням соціальних послуг мають займатися працівники, які мають відповідну освіту, особисту ліцензію, і як додаткова умова вказана в законі - схильні за особистими якостями до надання соціальних послуг.

Та все ж введення в дію цього Закону, незважаючи на недоліки які йому притаманні, є значним кроком по налагодженню партнерських відносин між державою та неурядовими організаціями та по впровадженню в державну соціальну політику механізмів, які дозволяють залучати до вирішення соціальних проблем неурядові організації. Наразі ж ми можемо побачити такі механізми в дії лише в окремих випадках. Так “в 2000 году було прийнято Одеською міською радою Положення про соціальне замовлення – перший в нашій країні нормативно-правовий акт локального регулювання, який поклав початок процесу впровадження механізму соціального замовлення в Україні. За цей час соціальне замовлення в тій чи іншій формі було адаптоване і застосоване на міському чи обласному рівні в Києві, Боярці, Луцьку, Харкові, Симферополі, Донецьку. Готуються подібні рішення і в інших містах України.

Одеса ж залишається своєрідним експериментальним майданчиком по відпрацюванню механізму соціального замовлення. Так, в 2001-2002 роках за

розпорядженням міського голови тут “проведено три конкурси на вирішення за допомогою соціального замовлення таких життєво важливих соціальних проблем, як бездомність, соціальна реабілітація інвалідів і сприяння активному довголіттю людей похилого віку. Громадські організації, які перемогли в конкурсах, отримали активну підтримку міжнародних благодійних організацій. Це дозволило додатково залучити в соціальну сферу ... міста порядку 400-450 тисяч гривень, що в 6-7 раз більше суми, передбаченої в міському бюджеті 2001 року на реалізацію соціальних замовлень [62].

Асоціація “Ковчег”, яка є одним з рушіїв впровадження механізму соціального замовлення в практику самоврядування Одеси, також прикладає зусиль до поширення і впровадження його в інших містах і місцях. Так 9 квітня 2004 року в м. Вознесенську був підписаний Протокол про наміри спільної реалізації проекту “Впровадження комплексної системи соціального інвестування”, який реалізується мерією м. Вознесенська, з однієї сторони, Асоціацією підтримки громадянських ініціатив “Ковчег” і Межрегіональною мережею Центрів соціального інвестування з іншої сторони. Протокол підписали мер м. Вознесенська Ю. Гершов, президент Асоціації “Ковчег” І. Камінник і директор Миколаївського центру соціального інвестування М. Золотухін [145].

В рамках проекту передбачається впровадження в м. Вознесенську таких механізмів соціального інвестування як соціальне замовлення, Фонд місцевої спільноти, систему визначення пріоритетних проблем, які розв’язуються за допомогою використання механізмів соціального інвестування, створення міської громадської ради по соціальному інвестуванню і Вознесенського центра соціального інвестування. Важливим елементом комплексної системи соціального інвестування є максимальне залучення населення в процес прийняття рішень, збільшення участі неурядових організацій в вирішенні проблем міста. Планується, що в “рамках діяльності Фонду місцевої спільноти будуть проводитись різноманітні акції і заходи, спрямовані на розвиток суспільної доброчинності, впровадження різних форм залучення ресурсів в

соціальну сферу з місцевих джерел. Проект буде реалізовуватися як за рахунок Вознесенської міської ради, так і за рахунок Міжрегіональної мережі центрів соціального інвестування” [145].

Подібну практику ми можемо зустріти і в інших містах України, наприклад в Києві, де практикується відшкодування НУО витрат на послуги, або Чернігові, де організуються своєрідні ярмарки неурядових організацій - “Громадські організації, що діють на території Чернігова, запрошуються до участі в конкурсах на краще проведення Дня громадських організацій міста та інших програм щодо вирішення соціальних проблем міської територіальної громади. Проекти програм повинні забезпечувати ефективність та економічність їхнього виконання. Загальна сума витрат обумовлена бюджетом міста – 15 тисяч гривень. Для участі в конкурсі допускаються проекти програм, розроблені громадськими організаціями, які є юридичними особами та зареєстровані не пізніше ніж за 6 місяців до дня закінчення терміну подання заявок, а також у разі надання ними гарантії щодо самостійного залучення не менше 25 % коштів від суми кошторису витрат на реалізацію проектів” [178].

Але такі приклади є, поки що, швидше приємними виключеннями. Повсякденну практику фінансування неурядових організацій, наприклад аналітичних центрів, добре показано в статті експертів Центру соціально-економічних досліджень ім. Разумкова Пашкова М. та Чалова В. “Узагальнений образ неурядового аналітичного центру в українському інтер’єрі” [119]. Автори статті вважають, що “вітчизняні аналітичні структури третього сектора, будучи, по суті, важливою складовою інтелектуальної конкурентоспроможності України в світі, сьогодні, за малим винятком, знаходять підтримку радше зовнішню, ніж усередині країни. У структурі річного бюджету неурядового аналітичного центру 58% припадає на іноземні гранти, 26% - надходження з українських джерел, 14% - доходи від реалізації власної продукції і 2% - бюджетне фінансування” [119]. В іншому джерелі ми знаходимо дані, що 10% від загального обсягу фінансових надходжень до неурядових організацій є надходженнями з державного чи місцевих бюджетів [146]. Головні причини

такого фінансового дисбалансу, на думку авторів статті - внутрішні: несприятливі політико-правові, економічні умови, у яких діють неурядові аналітичні центри в Україні.

“По-перше. В умовах низької ефективності ринкових механізмів, персоніфікованості управління основними економічними процесами успішність бізнесу визначається радше доступом до вищих ешелонів влади, ніж реалізацією аналітичних розробок неурядових структур. З іншого боку, у нас немає як національних традицій меценатства, так і ефективних економічних стимулів для їх формування. Національному бізнесу благодійні пожертвування в третій сектор просто не вигідні.

По-друге. Важкодоступна й ускладнена для неурядових структур система держзамовлень на тендерній основі. У свою чергу, закони виписано так, що саме для державних органів процедура замовлення досліджень структурам третього сектора є складною та заплутаною...

По-третє. Чинне законодавство, що регламентує діяльність аналітичних центрів, робить дуже проблематичним наповнення їхніх бюджетів за рахунок реалізації власної продукції. Іншими словами, факт виходу аналітичного центру на ринок із власною продукцією автоматично переводить його в статус прибуткового з усіма наслідками, що з цього випливають. Таким чином, “зовнішній фінансовий флюс” - результат дії скоріше внутрішніх чинників. Подолання такого перекошу, з огляду на тенденції розвитку нинішньої ситуації в країні, видається вельми проблематичним” [119]. Такою є точка зору експертів на сучасний стан та перспективи розвитку неурядових аналітичних центрів в Україні, і більшість з їх висновків можна вважати правильними і для всієї множини неурядових організацій.

Така ситуація склалася і залишається сталою з ряду причин. Серед них - загальне ставлення влади до неурядових організацій. Так, за даними опитування членів неурядових організацій, в ході якого задавалося питання – Чи готові владні структури сприймати організації громадянського суспільства як рівних партнерів, були отримані наступні результати:

1. так, готові на всіх рівнях – 0%
2. готові лише на вищому рівні виконавчої влади – 3%
3. готові лише на вищому рівні законодавчої влади – 1%
4. готові лише на місцевому рівні – 9%
5. готовність залежить від особистих контактів і особистостей з обох боків – 68%
6. не готові за жодних обставин – 15%
7. важко відповісти – 2%
8. інше – 2% [78; с.18-19].

Ми бачимо що лише на місцевому рівні, переважно органи самоврядування, готові сприймати неурядові організації як серйозних партнерів. Дуже поширеною є ситуація, коли лише особисті зв'язки можуть вести до співпраці. Навіть стосовно дослідницьких НУО, які вигідно вирізняються серед інших груп організацій своєю нечисленністю, стабільністю, активністю та професійністю, держава проявляє мало прагнення до співпраці. За даними опитування, лише 4% опитаних членів неурядових організацій відповіли – так, на питання – Чи вважає уряд України недержавні аналітичні організації ефективними партнерами, а 72% - ні, 24% яким важко відповісти на це питання [78; с.29]. На думку тих опитаних, хто відповідав на це питання – ні, причини цього наступні:

1. не знає про їх існування – 7%;
2. не знає про предмет їх роботи, а відтак і не знає про їх потенціал – 10%;
3. дослідження “мозкових центрів” та НУО вважає конкурентними, а відтак їх варто оминати – 20%;
4. державні органи влади України зневажливо і зверхньо ставляться до НУО – 44%;
5. державні органи влади відлякує від НУО закордонне донорське фінансування – 16%;
6. інше – 3% [78; с.30-31].

Стан справ в цьому напрямі досить красномовно ілюструють результати експертного опитування, проведеного Центром Разумкова в жовтні 2003 р. (було опитано 110 експертів - представників органів державної влади, наукових установ, громадських організацій, ЗМІ). На думку експертів, найбільш активно продукцію вітчизняних неурядових аналітичних центрів використовують: політичні партії, дослідні й навчальні заклади, зарубіжні урядові й неурядові структури, громадські організації. Вони ж відзначені експертами в числі тих, хто найактивніше сприяє розвитку аналітичних центрів. Щодо органів влади, то вони не належать до групи активних споживачів аналітики третього сектора, і, за експертними оцінками, дуже слабо допомагають розвитку аналітичних центрів [119].

Більшість опитаних експертів (59%) вважають головною проблемою, що гальмує розвиток аналітичних центрів, незацікавленість влади в співробітництві з ними. “Парадокс, але державні інституції, що працюють у режимі “сьогодні на вчора”, захлинаються в безмежному документообігу та страждають від браку професійних кадрів, часто сприймають запропоновану інтелектуальну продукцію третього сектора як виклик, як настирливе втручання у святая святих - процес здійснення державної політики” [119].

Неувага до третього сектора і нехтування ним зі сторони держави не йде на користь його розвитку, який самій же державі міг би й знадобитися. Зі сторони держави це можна пояснити хибним уявленням про його цілі, наміри і принципи діяльності виходячи з якого будуть свої з ним відносини державні урядовці. Відсутність реакції держави на дії НУО є небезпечним не тільки через загрозу занепаду самих організацій, але й через те, що може вести до невідворотних змін в свідомості людей. Якщо нечутлива держава намагається не реагувати на всі зусилля НУО, ігнорує чи репресує зусилля громадян по організації їх громадянських дій, то це закономірно приводить їх до самозахисної апатії, відсторонення в подальшому від активних громадянських дій, які є даремною тратою зусиль, оскільки, на їх думку, не приводять до якихось результатів. Результатом є фрустрація, зневіра у власних силах та

недовіра до держави, і в цих умовах звісно неможливо сподіватися на розвиток громадянського суспільства, тому лише за уникнення всіх цих небезпек можливий розвиток неурядових організацій, а відтак і громадянського суспільства, в Україні.

Однак не тільки непоінформованість та неправильне уявлення про НУО є причиною незацікавленості держави в співпраці з ними. Держава може бути не зацікавленою в співпраці з різних причин, однією з них є непрофесійність та мала ефективність їх дій, відсутність якостей, які б дозволили державі довірити виконання певних завдань, і відповідне до них забезпечення неурядовим організаціям. Для того щоб вона визнала неурядову організацію гідною партнерства, потрібно щоб та володіла певною сукупністю якостей.

По-перше – професійність. “Часто державні чиновники скаржаться на те, що представники громадських організацій звертаються з проханнями про фінансову допомогу, при цьому пропонуючи у відповідь тільки доволі непевну готовність “бути при нагоді”. Ті НУО, які здатні запропонувати щось життєздатне, цікаве і професійне можуть в значно більшій мірі розраховувати на підтримку зі сторони держави. Державні чиновники, як і більшість інших організацій, мають плани роботи, плани заходів і прагнуть виконати їх. Якщо НУО може запропонувати або практично здійснити проект у відповідній сфері, відмови, скоріш за все, така організація не отримає [112]”.

По-друге – здатність до залучення додаткового фінансування. Одним з важливих чинників, який визначає – чому держава може надати перевагу неурядовій організації, їх здатність залучати додаткове фінансування.

По-третє – здатність виражати і любіювати інтереси своєї групи на рівні прийняття державних рішень. Українські неурядові організації часто є позбавленими цих якостей, натомість володіючи значними недоліками.

Одним з запитань дослідження, проведеного у вересні 2001 року Українським інститутом соціальних досліджень та Центром “Соціальний моніторинг”, на результати якого дисертант вже неодноразово посилався, було запитання – “Що Ви насамперед віднесли б до недоліків діяльності об’єднань

громадян в Україні?” [165; с.110]. Результати, в процентах, подані в таблиці 3.9. Оскільки респондент міг обирати декілька варіантів відповіді, то сума перевищує 100%.

Таблиця 3.9.

Недоліки діяльності об'єднань громадян в Україні.

Їх низьку активність	29
Фінансові зловживання керівного складу цих об'єднань	25
Відсутність інформації про їх діяльність	25
Їх залежність від “грошових тузів”, багатих підприємців	24
Відсутність достатніх коштів для їх діяльності	23
Їх залежність від держави	18
Відсутність підтримки їхньої діяльності з боку населення	17
Відсутність підтримки їхньої діяльності з боку держави	15
Неготовність нашого суспільства до широкого поля діяльності цих об'єднань	15
Традиція покладатися на допомогу з боку держави	12
Їх залежність від адміністрації підприємств	8
Відсутність підтримки їхньої діяльності з боку підприємців	7
Інше	0,4

Як бачимо більшість недоліків які помітили респонденти є зовнішніми по відношенню до неурядових організацій – відсутність чогось їм потрібного, або неготовність когось до їх діяльності. Однак варіанти відповідей, що найбрали найбільше голосів є пов'язаними саме з внутрішніми проблемами НУО - низьку активність, фінансові зловживання керівного складу цих об'єднань та відсутність інформації про їх діяльність. Щодо останнього то відповідальність за це несуть не тільки засоби масової інформації, яких люблять звинувачувати представники неурядових організацій, але й самі НУО.

Не варто думати, що неурядові організації є якимось виключенням з правил. Взагалі організаційна культура, вміння керувати в Радянському Союзі, звідки ми всі ведемо своє походження, була не на висоті. В сфері бізнесу, де значно більша кількість зацікавлених осіб, який має незрівняно більше фінансових ресурсів, в Україні найслабкішою ланкою залишається менеджмент та корпораційна культура. Історія існування неурядових організацій в Україні

налічує, якщо брати до уваги період саме *нормальної* політики, а не *екстраординарної*, близько дванадцяти років. При цьому, якщо на підвищення кваліфікації державних чиновників спрямовані зусилля Академії державного управління при Президенті України, бізнес – структури витрачають великі кошти на проведення всіляких тренінгів і семінарів для своїх працівників, то в “третьому секторі”, тренінгові послуги надають нечисленні ресурсні організації переважно на кошти міжнародних донорських агенцій. Слід відмітити зусилля, наприклад Фондації ім. князів - благодійників Острозьких, яка виступила ініціатором і рушійною силою створення мережі українських фандрейзерів. З метою “об’єднання зусиль фахівців галузі фандрейзингу для обміну досвідом та інформацією, а також опрацювання нових методик і способів мобілізації локальних і зовнішніх соціальних інвестицій для розвитку окремих громадських і благодійних організацій та третього сектору України”, яке стало необхідним зважаючи на те, що:

- “кількість НУО в Україні невинно зростає і становить понад 40 000;
- більшість (понад 90%) лідерів НУО вважають головною проблемою розвитку третього сектору недостатність фінансування;
- в Україні з’явилися фахівці в галузі залучення фінансування та соціальних інвестицій для НДО, що потребують вдосконалення своєї майстерності, обміну досвідом та розробки нових методик цієї роботи” [176].

Фондація має на меті не вкладання грошей, і не навчання непрацюючим в наших умовах схемам, а узагальненню, опрацюванню і поширенню українського досвіду фандрейзингу. І це є важливим, оскільки непрофесійність, за деякими виключеннями, є великим недоліком наших неурядових організацій.

В цілому тренінгова діяльність ресурсних центрів, заняття по моніторингу, роботі з волонтерами, фандрейзингу, є корисними і знаходять своє застосування в діяльності неурядових організацій. Але часто пропоновані “глобальні схеми, стратегічні концепції демократизації соціуму не адаптовані до української реальності і є не навчальними посібниками, а, швидше, історією західного громадянського суспільства” [1].

Це можна продемонструвати на прикладі “соціального партнерства”, яке “бачиться дуже важливим критерієм оцінки значимості діяльності НУО для численних грантодавчих організацій. Внаслідок цього багато з НУО України оголосили соціальне партнерство стратегічною метою своєї діяльності. НУО випускають збірники з прикладами вдалого соціального партнерства в регіонах. Але тут явно не соціальне партнерство, а міжособисте спілкування, яке доволі легко переростає в корупційні зв’язки” [1]. Нагадаємо, що згідно даних соціопитування, які ми вже наводили, 68% опитаних керівників НУО вважають, що готовність до співпраці, а відтак і можливість “соціального партнерства”, залежить від особистих контактів і особистостей з обох боків [78; с.18-19], а саме такий зв’язок і створює можливість для усілякого роду перекручень і зловживань. Можна навести декілька зразків “неправильного” “соціального партнерства”:

1. Надання місцевим чи регіональним виконкомом юридичної адреси і місця зборів створеної НУО справа начебто непогана. В реальності вона ж в зародку знищить незалежність громадської організації, дозволяє тримати НУО на “короткому повідку”, упереджує можливість будь якої опозиційності і критики влади. До речі в Дніпропетровську тридцять організацій мають юридичну адресу – пр. Карла-Маркса 75, тобто в приміщенні мерії.

2. “Доволі часто трапляються випадки, коли чиновники місцевого самоврядування (МС) або облдержадміністрації створюють свої НУО і отримують на них гранти, призначені для неурядових організацій ... створення чиновником НУО еквівалентне за наслідками створенню чиновником комерційної структури. Воно так само нищить конкуренцію в “третьому секторі”, діє адмінресурсом і уряджає бюрократизацією як рецептом успіху весь громадський рух” [1].

3. Закордонні та міжнародні донорські структури приділяють багато уваги та покладають великі сподівання на “соціальне партнерство”. “Та для участі в численних програмах, спрямованих на розвиток органів місцевого

самоврядування, підвищення ролі НУО в вирішенні регіональних проблем і т.д., необхідні листи підтримки від місцевих органів влади.

При цьому часто чиновник часто надає цей важливий для отримання грантових коштів документ за умови участі в проєкті НУО” [1]. В цьому випадку “фактично ми спостерігаємо в Україні “синдром радянських профспілок”, з підміною понять і бюрократичною агресією в громадську сферу” [1].

В діяльності НУО, на жаль, є поширеним проєктний підхід до вирішення соціальних проблем, який добре послуговується для залучення грантів і для простоти управління організацією. Але він приводить до ситуації, коли робота по виконанню проєктів, яку здійснює НУО, не ув’язується у якусь стратегію по досягненню її цілей. Кожною наступною ціллю, в такому випадку виступає виконання наступного проєкту. Протилежним, але теж негативним, випадком є надмір (різноманітність і складність) цілей і завдань, які ставить перед собою організація, не зважаючи на свої невеликі масштаби і можливості (а такими є більшість НУО в Україні). Враховуючи вищенаведені недоліки в діяльності, нестачу ресурсів, слабкий аналіз існуючих в суспільстві проблем, відсутність системного підходу до їх оцінки, а також високу ступінь розрізненості та ізольованості організацій, невміння чи небажання працювати колективно, не слід очікувати, що на даному етапі розвитку неурядові організації можуть стати важливим чинником суспільного життя України.

Неурядові організації “живуть не тільки в “живлячому бульйоні” західних грантів. Вони ... знаходяться бік у бік з бюрократичними структурами, з корупцією, тіньовою економікою та іншими соціальними явищами посттоталітарної України. І природньо, що процес бюрократизації соціуму поширюється і на НУО. Під бюрократизацією “третього сектора” я розумію не бюрократизацію в розумінні Паркінсона, як результат невпинного розвитку системи. Деякі спеціалісти “третього сектора” вважають, що бюрократизація діяльності НУО можлива при впровадженні в систему здійснення державної соціальної політики більш структурованих форм міжсекторної взаємодії, таких,

як соціальне замовлення, фонди місцевої спільноти і т.д. Це приведе до утворення організацій, жорстко орієнтованих на програмно-цільовий підхід (проектний – прим. авт.), за яким може бути втрачена демократична місія НУО. Під “бюрократизацією” НУО я розумію вбудовування неурядових інститутів в систему чиновницької ієрархії. Потрапляння впливових соціальних і територіальних організацій під контроль бюрократії, як регіональної, так і державної. Перетворення їх в провідників впливу влади на народ [1].

Цьому сприяє і погляд на людей, на яких спрямована діяльність НУО, швидше як на своїх “клієнтів” (споживачів послуг) ніж як на роботодавців і активних учасників свого розвитку та нестача здатностей і можливостей для налагодження контактів і отримання підтримки в місцевій громаді.

“Бюрократизація суспільної свідомості за роки Радянської влади, коли соціальний рейтинг і ступінь самоствердження громадянина повністю залежали від його місця в державній ієрархії, в більшості випадків визначає поведінку не тільки чиновників, але й громадських діячів. Звідси прагнення подорожчє продати свій вплив в тій чи іншій соціальній групі органу місцевого самоврядування, політичній партії, кандидату в нардепи.

За моїми спостереженнями, такою практикою частіш всього грішать лідери ветеранських організацій, об’єднань інвалідів, малозабезпечених (багатодітні сім’ї, садинокі матері, і. т. д.) молодіжних організацій. Для перших трьох категорій лідерів така позиція дає можливість забезпечення своєї соціальної групи безкоштовними роздачами гуманітарної допомоги, збільшення свого авторитету в групі шляхом цих роздач, отримання престижного місця у позавідомчій ієрархії влади в якості цінного постачальника електорату. Для молодіжних лідерів такий “продаж впливу” – вдалий початок дорослого життя, підґрунтя ... стрімкої бюрократичної кар’єри” [1].

Всі ці, на жаль правдиві спостереження та узагальнення, зроблені одним з еспертів по “третьому сектору” в Україні і одним з найприскіпливіших і жорстких його критиків - В. Азаровим, можна увінчати ще однією його тезою. “На жаль, український “третій сектор” все більше нагадує компраторську

інтелігенцію, яка зубрить неадаптовані, незакінчені схеми своїх донорів і орієнтовану не на реальне будівництво громадянського суспільства, а на добру звітність по будівництву. Він втрачає довіру, ідейну і духовну підпитку народу, стає чимось неживим і застиглим ... І суспільство починає розуміти, що “третій сектор” не тільки не став, але й ніколи не був його органічною частиною, його самоствердженням, альтернативою мертвій букві закону. А раз так, населення рано чи пізно вийде з-під якої б не було опіки і впливу НУО, знайде нові шляхи самовираження і стане відноситись до “третього сектора” як колись до радянських профспілок” [1]. Але чи мають українські неурядові організації можливість виправити ситуацію і як, чи мають вони взагалі перспективу?

Не дивлячись на песимізм цитованого автора, навіть якщо “населення рано чи пізно вийде з-під якої б не було опіки і впливу НУО”, “знайде нові шляхи самовираження” і “стане відноситись до “третього сектора” як колись до радянських профспілок” [1], то в цьому не буде великої проблеми. Адже неурядові організації є лише одним з можливих проявів громадянського суспільства, яке обирає оптимальний за даних умов, і не слід про якийсь з них жалкувати, коли саме населення, носій - громадянськості, від нього відмовляється. Проблема в тому чи потребує наше населення такого громадянського самовираження і чи здатне воно на нього. Сумніви в цьому виникають під час ознайомлення з даними, що 30% громадян України не вважають важливими в своєму житті жодну з можливих форм громадської активності, від виборів до суботника на дворі [181; с.623]. Розвіяти їх може лише спеціалізоване дослідження рівня “громадянськості”.

Ми ж поки що можемо константувати, що головною проблемою українських неурядових організацій, яка є помітною після ознайомлення з наведеними вище матеріалами, є незабезпеченість їх “ресурсами”, в тому числі - “громадянськістю”. Українські громадяни не поспішають віддавати свій час і енергію неурядовим організаціям. Тому на шляху розвитку в Україні “організацій громадянського суспільства” виникають серйозні перепони. Ситуація ускладнюється тим фактом, що якось вплинути на ситуацію з

забезпеченістю таким типом ресурсів, дуже важко. Головним або можливо і єдиним чинником, який може на неї вплинути, є самі “організації громадянського суспільства”, внаслідок виконання ними своїх вторинних функцій. Таким чином утворюється замкнене коло, ситуацію в якому погіршує ще й проблема недоліків у внутрішній діяльності НУО.

Використовуючи застосовану в цьому розділі термінологію, можна сказати що недостатньою є переважно габітуальна компетентність. виправити цей недолік, отримати цю компетентність, в наказному порядку неможливо, цьому можна лише сприяти. Шлях для цього вказано ще Д. Юмом і Г.В.Ф. Гегелем – освіта, а ми можемо додати – отримання в процесі виховання або просто в процесі життєдіяльності відповідного досвіду. Стосовно можливих зовнішніх зусиль, які мали би цьому сприяти, то до них можна віднести створення сприятливого правове середовище (наприклад полегшення реєстрації) та політика спрямована на збільшення реактивності державних органів по відношенню до зусиль неурядових організацій. Але вони не можуть гарантувати якийсь певний результат. Також є незадовільним і забезпечення ресурсами “організацій третього сектору”. Але характер їх ресурсів такий, що збільшити їх кількість можна директивним шляхом, шляхом вдалої політики, адже запровадити податкові пільги легше ніж спонукати людей до волонтерства та до об’єднання в організації взаємної вигоди. Тому можна сказати що “організації третього сектору” мають більшу перспективу для розвитку в Україні ніж “організації громадянського суспільства”.

Висновки до розділу 3

Згідно з даними наведеними в цьому розділі, можна зробити висновок - громадяни України вважають що неурядові організації або зовсім не діють, або діють неефективно, на підтвердження цього лише “10% опитаних заявили що, безпосередньо стикалися з діяльністю громадських об’єднань або політичних партій: зверталися до них по допомогу, одержували консультації, брали участь у заходах, які вони проводили, та ін.” [73; с.107], а “частка населення, зайнятого громадською діяльністю, є не лише невисокою, а ще й має тенденцію до зниження” [32; с.195]. Це є найкращим свідченням того, яка мала кількість населення України охоплена мережею неурядових організацій. Взагалі, слід визнати, що діяльність неурядових організацій і громадяни, і члени самих організацій, і експерти, вважають корисною, але неефективною.

Неефективність неурядових організацій в Україні викликана комплексом причин. На думку громадян головними причинами є їх низька активність - 58,4% [43], і 44% опитаних [48], та неспроможність реально впливати на ситуацію в регіоні і в країні 44,9% [48] і 68,1% [43]. Проте коло причин набагато ширше, поряд з вказаними низькою активністю та неспроможністю до реального впливу це - відсутність достатніх коштів для їх діяльності, слабкість організаційного управління, невідповідний професійний рівень членів організації, відсутність широкопоширюваної інформації про їх діяльність, фінансові зловживання керівного складу цих об’єднань, їх залежність від одного джерела надходжень (держави, підприємства, спонсора, міжнародної донорської агенції), відсутність підтримки їхньої діяльності з боку населення, неготовність нашого суспільства до широкого поля діяльності цих об’єднань, проблеми і складнощі при отриманні офіційної реєстрації та інші юридичні проблеми пов’язані з недосконалістю чинного законодавства, недосконала шкала оподаткування фінансових зобов’язань організації, недостатня координація з іншими НДО, брак інформації про програми та проекти різних

фондів. Вся ця множина проблем, фактично, зводиться до двох головних і взаємопов'язаних – відсутність ресурсів та “попиту”.

“Громадянськість”, яка стосовно неурядових організацій виражається в часі та енергії громадян, є важливим ресурсом для “організацій громадянського суспільства”. Але в Україні вони фактично його позбавлені, оскільки до активної громадської діяльності у нас залучені, за даними опитування – 4.7%, а не залучені 82.6% опитаних [82; с.622]. У якихось заходах неурядових організацій брали участь 4.9% опитаних, стосовно членства - 69.3% заявили що вони не належать до жодних організацій, 21.2% є членами профспілок, 3.6% партій, 3% клубів за інтересами та 2.6% в НУО [82; с.623]. Тому лише за дуже малим прошарком громадян України можна визнати що вони володіють і знанням про роль, функції та можливості неурядових організацій, і знанням про реальні шляхи участі в них, і здатностями (навіками) та внутрішніми установками необхідними для того, щоб знання доповнювалося відповідною практичною активністю. Ситуація ускладнюється тим фактом, що якимось вплинути, наприклад директивно, на ситуацію з забезпеченістю цим типом ресурсів, дуже важко.

Проблемним виглядає і фінансування “організацій третього сектору”. Головним, на сьогоднішній день джерелом надходжень для неурядових організацій України є міжнародні донорські агенції. Але їх діяльність в цій царині не можна назвати особливо успішною. Нерозуміння стану явища не дає їм можливості правильно оцінити і визначити його нагальні потреби, а відтак веде до неправильної, нерезультативної політики. Як наслідок, намарне пропадають їх зусилля і не досягається очікувана віддача від вкладених коштів. Неєфективність їх політики викликана, передусім, наступним: забюрократизованістю самих грантодавчих організацій, відсутністю критеріїв оцінки ефективності соціальних програм що реалізуються, незастосовністю більшості теоретичних положень, які визначають стратегії закордонних

грантодаючих організацій в Україні, до місцевих умов, двозначністю ролі грантодавчих організацій в побудові українського громадянського суспільства.

Та й сама ситуація, коли неурядові організації є залежними від фінансування з одного, до того ж закордонного, джерела, містить загрозу для стабільності діяльності та відповідності дій. Звідси випливає також і проблема диверсифікації джерел фінансування.

Стосовно членських внесків як серйозного чиннику у фінансуванні неурядових організацій в Україні наразі говорити не варто, оскільки вони є пов'язаними або з високою ефективністю, або з високим рівнем "громадянськості".

Інші можливі джерела фінансування, а саме надходження від власної економічної діяльності та від корпоративної філантропії і приватних пожертвувань, також поки не набули того значення для фінансування неурядових організацій, на яке вони можуть розраховувати виходячи зі світового досвіду і можливостей, зокрема, українських підприємницьких кіл. Особливістю цих джерел є те, що на них значний вплив може справити держава, виступивши важливим чинником поліпшення ситуації з фінансуванням неурядових організацій. Але зараз державна політика не надто сприятлива і для власної економічної діяльності НУО, і для пожертвувань, так наприклад українське законодавство не надає фінансових пільг та податкових знижок, які вели б до заохочення благодійництва.

"Організації третього сектора", в силу особливостей своїх ресурсів, мають кращі шанси на розвиток, але в силу цього ж, вони потребують і контролю за їх використанням. Це може бути самоконтроль в рамках "третього сектору", контроль зі сторони громадськості, шляхом створення наглядових рад і комітетів, або контроль зі сторони грантодавців всіх типів. Найкращим було б поєднання їх зусиль і створення, на підставі загальноновизнаної і обґрунтованої методики і критеріїв, загальноукраїнського Рейтингу неурядових організацій,

яким могли б керуватися при розміщенні своїх ресурсів і грантодавці, і приватні пожертвувачі, і волонтери.

Нестача ресурсів є пов'язаною, в великій мірі, з відсутністю “попиту” на діяльність неурядових організацій. Відсутність попиту зі сторони державних структур викликана, в деяких випадках, побоюванням конкуренції, а в деяких – недовірою або просто неувагою, яка виникає внаслідок поганої поінформованості і неправильного уявлення про їх цілі, завдання і способи роботи. Відсутність попиту зі сторони широких кіл громадськості пояснюється тим, що вони ще не звикли до широкого поля діяльності цих об'єднань. НУО можуть виконувати певні важливі для суспільства функції, але в суспільній свідомості вони або не уявляються придатними для цього, або взагалі не співвідносяться з ними.

Ці проблеми для свого вирішення потребують, в першу чергу, відповідних зусиль зі сторони самої мережі НУО. Але вони можуть пропасти намарне, якщо не будуть суміщатися з вдосконаленням їхнього організаційного управління, підвищенням професійного рівня членів організації, поширенням інформації про їх діяльність, та упередженням фінансових зловживань керівного складу організацій.

ВИСНОВКИ

1) Виходячи з використання в її рамках відмінних опозиційних пар, які визначають підхід до вивчення і самої природу “громадянського суспільства”, автором виділено три етапи. На першому, внаслідок використання опозиційної пари громадянський стан – природний стан, громадянське суспільство розглядалося як *етап* розвитку суспільства, на другому (громадянське суспільство - держава) як *сфера* суспільства, і на третьому (громадянське суспільство – негромадянське суспільство) як *тип* суспільства. Це накладало вирішальний відбиток і на розуміння громадянського суспільства, і на визначення часових рамок його існування. Кожен новий етап вивчення, приводив до отримання нових результатів, які були наслідком того, що ставилися нові запитання і старі дані розглядалися під новим кутом зору.

2) Зважаючи на відмінності в визначенні підстав громадянських дій виділено три школи в рамках теорії громадянського суспільства - “далекоглядний егоїзм”, “відповідальність”, “патріотизм”. Представлені в рамках цих шкіл аргументації є спробами описати існуючі, на думку вчених – представників різних шкіл, підстави для громадянських дій.

3) Уникаючи спроб виведення нових підстав для громадянських дій, які так спробами б і залишилися, дисертант звернув свою увагу на, те що є важливим для даної роботи, на питання - як пов’язані громадянське суспільство і неурядові організації. Для цього виділено складові елементи того феномену суспільного життя, що його можна назвати громадянським суспільством. Виділено, в першу чергу, його “дух” та “матерію”. “Дух” є одним з спонтанних порядків, ніким не встановлюваними правилами, згідно з якими люди реагують на своє безпосереднє оточення. Вся теорія “громадянського суспільства” є, фактично спробою описати ці правила, виявити їх генезис і закономірності виникнення, їх співвідношення та ієрархію.

Проте, в рамках даного дисертаційного дослідження, більше зацікавленість викликають саме їх зримі наслідки, адже вони виявляються лише в фактичному дотриманні, створюючи “матерію” громадянського суспільства. Вона є різноманітною, оскільки на її зміст і форму впливають два фактори – “дух” (спонтанні правила) і конкретні факти стосовно яких вони застосовуються. Відтак є різні “прояви” “духу” громадянського суспільства які складають “матерію”, і одним з цих проявів є неурядові організації. На рівні окремої особистості, “громадянськість” є потенційним станом “духу” громадянського суспільства.

4) Неурядові організації, виконують ряд важливих для суспільства функцій – комунікаційну, контрольну, досягнення суспільнозначимих благ, сервісну або досягнення соціальної справедливості та функцію кооперації та мобілізації.

5) Обравши за критерій тип діяльності неурядової організації дисертантом виділено головні їх типи – адвокатські, дослідницькі, клубного типу, інфраструктурні або службові, організації взаємної вигоди та, сервісні або організації соціальної справедливості.

6) Діяльність цих організацій стикається з певними перешкодами. Ці перешкоди можуть бути як зовнішніми за походженням, так і внутрішніми, які виникають внаслідок викривлення чи ухилення від принципів, на яких базується діяльність неурядових організацій як “прояву” громадянського суспільства. Цими перешкодами можуть бути партикулярність, нестача “конгруентності”, втрата конституюючої сторони, та превалювання нестатутної, селективної діяльності.

7) За умови наявності цих проблем в діяльності організації, можна говорити про втрату нею статусу “організації громадянського суспільства”. Ця ж проблема розглядається і далі, і набуває іншого вигляду завдяки новому до неї підходу, завдяки введенню двох нових типів НУО – “організація громадянського суспільства” і “організація третього сектора”. Автор визнає, що

серед неурядових організацій не всі є “проявом” громадянського суспільства. Неурядова організація є “проявом” громадянського суспільства тоді, коли її діяльність є “фактичним дотриманням” правил громадянського суспільства. Для “прояву” громадянського суспільства, або просто “організації громадянського суспільства”, головним ресурсом є “громадянськість”. Організації взаємної вигоди створюються завдяки наявності загальних для учасників приватних інтересів, там де громадянам притаманні здатність до спонтанної кооперації, до співпраці з іншими та визнання їх правосуб’єктності, притаманні такі якості як автономність, “модульність” та генералізована довіра, тобто там де є “громадянськість”.

Цього не можна сказати, про достатньо велику кількість організацій. Проте вони залишаються частиною “третього сектору”, залишаються недержавними і неприбутковими. Вони виконують деякі з визначених нами функцій “третього сектора”, і слугують противагою державному та недержавному прибутковому секторам. Вони, як і організації громадянського суспільства, є важливим елементом “третього сектора”, тому для них обрано назву – “організації третього сектору”. Відтак “третій сектор” охоплює всю множину неурядових організацій, і лише частина їх є “організаціями громадянського суспільства”. Відмінність між цими двома типами організацій, це відмінність перш за все в принципах діяльності та в ресурсах, які вони використовують, та на які розраховують, а також, зокрема, в тому що “організації громадянського суспільства” виконують також і визначені нами вторинні функції НУО.

8) Однак зараз обидва типи організацій не є надто корисними в масштабах суспільства. Так за даними опитування Центру Разумкова [48] та IFES [32; с.201] громадяни України вважають що неурядові організації або зовсім не діють, або діють неефективно, на підтвердження цього лише “10% опитаних заявили що, безпосередньо стикалися з діяльністю громадських об’єднань або політичних партій: зверталися до них по допомогу, одержували

консультації, брали участь у заходах, які вони проводили, та ін.” [73; с.107], а “частка населення, зайнятого громадською діяльністю, є не лише невисокою, а ще й має тенденцію до зниження” [32; с.195]. Це є найкращим свідченням того, яка мала кількість населення України охоплена мережею неурядових організацій. Взагалі, слід визнати, що діяльність неурядових організацій і громадяни, і члени самих організацій, і експерти, вважають корисною, але неефективною.

9) Неефективність неурядових організацій в Україні викликана комплексом причин. На думку громадян головними причинами є їх низька активність та неспроможність реально впливати на ситуацію в регіоні і в країні. Проте коло причин набагато ширше, поряд з вказаними низькою активністю та неспроможністю до реального впливу це - відсутність достатніх коштів для їх діяльності, слабкість організаційного управління, невідповідний професійний рівень членів організації, відсутність широкопоширеної інформації про їх діяльність, фінансові зловживання керівного складу цих об'єднань, їх залежність від одного джерела надходжень (держави, підприємства, спонсора, міжнародної донорської агенції), відсутність підтримки їхньої діяльності з боку населення, неготовність нашого суспільства до широкого поля діяльності цих об'єднань, проблеми і складнощі при отриманні офіційної реєстрації та інші юридичні проблеми пов'язані з недосконалістю чинного законодавства, недосконала шкала оподаткування фінансових зобов'язань організації, недостатня координація з іншими НДО, брак інформації про програми та проекти різних фондів. Вся ця множина проблем, фактично, зводиться до двох головних і взаємопов'язаних – відсутність ресурсів та “попиту”.

10) **“Громадянськість”**, яка стосовно неурядових організацій виражається в часі та енергії громадян, є важливим ресурсом для **“організацій громадянського суспільства”**. Але в Україні вони фактично його позбавлені, оскільки до активної громадської діяльності у нас залучені, за даними опитування – 4.7%, а не залучені 82.6% опитаних [82;

с.622]. У якихось заходах неурядових організацій брали участь 4.9% опитаних, стосовно членства - 69.3% заявили що вони не належать до жодних організацій, 21.2% є членами профспілок, 3.6% партій, 3% клубів за інтересами та 2.6% в НУО [82; с.623]. Тому лише за дуже малим прошарком громадян України можна визнати що вони володіють і знанням про роль, функції та можливості неурядових організацій, і знанням про реальні шляхи участі в них, і здатностями (навиками) та внутрішніми установками необхідними для того, щоб знання доповнювалося відповідною практичною активністю.

11) Проблемним виглядає і фінансування “організацій третього сектору”. Головним, на сьогоднішній день, джерелом надходжень для неурядових організацій України є міжнародні донорські агенції. Але їх діяльність не відрізняється ефективністю, внас внаслідок забюрократизованості самих грантодавчих організацій, відсутності критеріїв оцінки ефективності соціальних програм що реалізуються, незастосовності більшості теоретичних положень, які визначають стратегії закордонних грантодаючих організацій в Україні, до місцевих умов, двозначності ролі грантодавчих організацій в побудові українського громадянського суспільства.

Сама ситуація, коли неурядові організації є залежними від фінансування з одного, до того ж закордонного, джерела, містить загрозу для стабільності їх діяльності та відповідності дій. Звідси впливає також і проблема диверсифікації джерел фінансування.

Стосовно членських внесків як серйозного чиннику у фінансуванні неурядових організацій в Україні наразі говорити не варто, оскільки вони є пов'язаними або з високою ефективністю, або з високим рівнем “громадянськості”. Інші можливі джерела фінансування, а саме надходження від власної економічної діяльності та від корпоративної філантропії і приватних пожертвувань, також поки не набули того значення для фінансування

неурядових організацій, на яке вони можуть розраховувати виходячи зі світового досвіду і можливостей українських підприємницьких кіл. Особливістю цих джерел є те, що на них значний вплив може справити держава, виступивши важливим чинником поліпшення ситуації з фінансуванням неурядових організацій. Але зараз державна політика не надто сприятлива і для власної економічної діяльності НУО, і для пожертвувань на їх користь.

12) Нестача ресурсів є пов'язаною, в великій мірі, з відсутністю “попиту” на діяльність неурядових організацій. Відсутність попиту зі сторони державних структур викликана, в деяких випадках, побоюванням конкуренції, а в деяких – недовірою або просто неувагою, яка виникає внаслідок поганої поінформованості і неправильного уявлення про їх цілі, завдання і способи роботи. Відсутність попиту зі сторони широких кіл громадськості пояснюється тим, що вони ще не звикли до широкого поля діяльності цих об'єднань. НУО можуть виконувати певні важливі для суспільства функції, але в суспільній свідомості вони або не уявляються придатними для цього, або взагалі не співвідносяться з ними.

13) “Організації третього сектора”, в силу особливостей своїх ресурсів, мають кращі шанси на розвиток, але в силу цього ж, вони потребують і контролю за їх використанням. Це може бути самоконтроль в рамках “третього сектору”, контроль зі сторони громадськості, шляхом створення наглядових рад і комітетів, або контроль зі сторони грантодавців всіх типів. Найкращим було б поєднання їх зусиль і створення, на підставі загальноновизнаної і обґрунтованої методики і критеріїв, загальноукраїнського Рейтингу неурядових організацій, яким могли б керуватися при розміщенні своїх ресурсів і грантодавці, і приватні пожертвувачі, і волонтери.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азаров В. Взросление нации. - Одесса: ВИКТОРИЯ, 2001 – 160с.
[//www.nonprofit.org.ua/library](http://www.nonprofit.org.ua/library)
2. Актуальные проблемы Европы. Гражданское общество в современной Европе: Сб. статей. – М.: ИНИОН РАН, 2003. – 240с.
3. Аналіз українського законодавства, що впливає на розвиток третього сектору: Доповідь підготовлена для Світового Банку Міжнародним Центром Некомерційного Права./Наталя Боржеллі, Анатолій Ткачук. – К.: “Леста”, 2002. - 116с.
4. Апхайер Х. Гражданское общество и “третий сектор”
[//www.academy-go.ru/Site/GrObsh/Publications/Aphayer.html](http://www.academy-go.ru/Site/GrObsh/Publications/Aphayer.html)
5. Арато А. Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание – и направления для дальнейших исследований // Полис. - №3. 0-с.48 – 57.
6. Арато А., Коэн Дж. Гражданское общество и переходной период от авторитаризма к демократии // Гражданское общество. – М., 1994. – с.3 – 16.
7. Аринин А.Н. Зрелость гражданского общества – основа устойчивого развития и безопасности России
[//www.academy-go.ru/GrObsh/Publications/Arinin.html](http://www.academy-go.ru/GrObsh/Publications/Arinin.html)
8. Балабан Р. У пошуках громадянського суспільства // Наукові записки/Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2004/Сер. “Політологія і етнологія”, Вип. 25. – с.413 – 420.
9. Барков В. Ю. Соціально-політичне становлення громадянського суспільства в Україні: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького — К., 1999. — 38с.
10. Безродна В. І. Особливості формування громадянського суспільства в процесі політичної модернізації України: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська національна юридична академія - О., 2003. - 16с.

11. Бессонов Б. Н. Демократия как форма управления в гражданском обществе // Методологические проблемы социального управления. – М., 1995. – с.72 – 107.

12. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. Держава і право епохи громадянського суспільства: Навч. посіб. - Запоріжжя : Просвіта, 2003. — 452с

13. Бусова Н. А. Культурные корни социального капитала//СОЦИС. – 1998. - №8. – с.144 – 148.

14. В Україні офіційно зареєстровано понад 30 500 неурядових організацій, і одним з найнезрозуміліших аспектів їхньої діяльності є функціонування їхніх керівних органів. Про це свідчать результати дослідження проведеного в рамках проекту BoardSource (Вашингтон) і Міжнародного центру перспективних досліджень/www.civicua.org.news/view.html

15. Винников О. Ю. Неприбуткові організації: ресурси та оподаткування. - К. : Центр інновацій та розвитку, 2002. - 176с.

16. Винников О. Ю., Соф'янц Н. О. Правові засади соціального партнерства в територіальних громадах України: громадські організації та органи влади / Регіональний Центр "Сприяння". — Севастополь; Донецьк: Вебер, 2001. — 95с.

17. Витюк В. В. Гражданское общество: современное содержание понятия / Проблемы формирования гражданского общества. – М.: Институт социологии РАН, 1993. – с.7 – 23.

18. Витюк В. В. Становление идеи гражданского общества и ее историческая эволюция. – М.: Институт социологии РАН, 1995. – 92с.

19. Волзер М. Безпека і добробут/Сучасна політична філософія: Антологія/Пер. з англ.. – Упоряд. Я. Кіш. – К.: Основи, 1998. – с.486-523.

20. Всеукраїнська конференція “Неурядові організації в умовах ринкової економіки: різнобіччя досвіду, проблем і перспектив”: Тези виступів, Київ, 19-21 вересня 1995 / Асоціація Бостон-Київ - міста-побратими. — К., 1995. — 87с.

21. Габермас Ю. Структурні пертворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. – Львів: Видавництво “Літопис”, 2000. – 318с.
22. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М.: “Мысль”, 1990. – 524с.
23. Геєць В. Державність України. На шляху до громадянського суспільства // Віче. – 1995. - №5. – с.3 – 16.
24. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. – М.: Ad Marginem, 1995. – 222с.
25. Гельвеций К. А. О человеке, его умственных способностях и его воспитании. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1938. – 483с.
26. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної/Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 606с.
27. Гоббс Т. Основ философии. Часть третья. О гражданине//Гоббс Т. Сочинения в 2 т. Т.1/Пер. с лат. и англ. – М.: Мысль,1989. – 318с.
28. Голенкова З. Т., Витюк В. В., Гридчин Ю. В. Становление гражданского общества и социальная стратификация // СОЦИС. – 1995. - №6. – с.14 – 24.
29. Государственный социальный заказ. – М.: Российский благотворительный фонд “Нет алкоголизму и наркомании”, 1995 – 35с.
30. Государство, гражданское общество и процесс демократизации в Латинской Америке. – М., 1995. – 422с.
31. Грабельников А. А. Средства массовой коммуникации в гражданском обществе // Вестник Российского Университета дружбы народов. – 1994. - №1. – с.110 – 117.
32. Гражданское общество, правовое государство и право («Круглый стол» журналов «Государство и право» и «Вопросы философии»)/Вопросы философии. – 2002. – №1. – с.3-50.

33. Грамчук А. В. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні: теорія і практика: Дис...канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеський держ. морський ун-т - О., 2001. - 183арк.
34. Громадські організації та благодійні фонди Києва: Довідник / Київська міська держ. адміністрація ; Головне управління з питань внутрішньої політики; Громадська організація "Центр інновацій та розвитку" / О. І. Сидоренко (упоряд.). - К. : Центр інновацій та розвитку, 2001. - 480с.
35. Громадські організації: їх роль в суспільно-політичному житті України: Довідково-статистичний матеріал / Інститут національних відносин і політології НАН України; Національний аграрний ун-т. - К., 1997. - 49с.
36. Громадянська дія в Україні (активність організацій громадянського суспільства в Україні на базі матеріалів моніторингу, здійснюваного "Фондом Європа ХХІ")//www.europe2000.kiev.ua/library
37. Громадянське суспільство в Україні: Аналітичний звіт. – К.: "Видавничий дім "Козаки", 2003. – 64с.
38. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення. – К.: "Логос", 1997. – 123с.
39. Громадянське суспільство і політика органів місцевого самоврядування (проблеми теорії та практики): Матеріали науково-практичної українсько-польської конференції. – Львів: Добродійний громадський Фонд ім. Князя Осмомисла – Наукове Товариство ім. Шевченка, 2003. – 416с.
40. Громадянське суспільство і правова держава, проблеми становлення: Зб. наук. праць / Національна академія внутрішніх справ України / Є.М. Моїсеєв (ред.). — К. : Міжнар. фін. агенція, 1997. — 78с.
41. Громадянське суспільство і соціальні перетворення в Україні: Тези наук. конф. / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Філософський факультет. Кафедра філософії / А.Ф. Карась (ред.). — Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — 126с.

42. Громадянське суспільство у світовому та українському вимірах: Матеріали засідання Дискусійного клубу української науково-педагогічної інтелігенції 22 листопада 2002 року. – К.: Видавництво УАЗТ, 2002. – 67с.

43. Громадянське суспільство як здійснення свободи: Центрально-східноєвропейський досвід: Зб. наук. пр. / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Філософський ф-т / В.П. Мельник (ред.). — Л., 1999. — 382с.

44. Группы интересов и российское государство. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 352с.

45. Дворкін Р. Свобода, рівність, спільнота/Сучасна політична філософія: Антологія/Пер. з англ.. – Упоряд. Я. Кіш. – К.: Основи, 1998. – с.313-343.

46. Демидов В. А. Концептуальні засади громадянського суспільства: Конспект лекції зі спецкурсу “Громадянське суспільство”. - Чернівці : ЧНУ, 2003. - 31с.

47. День громадських організацій м.Києва, 25 травня 2002 року: Каталог учасників / Київська міська держ. адміністрація. Головне управління з питань внутрішньої політики; Громадська організація "Центр інновацій та розвитку" / Олександр Сидоренко (упоряд.). - К., 2002. - 46с.

48. Діалоги в універсумі: Ексклюзивні інтерв'ю з відомими вченими, політиками, письменниками і журналістами. — Л. : Універсум, 2000. — 195с.

49. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. – М.: Канон, 1996. – 432с.

50. Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні / НАН України; Інститут історії України; Українська академія історичних наук / Валерій Андрійович Смолій (голова ред.кол.). - К., 2000. - 224с.

51. Загородній Ю. Дослідження громадянського суспільства: модель нормативних досягнень // Політичний менеджмент. – 2004. - №3. – с.10 – 19.

52. Загородній Ю. Методологія вивчення громадянського суспільства: інституційний підхід // Наукові записки/Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2004/Сер. “Політологія і етнологія”, Вип. 25. – с. 92 – 104.

53. Задоянчук О. І. Громадянське суспільство. - К. : Знання, 1999. — 18 с.
54. Задоянчук О. І. Політичні аспекти становлення громадянського суспільства в Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка - К., 1999. - 16с.
55. Закон України “Про об’єднання громадян”/Відомості Верховної Ради. – 1992. – №34. – с.504-511.
56. Закон України “Про соціальні послуги”//Відомості Верховної Ради. – 2003. - №45.
57. Заславская Т.И. Иновационный потенциал России и проблемы гражданского общества/Гражданское общество в России: Проблемы самоопределения и развития: Материалы научной конференции. – М.: ООО “Северо-принт”, 2001. – с.18-30.
58. Защита общественных интересов. Организация и проведение кампаний: Методическое пособие для некоммерческих организаций. – Ставрополь: АНО “Северо-Кавказский Ресурсный Центр”, 2001. – 32с.
59. Зеленько Г. Перспективи громадянського суспільства в Україні // Наукові записки/Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2004/Сер. “Політологія і етнологія”, Вип. 20. – с.69 – 76.
60. Зеленько Г. Подолання політичного відчуження як умова формування громадянського суспільства в Україні // Наукові записки/Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2004/Сер. “Політологія і етнологія”, Вип. 25. – с.247 – 262.
61. Исторична еволюція концепції громадянського суспільства: Метод. рек. до спецкурсу для студ.-політологів ден. та заоч. форми навч. / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича / В. А. Демидов (уклад.). - Чернівці : ЧНУ, 2003. - 44с.
62. Інформація о продвижении социального заказа на Украине/www.nonprofit.org.ua/tech/soczak/ipszu.html
63. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. – К.: Лібра, 2001. – 400с.

64. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане/Кант И. Сочинения: В 6-ти томах. Т.6. – М.: “Мысль”, 1966 – с.5-25.
65. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. — Л. : Видавничий центр ЛНУ ім.Івана Франка, 2003. — 520с.
66. Кириченко С. О. Громадянське суспільство і правова держава: поняття та зміст. — К. : Логос, 1999. — 47с.
67. Кириченко С. О. Співвідношення соціальної правової держави і громадянського суспільства в умовах сучасної України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2001. - 20с
68. Кириченко С. О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави. - К. : Логос, 1999. - 84с.
69. Києву, киянам... Приклади успішної діяльності громадянських благодійних організацій Києва. – К.: Центр інновацій та розвитку, 2003. – 104с.
70. Кін Д. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. – К.: К.І.С., 2000. – 192с.
71. Ковальчук Т. І. Громадянське суспільство: сутність і тенденції розвитку (порівняльно- правові аспекти): Автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.01 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. - К., 1995. - 18 с.
72. Коэн Д, Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. – М.: Издательство “Весь мир”, 2003. – 784с.
73. Козоріз В. П., Третьцький В. П. Хто такий міський голова і як його обирати. - К. : Інститут громадянського суспільства, 2001. — 54с.
74. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія. - Львів:Видавництво "Червона Калина", 2002. - 272с.
75. Колодій А. Ф. “Соціальний капітал” у контексті соціальних перетворень в Україні/ Громадянське суспільство і соціальні перетворення в

Україні: Тези наукової конференції / За ред. А. Ф. Карася. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – с.54 – 55.

76. Констан Б. О свободе у древних в ее сравнении со свободой у современных людей//Полис. – 1993. – №2. – с.97 – 106.

77. Конечни О. Міт неринковості третього сектора//Громадські ініціативи. - 2001. - №3. - с.7-8.

78. Корені трави: Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку/Упоряд.: І. Підлуська, Г. Усатенко, О. Боронь. – К.: Фонд “Європа ХХІ”, 2003. – 288с.

79. Корнілов Ю. П. Громадянське суспільство та особистість (соціально-політичний аналіз): Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького - К., 1998. - 24с.

80. Костенко О. Б. Становлення гегелівського розуміння діалектики громадянського суспільства та держави (шлях Г.В.Ф.Гегеля до “Філософії права”): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2002. — 22с.

81. Костицький В. Політичні партії в системі “громадянське суспільство і держава” // Право України. – 1995. - №12. – с.32 – 34.

82. Коцюбинський В. Й. Привласнення як феномен становлення громадянського суспільства (Соціально- філософський аналіз): Автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. - К., 1999. - 36с.

83. Кратюк В. В. Громадянське суспільство в Україні: політико-правові аспекти розвитку системи демократичної влади: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.13 / Одеська національна юридична академія. - О., 2001. - 21с.

84. Круглий стіл “Неурядові аналітичні центри в Україні: попит і пропозиція. Матеріали//www.uceps.org/img/st.img/table/457/concept.doc

85. Кроки до громадянського суспільства: Концептуальні підходи до розвитку громадянського суспільства в Україні:Наук. альманах / Українська академія універсології / В.П. Рубцов (ред.). — К., 2004. — 256с.

86. Кузьменко В. Л., Романчук О. К. На порозі надцивілізації. Системний аналіз актуальних проблем сучасності. Соціальне прогнозування та футурологія. - Л. : Універсум, 2001. - 152с.

87. Кулік В., Голобуцька Т., Голобуцький О. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: Дослідження. – К.: Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000. – 460с.

88. Кун Т. Структура научных революций. – М.:“Прогресс”, 1977. – 300с.

89. Лановіюк Л. П.. Розвиток місцевого самоврядування в умовах розбудови громадянського суспільства в Україні (90-ті роки ХХ століття - початок ХХІ століття): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля - Луганськ, 2003. - 22с.

90. Ларошфуко Ф. Де. Максими и моральные размышления / Суждения и афоризмы (Ф. де Ларошфуко, Б. Паскаль, Ж. де Лабрюер). – М. : Издательство политической литературы. – 1990. – с.27 – 145.

91. Лимбах Ю. Гражданское общество в Европе. Правовые аспекты//www.academy-go.ru/GrObsh/Publications/Limbach.html

92. Локк Д. Два трактата о правлении//Локк Д. Сочинения: В 3 т. Т.3/Пер. с англ. и лат.- М.: Мысль, 1988. – с.135 - 406.

93. Локк Д. О Гражданском правлении//Локк Д. Избранные философские произведения в двух томах. Т.II/Под. общ. ред. А. А. Макаровского. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960. – с.6 - 51.

94. Локк Д. Опыт о человеческом разумении//Локк Д. Сочинения: В 3 т. Т.3/Пер. с англ. и лат.- М.: Мысль, 1988.

95. Майже половина громадян негативно оцінюють взаємини влади і громадських організацій//www.civicua.org/news/view.html

96. Макінтайр Е. Чи є патріотизм чесною?/Сучасна політична філософія: Антологія/Пер. з англ.. – Упоряд. Я. Кіш. – К.: Основи, 1998. – с.524-543.

97. Мандевиль Б. Басня о пчелах. – М. : “Мысль”, 1974. – 376с.

98. Менше 4% процентів населення України повністю довіряють громадським організаціям. Такі результати дослідження, що його оприлюднив Центр Разумкова за результатами всеукраїнського січневого опитування//www.civicua.org/library/index.html

99. Механизмы социального инвестирования//www.nonprofit.org.ua/tech/index.html

100. Михальченко М. Методологічні проблеми дослідження взаємодії соціально-правової держави і громадянського суспільства // Наукові записки/Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2004/Сер. “Політологія і етнологія”, Вип. 25. – с.23 – 35.

101. Молодь - громадські організації - громадське суспільство: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 27-28 вересня 2001 року, Національний ун-т “Києво-Могилянська академія”, м. Київ. - К., 2001. - 100с.

102. Моргун В. А. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект. — Донецьк : Донецький національний ун-т, 2003. - 431с.

103. Мюнклер Х. Гражданская компетентность [//www.academy-go.ru/publications/](http://www.academy-go.ru/publications/Munkler.html) Munkler.html

104. Настільна книга неприбуткових організацій / Інститут громадянського суспільства / А. Ткачук (ред.). - К. : Ін-т громадянського суспільства, 2000. - 274с.

105. Наша мета - розбудова громадянського суспільства в Україні: Матеріали IV Всеукраїнської конференції 15 грудня 2001 року / Всеукраїнська громадська організація “Загальновоїнська спілка України”. - К., 2001. - 44с.

106. Неспроможність реально впливати на ситуацію в регіоні і в країні, а також низька активність громадських організацій є головними недоліками діяльності громадських організацій. Про це свідчать результати загальнонаціонального опитування, яке провела соціологічна служба Центру Разумкова з 15 по 21 жовтня 2003 року//www.civicua.org/news/view.html

107. Неурядові дослідницькі організації Центральної та Східної Європи:

Довідник. Інформація станом на 1 верес. 1998 року / І... Климпуш (уклад.). - К. : Агентство “Україна”, 1998. - 290с.

108. Нечаев Д.Н. ФРГ: От “государства партий” к “государству общественных объединений”//ПОЛИС. - 2002. - №2. - с.155-159.

109. Неурядові організації Європейського Союзу: порівняльний аналіз громадських організацій України. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2002. – 48с.

110. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки/Пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – 193с.

111. Ньюман К. Механизмы Государственного финансирования НПО: введение/Юридические механизмы государственного финансирования некоммерческих организаций: Сб. материалов/Отв. ред. и сост. - К.: “МП Леся”, 2001. - с.8-18.

112. О взаимодействии организаций третьего сектора с государственными органами в сфере социальной политики (Международный опыт): Совместный проект ПРООН и Комитета общественных и межрегиональных связей Правительства Москвы “Экспериментальный центр взаимодействия общественных и государственных структур “Социальное партнерство”. – М., 1999// www.nonprofit.org.ua

113. Олсон М. Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп. – М.: ФЭИ, 1995. – 174с.

114. Пасько І. Т., Пасько Я. І. Громадянське суспільство і національна ідея: Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси / НАН України; Центр гуманітарної освіти. - Донецьк : Східний видавничий дім, 1999. - 184с.

115. Пасько Я. І. Громадянське суспільство: світоглядні версії та історичне втілення (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / НАН України; Інститут філософії ім. Г.Сковороди. - К., 1998. - 16с

116. Патнам, Роберт Д. та ін. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії/Пер. з англ В. Ющенко. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 302с.

117. Пахарев А. Влияние политических элит и лидеров на процес формирования и становления институтов гражданского общества // Наукові записки/Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2004/Сер. “Політологія і етнологія”, Вип. 25. – с.66 – 79.

118. Пахарев А. Политическое лидерство и формирование гражданского общества: постсоветский период//Наукові записки/Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2002/Сер. “Політологія і етнологія”, Вип. 20. – с.17 – 25.

119. Пашков М., Чалий В. Узагальнений образ неурядового аналітичного центру в українському інтер’єрі//www.civicua.org/library/index.html

120. Пашков М. Ю. Формування системи громадських об’єднань в Україні як атрибута латентної державності//Політологічні читання. – 1992. - №2.

121. Пащенко В. Громадянське суспільство: генеза концепції // Наукові записки/Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2002/Сер. “Політологія і етнологія”, Вип. 20. – с.219 – 226.

122. Пащенко В. Моделі нормативного обґрунтування “громадянськості” // Політичний менеджмент. – 2004. - №3. – с.58 – 69.

123. Пащенко В. Громадянське суспільство: предмет дослідження // Наукові записки/Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2004/Сер. “Політологія і етнологія”, Вип. 25. – с.128 – 142.

124. Пейн Т. Здравый смысл//Пейн Т. Избранные сочинения/Пер. с англ. – М.: Издательство АН СССР, 1959. – с.21-64.

125. ПолішкарOVA О. О. Політична структуризація в умовах становлення громадянського суспільства в Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича - Чернівці, 2002. -18с.

126. Поппер К. Злиденність історизму: Пер. з англ. – К.: “Абрис”, 1994.

– 192с.

127. Предварительное исследование правового регулирования вопросов государственного финансирования деятельности НПО в Болгарии, Хорватии, Венгрии, Румынии и Словакии/Юридические механизмы государственного финансирования некоммерческих организаций: Сб. материалов/Отв. ред. и сост. - К.: “МП Леся”, 2001. - с.18-43.

128. Проценко О., Чепинога В.. Походження свободи (осмислення витоків та розвитку концепцій громадянського суспільства) / Наукове Товариство ім. В.Липинського. - К. : Смолоскип, 1996. - 140с.

129. Резнік О. Особистість і громадянське суспільство: досвід теоретичного осмислення//Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №3. – с.68-79.

130. Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства / НАН України; Інститут соціології. - К., 2003. - 183с.

131. Розбудова громадянського суспільства в Україні (історико-політичне дослідження) / Беренштейн Л. Ю., Панченко П. П., Реєнт О. П., Грабовський О. В., Коломієць С. С. - К., 1999. - 255с.

132. Розвиток громадянського суспільства в Україні//www.eurorexhi.kiev.ua/library

133. Розова Т . В., Барков В. Ю. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні: Монографія. – Одеса: Юридична література, 2003. – 336с.

134. Романенко Л. М. К вопросу о понятии гражданства в современной английской социологии / Проблемы формирования гражданского общества. – М. : Институт социологии РАН, 1993. – с.45 – 55.

135. Рудич Ф. Громадянське суспільство та народовладдя: методологічний контекст // Наукові записки/Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2004/Сер. “Політологія і етнологія”, Вип. 25. – с.8 – 22.

136. Рудич Ф. Правова держава і громадянське суспільство: історичний і політологічний контекст//Наукові записки/Збірник. – К.: ПІЕНД, 2002/Сер. “Політологія і етнологія”, Вип. 20. – с.5 – 13.

137. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права/Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты/Пер. с фр. – М.: “КАНОН-пресс”, “Кучково поле”, 1998. – с.195-322.

138. Рябов С. Громадянське суспільство через тривимірність соціального простору / Громадянське суспільство і соціальні перетворення в Україні: Тези наукової конференції / За ред. А. Ф. Карася. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – с.14-15.

139. Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. 2-е вид. – К.: Тандем, 1996. – 240с.

140. Рябчук Микола. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і “розбудова держави”. — К. : Критика, 2000. — 272с.

141. Савчук Б. П. Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина ХІХ ст.- кінець 30-х років ХХ ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича — Чернівці, 1999. — 32с.

142. Селіванов В., Щедрова Г. “Громадянське суспільство” та деякі погляди на нього у західній політології // Право України. – 1995. - №11. – с.22 – 30.

143. Селигман А. Проблема доверия. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 256с.

144. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Книга первая. – М. : “Ось – 85”, - 256с.

145. Социальные инвестиции для Вознесенска/www.nonprofit.org.ua/newspage.html

146. Социальный заказ в Украине: обоснование и внедрение/www.nonprofit.org.ua/tech/soczak/ipszu.html

147. Спенсер Г. Синтетическая философия: Пер. с англ. – К.: Ника-центр, 1997. - 512с.

148. Стегній О. Г. Неурядові екологічні організації України: сучасний стан і перспективи розвитку (за результатами національного соціологічного дослідження). — К. : Наук. думка, 1996. — 110с.

149. Степаненко В. Громадський контроль за владою як перспектива розвитку громадянського суспільства в Україні//Віче. — № 6. — 2000. — с.8-21.

150. Степаненко В. “Кому потрібне громадянське суспільство?": Соціальний капітал та проблеми формування громадянської ідентичності в Україні / Войтенко Т.О, Гончарук О.С., Привалов Ю.О. "Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання". — К.: Стилос, 2002 — С. 334-341.

151. Степаненко В. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, практики, цінності / Українське суспільство: 10 років незалежності. — К. : ІС НАН України, 2001. — с.169 – 183.

152. Степаненко В Социологическая концепция гражданского общества в постсоветском контексте//Социология: теория, методы, маркетинг. — 2000. - №3. — с. 5 – 21.

153. Сунгуров О. Організації-посередники в структурі громадянського суспільства//Політична думка. - 1999. - №4. - с.43-57.

154. Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнародною участю (30 травня 2001 р., Київ) / Українська академія держ. управління при Президентіві України / В.І. Луговий (голов.ред.) — К. : Видавництво УАДУ, 2001. — Т. 1 — 423с.

155. Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнародною участю (30 травня 2001 р., Київ) / Українська академія держ. управління при Президентіві України / В.І. Луговий (голов.ред.) — К. : Видавництво УАДУ, 2001. — Т. 2 — 470с.

156. Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнародною участю (30 травня 2001 р., Київ) / Українська академія держ. управління при Президентіві України / В.І. Луговий (голов.ред.) — К. : Видавництво УАДУ, 2001. — Т. 3 — 380с.

157. Сучасні проблеми права, державної безпеки життєдіяльності людини, формування громадянського суспільства: Матеріали секції N 9 першої обласної конференції молодих науковців "Тобі, Харківщино, пошук молодих" (м.Харків, 19-20 берез.,2002 р.) / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / М.І. Панов (відп.ред.). — Х., 2002. — 120с.

158. Тейлор Ч. Непорозуміння: дебати між лібералами та комунітаристами/Сучасна політична філософія: Антологія/Пер. з англ.. — Упоряд. Я. Кіш. — К.: Основи, 1998. — с.544-575.

159. Тимченко С. М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні: Монографія. — Запоріжжя: Юридичний інститут МВС України, 2002. — 193с.

160. Тимченко С. М. Теоретико-правові проблеми взаємодії громадянського суспільства і правової держави в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний ун-т внутрішніх справ. — Х., 2001. — 18 с.

161. Тинкован О. Взаємодія органів державної влади та недержавних організацій в Україні: проблемні питання//Актуальні проблеми державного управління: Збірник наукових праць. — Дніпропетровськ: ДРІДУ УАДУ, 2002. — Вип. 4 (10). — с.47 – 54.

162. Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела. — К.: Мегатайтп, 2003. — 336с.

163. Ткачук А.Ф. Законодавство для третього сектору: необхідність та перспектива змін. — К.: Інститут громадянського суспільства, 2002. — 32с.

164. Токвіль, Алексіс де. Про демократію в Америці. У двох томах. — К.: Видавничий дім "Всесвіт", 1999. — 590с.

165. Третій сектор в Україні: проблеми становлення / М.Ф. Шевченко (кер. авт. кол.), В.А. Головенько, Ю.М. Галустян та ін. - К.: Український інститут соціальних досліджень, 2001. - с.173.

166. Троцько Г. В., Трубавіна І. М., Хлебникова Т. М. Українські дитячі та молодіжні громадські організації: Навч. посіб. / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С.Сковороди. — Х., 1999. — 206с.

167. Удовиченко В. П. Новітні моделі соціально-економічного розвитку міст в умовах формування ринкових відносин та громадянського суспільства / Українська Академія держ. управління при Президентові України / Ю.П. Лебединський (відп.ред.). — К. : Заповіт, 2003. — 340с.

168. Узун Ю. В. Концепт “громадянське суспільство” в історії та теорії політичної думки: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / Одеська національна юридична академія — О., 2002. — 16с.

169. Українська нація і етнічні меншини: перспективи інтеграції в громадянське суспільство та майбутнє Східної Європи / Інститут національних відносин і політології НАН України; Наукова рада з проблем національних відносин НАН України / А.В. Орлов (ред.). — К., 1994. — 44с.

170. Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців). — К.: Інститут соціології НАН України, 2001. — 662с.

171. Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994 – 2003. — К.: Інститут соціології НАН України, 2003. — 98с.

172. Ужгородська міська рада, Перечинська районна державна адміністрація, Берегівська районна державна адміністрація та Програма Розвитку ООН в Україні оголошують відкритий конкурс серед неурядових організацій для створення та розвитку Бюро інформування громадян (БІГ) в Ужгороді, Перечині та Берегово//www.civicua.org/news/view.html

173. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества/Пер. с англ. Под. ред. М. А. Абрамова. — М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2000. — 392с.

174. Філяк М.“CIVICUS INDEX” – оцінка стану громадянського суспільства в Україні//Громадські ініціативи. – 2001. - №1. – с.21-22.

175. Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи / Українська академія держ. управління при Президентові України / В.І. Луговий (заг.ред.), В.М. Князев (заг.ред.). — К. : Вид-во УАДУ, 2001. — 252с.

176. Формується мережа українських фандрейзерів/www.civicua.org/news/print.html

177. Хайек Ф.А. Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: В 3-х т. Т.1. Правила та порядок. - К.: Сфера. – 1999. – 196с.

178. Хто проведе день громадських організацій міста найкраще/www.gurt.org.ua

179. Хуснутдінов О. Я. Громадський рух як рушійна сила формування громадянського суспільства (Третій сектор в Україні. Теоретично-правові та практичні аспекти розвитку). – К.: ФПУ, 2000. – 47с.

180. Цвих В.Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика: Монографія. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2002. - 376с.

181. Центр Разумкова: 2002. – К.: “Заповіт”, 2003. – 695с.

182. Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України. — К., 2004. — 15с.

183. Чернорог Р. А. Держава і громадянське суспільство: соціокультурні аспекти розвитку: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. — К., 2003. — 20с.

184. Шацкий Е. Протолиберализм: автономия личности и гражданское общество//ПОЛИС. – 1997. - №5. – с.68-88.

185. Шефтсбери. Эстетические опыты. – М. : “Искусство”, 1974. – 543с.

186. Шляхи консолідації громадянського суспільства на Україні: Матеріали круглого столу 23 липня 1999 р. м.Київ / Всеукраїнське громадське об'єднання “Народна солідарність за соціальний захист та взаємодопомогу”; Інститут соціології НАН України. — К., 1999. — 74с.

187. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство і соціальна демократична, правова держава: становлення, функції, тенденції розвитку в сучасній Україні:

Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут національних відносин і політології — К., 1996. — 35с

188. Щедрова Г. Громадянське суспільство: прагнення та реалії // Наукові записки/Збірник. — К.: ІПіЕНД, 2004/Сер. “Політологія і етнологія”, Вип. 25. — с.234 – 246.

189. Щедрова Г. Громадянське суспільство: тенденції становлення і проблеми дослідження//Наукові записки/Збірник. — К.: ІПіЕНД, 2002/Сер. “Політологія і етнологія”, Вип. 20. — с.14 – 16.

190. Щербенко Е. Тоталітарний режим як устрій негромадянського суспільства // Наукові записки/Збірник. — К.: ІПіЕНД, 2004/Сер. “Політологія і етнологія”, Вип. 20. — с.55 – 68.

191. Юм Д. Исследование о принципах морали//Юм Д. Сочинения в 2т. Т.2./Пер. с англ. С.И. Церетели и др. — М.: Мысль, 1996. — с.171-314.

192. Юм Д. Трактат о человеческой природе, или попытка применить основанный на опыте метод рассуждения к моральным предметам//Юм Д. Сочинения в 2т. Т.1./Пер. с англ. С.И. Церетели и др. — М.: Мысль, 1996. — с.53-657.

193. Carothers T., Barndt W., Al-Sayyid Mustapha Kamel. Civil society//Foreign Policy; Washihgton; Winter 1999/2000; Issue: 117, - p. 18-22.

194. Chambers S., Kopstein J. Bad civil society//Political Theory; Thousand Oaks; Dec 2001. - Volume 29. - Issue 6. - p.837-865.

195. Hyden G. Civil society, social capital, and development: Dissection of a complex discourse//Studies in Comparative International Development.Spring 1997. — vol.32, iss.1, p. 3-30.

196. Kamat S. NGOs and the new democracy//Harvard International Review. - Vol.25 - Is.1 - p.65-71.

197. Rosenblum N. Civil Societies: Liberalism and the Moral Uses of Pluralism//Social research. - Volume 61. - No.3. - p.539-562.